

DR. MOREL GYULA S. J.

SZOCIOLÓGIA

DR. MOREL GYULA S. J.

SZOCIOLÓGIA

DR. MOREL GYULA S. J.

SZOCIOLÓGIA

OMC
BÉCS, 1989

© PROF. DR. JULIUS MOREL S J
UNIVERSITÄT INNSBRUCK

Budapesten született 1927-ben. 1946 óta a jezsuita rend tagja,
1957 óta pap. Bölcséleti és teológiai tanulmányainak állomásai:
Szeged, Chieri, Louvain, Enghien és Chantilly. Szociológiai doktorátusát
a bécsi egyetemen szerezte meg. 1957-ben alapította
a Magyar Egyházzsociológiai Intézetet,
melyben 10 éven át egyetemi lelkeszi munka mellett intenzíven működött.
1969-ben hívták meg az innsbrucki egyetemen a társadalom-
és gazdaságtudományi kar szociológiai tanszékének vezetésére.
Azóta ott tanít szociológiát közgazdászoknak, jogászoknak,
építészeknek és teológusoknak.
Főbb tanulmányai közül elsősorban a következők foglalkoznak
általános szociológiai témákkal:
Enthüllung der Ordnung, (1977); Ordnung und Freiheit, (1986)

ISBN 963 360 501-2

Egyházi jóváhagyással

Copyright by Opus Mystici Corporis Verlag
(in Verbindung mit dem Österreichischen Pastoralinstitut)
A-1090 Wien, Boltzmanngasse 14.

TARTALOM

1. BEVEZETÉS	7
1.1 Előszó	7
1.2. A szociológiai gondolkodásmód begyakorlása	9
1.3. A könyv célkitűzéseinek tömör összefoglalása	15
2. TUDOMÁNYELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK ÉS DÖNTÉSEK	23
3. SZOCIOLÓGIA: AZ ALAPFOGALMAK DEFINÍCIÓJA ÉS RENDSZERE	39
3.1. A szociológia definíciója	39
3.2. A szociológiai alapfogalmak rendszere	59
4. SZOCIOLÓGIAI ALAPFOGALMAK: TÁRSADALMI SZABÁLYZÓK	67
4.1. Ahogy illik (Magatartásminta)	67
4.2. Az ember, mint... (Társadalmi szerep, társadalmi pozíció)	74
4.3. Kötelező és felmentő szabályozás (Intézmény)	79
4.4. A világ, melyben otthon érezzük magunkat (Kultúra)	84
5. SZOCIOLÓGIAI ALAPFOGALMAK: TÁRSADALMI EGYSÉGEK	91
5.1. Mindenki egyenlő, de egyesek egyenlőbbek a többinél (Társadalmi kategória, társadalmi réteg)	91
5.2. A környezetnek kiszolgáltatva (Társadalmi környezeti egységek)	98
5.3. Együtt több, mint egymás mellett (Pár, csoport)	102

5.4. Hatékonyság, céltudatos szerveződés árán (Szervezet, szövetség)	107
5.5 Törvény és rend - az időben (Község, közösség, társadalom)	111
6. SZOCIOLÓGIAI ALAPFOGALMAK:	
TÁRSADALMI FOLYAMATOK	117
6.1. Másodszor is megszületni (Szocializáció)	117
6.2. A társadalom megvédi játékszabályait (Társadalmi ellenőrzés)	125
6.3. Az ember közli benyomásait önmagáról és kultúrájáról (Interakció, kommunikáció)	130
6.4. Előtör az új (Mobilitás, társadalmi átalakulások)	135
7. SZOCIOLÓGIAI ALAPFOGALMAK:	
MAGATARTÁSI TÍPUSOK	143
8. A SZOCIOLÓGIA, MINT MESTERSÉG	151
9. A LELKÉSZ KÉRDÉSEI A SZOCIOLÓGUSHOZ (PÉLDA AZ ALKALMAZOTT SZOCIOLÓGIÁRA)	161
JEGYZETEK	177
TÁRGYMUTATÓ	191

1. BEVEZETÉS

1.1. Előszó

A szociológia fiatal tudomány. Az elnevezést 1839. óta¹ használják, az első egyöntetű módszertani értekezés e tárgykörben 1895-ben² jelent meg.

Az elmúlt, viszonylag rövid idő alatt a szociológia jelentős tudomány-nyá fejlődött. Ezt a gyors kibontakozást legszembetűnőbben jelzi az idevonatkozó tudományos közlemények nagy száma (lásd a különböző szakbibliográfiákat, mint pl. a Sociological Abstracts vastag köteteit), a szociológiai szakfolyóiratok hosszú listája, a szociológiának, mint szak-tárgynak bevezetése a felsőoktatási intézményekben (az egyetemeken a szociológia nemcsak a társadalomtudományi fakultáson, hanem sok egyéb szakon is kötelező vagy választható tárgy, hasonlóan, mint a bölcsészkarokon a filozófia). E tudomány előtérbe kerülését jelzi az a tény is, hogy szociológiai szempontok és alapfogalmak a mindennapi ismere-tek részévé váltak.

Ennek ellenére szakmai körökben és azon kívül is sokakban él bizonyos kényelmetlen érzés³ a szociológiával kapcsolatban. A későbbi fejezetekben részletesebben kifejtjük, hogy ez az érzés nem teljesen alaptalan. Előljáróban csak egy rövid megállapítás: a szociológia rövid történetéhez képest hosszú harcot kellett folytatnia azért, hogy elfogadják mint önálló tudományt. (A. Comte még „vrai caractère philosophique de cette science”-ról és „physique sociale”-ról beszél.)

Ezzel egyidőben a szociológia számos területen mutatott fel hasznos teljesítményt (valószínűleg nincs még egy tudomány, amelynek neve ennyi különböző kutatási területet jelző szóösszetételben merülne fel, mint a szociológiáé; pl. ifjúság-, üzem-, zene-, jogszociológia stb.). Ebből következően a szociológiában sok, részben az „eredendő”- vagy „szomszéd tudományokból”, részben a felhasználási területekről származó fogalom, módszer, tétel, elmélet honosodott meg. Ez a nagyarányú

fejlődés magyarázza, hogy bár sokak kifejezett szándéka⁴ volt a szociológia, mint tudomány tárgyának, illetve sajátos szempontjainak szakszerű meghatározása, egy minden igényt kielégítő, pontos meghatározás mégsem született róla.

Ez a tény zavart okoz a szociológiai tanulmányok során, akadályozza az emberről és környezetéről elmélyült ismereteket nyújtó, egyöntetű szaktudást és megnehezíti, hogy a jövőbeni szociológus világos képet alkothasson magának szakmájáról.

A következő fejezetekben megkíséreljük a szociológiát átfogóan, de mégis szakterületére leszűkítetten meghatározni (a definíció szó „elhatárolást”, „körülhatárolást” jelent), és a szociológiai alapfogalmak olyan rendszerét felállítani, amivel reméljük, hozzájárulunk ahhoz, hogy a szociológiát tanulók tisztább képet alkossanak szakmájukról. Segíteni szeretnénk a kutatáshoz elengedhetetlen tudományos szakosodást, és szándékunk jól láthatóan kidomborítani a szociológus szakember voltaképpeni feladatát.

1.2. A szociológiai gondolkodásmód begyakorlása

A szociológia, mint minden tudomány, sajátos módon teszi fel a kérdéseket, bizonyos jelenségeket egy meghatározott szemszögből vizsgál, első pillanatra nem könnyen felfedezhető világban mozog, amely hétköznapijainkban nem mindig tárul elénk egész tisztán, gyakran éppen álarcában mutatkozik. — A következő, banálisnak tűnő, de az emberek többségét egzisztenciálisan érintő néhány példa arra szolgál, hogy ízelítőt adjon ebből a sajátos világból, a szociológiára jellemző látás- és szemléletmódból, bevezessen ebbe a gondolkodásmódba és kedvet támasszon hozzá⁵. A további fejezetekben azután kísérletet teszünk mindezek rendszerezett formában való tárgyalására.

* * *

Egy általános iskola Magyarországon, még az automata-csengő bevezetése előtt. A csengőgomb jó magasan a falon, hogy a gyerekek el ne ériék. A hivatalsegéd megnyomja a csengőgombot, ezzel jelezve a tanóra elejét vagy végét. — Szülők várnak gyermekeikre és arra gondolnak, miért is ne nyomnák meg azt a gombot tíz perccel hamarabb? Ők időt takaríthatnának meg, a gyerekek örülnének, valószínűleg a tanároknak sem lenne ellenére, ha egyszer hamarabb hazamehetnének. Ritka kivételtől eltekintve azonban mégsem nyomja meg senki idő előtt a csengőt. A gyakorlat által megerősített tény, hogy a tanítási órák 50 percre, a tanórák közötti szünetek pedig általában 10 percre tartanak. Ennek egyik oka, hogy az illetékesek kibocsátottak egy rendelkezést, amely a tanárok, diákok, szülők és hivatalsegéd viselkedését szabályozza, és egy adott területen (az országban vagy a megyében) érvényben van. Mind a szabályt, mind a szabálynak megfelelő viselkedést egyenként is elemezhető, egymástól különböző okok támasztják alá. Például nem teljesen önkényesen határozzák meg a tanítási órák hosszát. A szabály megalkotói figyelembe vettek olyan szempontokat, mint a gyerekek koncentrációs képességének tartama adott életkorban, vagy a képzés követelményei, figyelembe véve az ország szellemi — műszaki — gazdasági versenyképességét. Különböző okokra vezethető vissza a tanárok és hivatalsegéd-

dek szabályzatnak megfelelő viselkedése is: hivatalnoki kötelességteljesítés, félelem a felettes hatóságok büntetésétől, személyes meggyőződés, hogy a tanítási órák hossza megfelelő, lélektani alkalmatlanság önállóan cselekedni az előírások ellenére. — Ha tehát megkérdezzük: miért csengetnek a hivatalsegédék az iskolában 50 perc leteltével, jelezve a szünet kezdetét, miért ülnek a tanulók 50 percen át az osztályban, s viselkedésük miért különbözik szignifikáns módon a szünetben tanúsított viselkedéstől? — Ezt a kérdést nem tudjuk tökéletesen megválaszolni anélkül, hogy el ne magyaráznánk az itt ismertetett viselkedés viszonylagos szabályszerűségét. Utalnunk kell arra, hogy emberek hoztak létre emberek számára idevágó szabályokat, amelyeket ugyanezek az emberek (vagy mások, akik ebben a feladatban a helyükre lépnek) bármikor megváltoztathatnak, de amíg a szabályzat érvényben van, előidézi egy megszámlálható sokaság törvényszerű viselkedését. Ezek a törvényszerűségek, jóllehet nem olyan meghatározó jellegűek (mint például a szabadesés törvénye, ami azonos feltételek mellett kivétel nélkül érvényesül), de azért nem kevésbé valódi törvényszerűségek, amelyek érvénye egy adott társadalomban, egy adott időpontban kielégítő pontosságú százalékarányban megadható.

Ezzel az emberi viselkedést szabályok közé szorító, ember által teremtett rend világával foglalkozik a szociológia. Ahogy később kifejtjük, a szociológia elemzi a normát: „A tanóra legyen 50 perces”, mint *magatartásmintát*, amely része a tanár-, a diák-, a hivatalsegéd-szerepnek, mindezt a Magyarországon működő oktatási *intézményrendszer* keretében, amely egyik részeleme a magyar *kultúrát* kitevő viselkedési szabályok összrendszerének.

* * *

„A második világháború alatt Angliában állomásozó amerikai katonák közt elterjedt nézet volt, hogy az angol lányok szexuálisan fölöttébb könnyen kaphatók. Furcsa módon a lányok a maguk részéről azt állították, hogy az amerikai katonák módfelett rámenősek. Egy felmérés, amelyben többek között Margaret Mead is részt vett, érdekes megoldását adja ennek az ellentmondásnak. Az derült ki, hogy a párok viselkedése

(courtship pattern) — a partner megismerésétől a nemi érintkezésig — Angliában ugyanúgy, mint Amerikában kb. 30 különböző viselkedési fázison fut keresztül, de a viselkedési formák sorrendje e két kultúrkörben különböző. Míg a csók Amerikában viszonylag korán elkövetkezik, az ötödik fokozat táján, addig ez, a jellegzetes angol párkapcsolatban viszonylag későn, kb. a huszonötödik fázisban történik meg. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy egy angol leánynak, akit katona udvarlója megcsókolt, egyrészt csalódást okozott, hogy udvarlója nem az általa intuitíven helyesnek tartott módon viselkedett (kihagyva az 5.-25. fázist), ráadásul döntenie is kellett, hogy a kapcsolatot ezen a ponton megszakítja-e, vagy szexuálisan odaadja magát partnerének. Ha az utóbbi lehetőség mellett döntött, az amerikai úgy találta, hogy viselkedése a kapcsolatnak ebben a korai szakaszában éppenséggel illetlen, és ez nem minősíthető másnak, mint szemérmetlenségnek. Csaknem lehetetlen, hogy a partnerek maguk oldják meg kapcsolatuk eme konfliktusát, mert az effajta, kulturálisan beidegződött viselkedési formák és módok legtöbbször egyáltalán nem tudatosak. Ami a tudatba eljut, csupán az a homályos érzés, hogy a másik helytelenül viselkedik.”⁶

Ez a példa is rámutat az emberi viselkedés olyan szabályszerűségeire, amelyeket csak biológiai és pszichológiai okokkal nem lehet teljesen megmagyarázni: bizonyos magatartási szabályokat követve az amerikaiak egymáshoz hasonlóan viselkednek, és ugyanúgy tesznek az angolok is, csak hogy az előbbtől jellegzetesen eltérő viselkedési szabályok szerint. Mindkét társadalomban a mindenkor helybéli magatartásnormák érvényesek. Az egyén Angliában „normálisan” így és így viselkedik, Amerikában pedig szokás szerint, azaz a saját viselkedési mérce alapján, másképpen.

A szokások, sok más tényezővel együtt, a leírt viselkedési törvényszerűségekhez vezetnek, amelyeket együttesen hagyománynak, illemnek, erkölcsnek („mores”) nevezhetünk. A szociológiai elemzés során *magatartásmintákról* beszélünk (az angolok más mintákat követnek viselkedésükben, mint az amerikaiak), és *kultúrára* jellemző nemi *szerepekről* (angol férfiak más magatartást várnak el angol nőktől, mint amerikai férfiak amerikai nőktől és fordítva, miközben konfliktusba sodródnak, mert nem érzékelik a kulturális minták különbözőségeit). Természetesen a szociológia feladatai közé tartozik, hogy megvizsgálja, vajon ezek a

viselkedési minták egyenlő mértékben érvényesek-e az egész *társadalomra*, vagy például társadalmi *rétegenként* többé-kevésbé különbözők; milyen *kommunikációs*- és *szocializációs* folyamatban öröklődnek nemzedékről nemzedékre, milyen mértékben jutalmazza a társadalom az elvárásoknak megfelelő viselkedést és mennyire bünteti az elvárásoktól eltérőt. Vagyis milyen mértékben védekezik ezek ellen a *társadalmi kontroll* fegyverével.

* * *

Egy másik példa, amely első pillantásra anekdotának tűnik: Egy hölgy az orvosnál. A vizsgálat befejeztével így szól az orvos: „X-né asszony, jó hírem van az ön számára!” A hölgy: „X-nek hívnak, de még nem vagyok *asszony!*” Erre az orvos: „X kisasszony, egy rossz hírem van az ön számára!” — Az a frappáns ebben a történetben, hogy az orvos mindkét kijelentése ugyanarra a biológiai tényre vonatkozik, a különbség kizárólag abból adódik, hogy a társadalmi elvárás egy férjezett, illetve egy hajadon nő megítélése során homlokegyenest ellenkező. Szociológiai szempontból jellemző, hogy a viccet nem lehet elmesélni olyan környezetben, ahol nem tesznek társadalmi különbséget a férjezett és a hajadon nők között elnevezésben, megszólításban, és az anekdota teljesen elveszíti csattanóját egy olyan kultúrában, ahol a házasság, mint intézmény nem létezik, vagy ahol a leányanyát és a házasságon kívül született gyermeket nem ítélik meg és nem kezelik másképpen, mint a férjes anyát és a házasságból született gyermeket. (Ebben az esetben a kifejezések is elveszítik értelmüket.) Ahol azonban ezek az intézményesült szokások érvényben vannak, s valaki eltérő viselkedésével megsérti őket, sorscsapásszerű következményekkel számolhat, ahogyan ezt F. Dürrenmatt „Az öreg hölgy látogatása” című tragikomédiájában hatásosan ábrázolja: „Tél volt egykor, mikor ezt a kisvárost elhagytam, matrózbúzluban, vörös copfokkal, nagy hassal, az idevalósiak vigyorogtak a hátam mögött. Dideregve ültem a hamburgi személyen, de amint a jégvirágok rajzolata mögött elmerült Péterék pajtája, elhatároztam, hogy egyszer visszajövök. Nos, itt vagyok. Most én diktálom a feltételeket, én döntöm el, mi az üzlet... A világ szajhát csinált belőlem, én meg bordélyt csinálók a világból.”⁷

A szociológia központi kérdése ebben az összefüggésben: Mi a házasság — a biológiai, gazdasági, pszichológiai, teológiai szempontokon túl — mint *intézmény*, azaz mint magatartásszabályozó rendszer, hogyan függnek össze a konkrét intézményi szabályozók (monogám vagy poligám házasság, házasság a válás lehetőségével vagy anélkül stb.) a környező *kultúra* egészével, amely az adott *társadalmat* és annak részterületeit (*szociális egységeit*) alkotja, milyen *szerepvállalások* fogalmazódnak meg a társadalomban a feleség illetve a férj *társadalmi pozíciójában* fellépőkkel szemben stb.

* * *

Ezeket a szemléletes példákat azért választottuk, mert viszonylag egyszerű struktúrákat szemléltetnek és ezért a sajátos szociológiai látásmód begyakorlásához feltételezhetően célravezetők. Durva tévedés lenne azonban azt hinni, hogy a szociológia viszonylag ártalmatlan problémákkal foglalkozik vagy csak a társadalmi valóság egészen apró tartományaira terjed ki (mint pl. a közvéleménykutatás, az üzemi munkával való elégedettség vizsgálata stb.). Az emberi lét legdőntőbb problémái kivétel nélkül ugyanúgy vizsgálhatók szociológiai dimenzióban, mint a felsorolt kérdések; ezek a jelenségek is sok fontos szempontból tisztázatlanok maradnak, ha értelmezésüknél nem vesszük figyelembe az emberek közötti, ember által, emberek számára teremtett szabályokat. — Vagy pl. az emberi szabadság vagy alávetettség kérdése megmagyarázható tisztán biológiai, lélektani vagy gazdasági érvekkel? Nem éppen az ellenkezője magától értetődő, hogy szolgaság, felszabadítási ideológiák, hatalmi formák és emancipációs törekvések lényegében szintén ideológiai vagy vallásos gondolkodási mintákkal, hagyományokkal, egyértelműen embereknek emberek által teremtett értékelési és magatartási szabályaival, társadalompolitikai szerepértelmezésével (a szolga, az úr, a feleség szerepe stb.), emberek által alkotott intézményekkel függenek össze? — Egyértelműen bizonyított (E. Durkheim: *Le suicid*⁸ című alapművétől a legújabb kutatásokig), hogy az öngyilkossági ráta magassága szociális egységenként (ilyenek pl. a képzettség, felekezethez-tartozás, lakóhely vagy városrész) adott szabályossággal különbözik, tehát nemcsak biológiailag vagy lélektanilag, hanem jól érzékelhetően

társadalmilag is meghatározott, azaz úgyszintén olyan adottságoktól függ, amelyek az emberek által teremtett szabályok, előírások, rendszerek következményei. — Aligha állítja valaki, hogy a háború egyedül természetadta okokkal, mint pl. az agresszivitás, lényegében determinista módon magyarázható, és létrejöttében nem játszanak szerepet az emberek-alkotta struktúrák, intézmények, szabályrendszerek, emberek-alakította gondolkodásminták (mint pl. az agresszív nacionalizmus ideológiája), az új nemzedékek meghatározott gondolkodási és magatartási szabályok szerinti szocializációja és tudatos nevelése. — Ezek a problémák és jelenségek különösen összetettek. Ebben a „kedvcsináló” fejezetben csak azt akarjuk tisztázni, hogy a valóság sok más elemén és dimenzióján túl, a társadalmi szerkezetet kell figyelembe vennünk, ha az emberi viselkedés törvényszerűségeit valóban fel akarjuk fedezni és meg akarjuk magyarázni. Ha valaki elpirul, ez egyrészt nyilvánvalóan biológiai jelenség, de nem kevésbé jelentősek a lelki okok. Vagyis e jelenség lényeges pontjait nem tudom megmagyarázni, ha nem veszem figyelembe az adott társadalom vagy szociális egység gondolkodás- és magatartásnormáit, ahol ugyanis más és más minősül illetlenségnek vagy sértésnek. Az életünket alapvetően formáló jelenségek megmagyarázásához döntően hozzájárul a szociológiai távlat.

1.3. A könyv célkitűzéseinek tömör összefoglalása

Könyvünkben a szociológia fogalmának és funkciójának meghatározása során arra törekszünk, hogy feltárjuk és kiemeljük e tudomány jellegzetességeit, lehetővé tegyük az érdeklődők számára a könnyű, logikus, de összefüggő áttekintést, elősegítsük a szociológiai kutatások nagyobb hatékonyságát és közreműködünk a szociológusok letisztultabb szakmai önarcképének kialakításában.

* * *

A *tudomány*, felfogásunkban, a tudáshoz vezető lehetőségek egyike, lényege abban rejlik, hogy a törvényszerűségeket rendszerezett, általánosan közölhető és ellenőrizhető módon tárja fel és magyarázza.

Durván osztályozva a szabályoknak két fajtájával találkozunk az egész világon. — Az úgynevezett *objektív* vagy természeti törvények, amelyek akarattunktól függetlenül léteznek. Ilyen pl. a szabadesés törvénye: a nehézségi erő hatására a testek bizonyos feltételek mellett, egyenletes gyorsulással esnek a föld középpontja felé; vagy: a víz meghatározott feltételek mellett 100 C°-on forr; vagy: bizonyos vírusok ellen, adott feltételek mellett a szervezet lázzal védekezik stb.

A törvényszerűségek másik fajtája, az előbb említettekkel ellentétben, ember által teremtett, gyakran fel sem fedezhető és soha meg nem magyarázható tökéletesen anélkül, hogy vissza ne vezetnénk a gondolkodás és nyilvános viselkedés azon szabályaira, amelyeket az emberek egymástól elvárnak. Így pl. bizonyos társadalmi rendszerekben a bankok a pénzbefizetésekért szokás szerinti kamatot fizetnek; vagy: a rendőrség szokás szerint üldözi a bűnözőket; vagy: a házasodni szándékozók szokás szerint a házasság monogám formáját választják stb.

A törvényszerűségeknek ez az osztályozása természetesen nem zárja ki az átfedéseket. — Az ember képes a „természetben” felismert törvényszerűségek bizonyos fokú befolyásolására ill. módosítására, éppen ezen jelenségek és törvényeik természetének ismeretében (pl. genetikai eljárások, szívritmus-szabályozó). Ezek az „új törvényszerűségek” azon-

ban végső soron nem újak, hanem adott „természeti törvények” kombinációi, vagy ezek érvényesülési feltételeinek megváltozásai. E terület szabályszerűségei természettudományos módszerekkel felfedezhetők és megmagyarázhatók. — Úgyszintén figyelembe kell vennünk a szabályszerűségek másik típusának, amelyekkel a társadalomtudomány foglalkozik, a természeti adottságokkal való kapcsolatát. A szabályoknak és szabályrendszereknek, amelyeket emberek alkottak emberek számára, lehetnek természetadta okai vagy indokai (pl. éghajlati viszonyok változásai megváltoztathatják az öltözködési szokásokat), vezethetnek a természetes adottságok megváltoztatásához (pl. egy bizonyos gazdasági rendszer szennyezi a környezetet), vagy kölcsönhatásban lehetnek természetadta jelenségekkel (mint pl. a szégyenérzet az illető szabályai-val és az illemszabályok a szégyenérzettel).

Társadalmi szabályok azon területeken képződnek, amelyeken az emberek véleménye szerint az adott problémákat a „természet” nem képes (kielégítően) megoldani (pl. ha a javak szűkösen állnak rendelkezésre, a felelősök korlátozó gazdasági-elosztási szabályrendszert léptetnek életbe). Méginkább ez a helyzet az emberi együttélés problematikus területein: járványok; olyan helyzetek, amelyekben az emberek bizonytalanok, hogy mi a „helyes” magatartás; szűkös javak elosztásának nehézségei; agresszivitás stb. Mindezek olyan problémák, amelyekkel a „természet” önmagától nem birkózik meg kielégítően. Egyes csoportok vagy társadalmak bizonyos céljai és értékképzetei csak úgy valósíthatók meg, ha az ember természetes, vagy mintegy természetessé vált tendenciákkal szemben (mint pl. személyes- és csoportönzés, szexuális igények, felelőtlen viselkedés stb.) előírásokkal, szabályozással, normák kitűzésével lép fel, ezáltal intézményeket, egyezményeket teremtve. — Ha így szemléljük, az ember, bizonyos rugalmassággal, a „természettel” együtt vagy párhuzamban, vagy éppen a „természet” ellenére, szabályozásra szoruló,⁹ szabályozható és szabályozni képes lénynek tűnik.

Két szempont szerint osztályozhatjuk az emberi viselkedés rendező elveinek valamennyi területét (többek között a társadalomtudományok foglalkoznak azokkal, amelyek az emberi viselkedésben megállapítható törvényszerűségekhez vezetnek). *Egyrészt* léteznek a szak-társadalomtudományok (politika, közgazdaságtan), mindegyik a rá jellemző módon teszi fel a kutatatandó és megválaszolendő kérdéseket. *Másrészt*, mivel

mind e területek az emberi viselkedés szabályaival foglalkoznak, létrejött egy tudomány (felfoghatjuk úgy is, mint általános társadalomtudományt), a szociológia: ez feltárja és elmagyarázza az emberek egymás közti viselkedésének szabályait.

Szemléltessük ezt néhány példával. Az emberi együttélés során előforduló bűnözés korlátozására a különböző társadalmak a jogi szabályozás különböző megoldásait munkálták ki: a jogi szabályozás jellegzetes szaktudományos kérdéseivel (pl. a büntetőjog alkotmánnyal történő egyeztetése, a büntetőeljárás rendje stb.) a jogtudományok foglalkoznak. — A bűnözés jogi szabályozásának problémája azonban csak ott merül fel, ahol az emberek által „kimunkált” kultúra, elméleti rendszerek, ideológiák egy adott magatartást büntetendőnek, azaz a társadalmi szabályoktól vagy normáktól eltérőnek ítélnék meg, ahol az emberek egyáltalán jogi szabályozórendszert, jogi intézményrendszert teremtenek; a büntető rendeletek a társadalmi értékekkel kapcsolatos gondolkodási mintáktól függenek (jellegzetes példát nyújtanak a parlamenti szavazati arányok a halálbüntetés bevezetéséről vagy eltörléséről) stb. — Ezek azonban a szociológia jellegzetes kérdésfeltevései és kutatási tárgyai.

Az emberi együttélés során felmerülhet a javak szűkösségének problémája, erre válaszul különböző társadalmak a gazdasági szabályozás különböző módjait dolgozták ki: a gazdasági szabályozás szakkérdéseivel (pl. az államháztartás hatása a gazdasági növekedésre, a szabadpiaci gazdaság törvényei, kamatpolitika) a közgazdaságtan foglalkozik. — Gazdasági szabályozókra a javak szűkössége esetén azonban csak ott van szükség, ahol a javak hiányát egyáltalán érzékelik. A kereslet nem lényegtelen mértékben a társadalomban uralkodó gondolkodási- és magatartásmintáktól, divatos irányzatoktól, ideológiáktól, vallási értelmezésektől függ. A gazdasági szabályozás módjait, azaz a gazdasági intézmények konkrét formáját az emberek az érvényben lévő értékek és normák alapján építik ki és ezt nevezik el szabályozó rendszernek (pl. szabadpiaci gazdaság vagy tervgazdálkodás) stb. — Mindezek azonban már a szociológia kutatási területének szakkérdesei.

A szociológia tehát kutatja a társadalmi (gazdasági, jogi, politikai stb.) szabályokat és szabályrendszereket, mint szabályozókat: mint magatartásmintákat, szerepeket, intézményeket, mint kultúrákat, rákérdez:

hogyan jöttek ezek létre, hogyan függnek össze egymással, milyen következményeik vannak, milyen társadalmi egységeken belül érvényesülnek és jönnek létre, miként teremtik, adják tovább és módosítják őket a társadalmi folyamatok. Ismereteink elmélyítése a társadalmi szabályozók ezen vonatkozási körén belül lehetővé teszi, hogy mindennek előtt az emberi együttélés egyes szakterületein (jog-, gazdaság-, politikai szociológia stb.) gyümölcsözően alkalmazzuk az elméleteket és kutatási eredményeket.

Röviden összefoglalva: a szociológiai szemléletmódnak és kutatásnak központi kiindulópontját az emberi gondolkodásnak emberek által teremtett szabályai képezik (és nem a „természetben” adott szabályok, amelyekkel a természettudományok foglalkoznak), s ezenkívül az emberi együttélés során tanúsított külső magatartás, mégpedig abból a szempontból, ahogy ezt az érvényben lévő normák szabályozzák (pl. a házasság, a gazdasági élet intézményei, az anyaszerep stb.).

Az elmondottak alapján a szociológia jellemző szemszögéből, jelentőségük sorrendjében koncentrikus körökbe rendezve, a következő szociológiai szaktárgy-csoportok adódnak:

1. Az emberek egymásközi viselkedésének szabályozása (pl. az erre szolgáló intézmények).
2. Az ezzel szorosan összefüggő
 - szociális egységek (pl. társadalom)
 - társadalmi folyamatok (pl. életmódváltozás)
 - magatartástípusok (konformis, deviáns).
3. A valóság összes olyan jelensége, amelynek lényeges eleme az emberi kapcsolatok szabályozása (pl. gazdaság).
4. A valóság minden olyan jelensége, amely az emberi kapcsolatok szabályozásával összefügg (pl. elpirulás).

Az 1. és 2. pontban az általános szociológia tárgyát (tárgyanyagát; lásd 3. fejezet 1.) foglaljuk össze. A 2. pont anyagát alapvetően az 1. pont szempontjai szerint tárgyalja a szociológia (a társadalom, az életmód, a beilleszkedés jelenségeit természetesen egyéb, biológiai, lélektani, gazdasági szempontú tudományos kutatás és vizsgálat tárgyává is tehetjük).

A 3. pontban tárgyaljuk a társadalom egészét érintő, alkalmazott (ún. kötőjel-) szociológiákat (pl. gazdaságszociológia, jogszociológia stb.).

A 4. pont a valóság különböző egyéb területeivel foglalkozó alkalmazott (kötőjel-) szociológiákat öleli fel (pl. ifjúságszociológia, zeneszociológia stb.).

„Az emberek, miközben létüket biztosítani és a lehetőségekhez képest kellemesen alakítani törekszenek a történelem bármely szakaszában, legkevesebb két központi létproblémával szembesülnek: összhangra kell jussanak elsősorban saját, természetadta környezetükkel (ide értendők az emberi szervezet természetes adottságai is) és a környező emberi világgal.”¹⁰

Úgy tűnik, hogy a természettudományok célja mindenekelőtt a természet törvényeinek feltárása és magyarázata segítségével a felette gyakorolt mind tökéletesebb uralom lehetővé tétele. Ez a feladat teli van lehetőségekkel, de teli van veszélyekkel is (a kémia és fizika felfedezései esélyt adnak az egészség megőrzésére és a jólét növelésére, de veszélyeztetik is a világot pl. atombombával, környezetszennyezéssel).

A társadalomtudományok feladata viszont, hogy feltárják és elmagyarázzák az emberi együttélés törvényszerűségeit, ezzel elősegítve a lehető legjobb megoldásokat különböző problémakörökben. Ez a feladat is rejt magában mind lehetőségeket, mind veszélyeket (pl. optimális gazdasági előnyök lehetősége mindenki számára, vagy a felismert gazdasági összefüggésekkel való visszaélés, amennyiben ezek egyesek vagy bizonyos csoportok önző érdekeit szolgálják csupán).

A szociológia célja az itt képviselt felfogás szerint: elősegíteni, hogy az emberek a környezet kihívására minél tökéletesebb választ adjanak. Mindezt azért, hogy feltárja és elmagyarázza az emberi gondolkodás és magatartás társadalmi törvényszerűségeit, hangsúlyozva e szabályok emberek által teremtetett voltát. A figyelmet azon mechanizmusok keletkezésére, összefüggéseire és követelményeire irányítja, amelyeket sem a természettudományok (mint pl. a biológia vagy a lélektan), sem az olyan társadalomtudományi szakok (mint pl. a közgazdaságtan vagy jogtudomány) nem tárgyalnak: így a valóság társadalmi szerkezetével foglalkozik, valamint azzal, ahogy a társadalom az embereket alakítja és az emberek a társadalmat.¹¹ — Ez a feladat is esélyekkel és veszélyekkel teli. Ha az

emberi lét társadalmi meghatározottságát hangsúlyozzuk, ez a lét értelmének relativitásához és a teljes kétségbeeséshez is vezethet, de annak belátása, hogy a társadalmi szabályok kivétel nélkül mind emberek alkotásai, tulajdonképpen mozgósíthatja is a társadalmi és politikai vállalkozókedvet. A társadalmi szabályozó mechanizmusok ismerete, ha visszaélnék vele, felhasználható, mint az elnyomás társadalomtechnikája, de ugyanúgy alkalmas az emberek felszabadítására és emancipálására, legalábbis a nem szükségszerű és a nem kifejezetten emberhez méltó gondolkodási- és magatartásszabályok alól.¹²

A szociológiának, ha meg akar felelni feladatának, a lehetőségekhez képest saját szakterületére kell összpontosítania figyelmét, azaz a társadalmi szabályokat, mint olyanokat kell kutatnia. A tudományos szakosodás és önkorlátozás nem egyszer további felfedezésekhez és magyarázatokhoz vezet. Ezeknek az eredményeknek tudományközi összevetése a valóság kiterjedtebb birtokbavételét teszi lehetővé. Az, hogy a jelenségvilág legkülönbözőbb területei és szintjei összefüggnek („...a minden mindennel összefügg” következményeként¹³), természetes és egyáltalán nem áll ellentétben az analitikus tudományfelfogással (ezt szemléltetik az 1.2 fejezet példái). A jelenségek összetettek és sokszintűek, ezért a minél mélyebb bepillantás érdekében a tudományágaknak mindenekelőtt egyedi szempontokra kell összpontosítaniuk figyelmüket. A következő fejezetekben ezt fogjuk megkísérelni az általános szociológia vonatkozásában. Be kell bizonyosodnia, hogy az itt képviselt szociológiai fogalom- és funkciómeghatározás a szociológiai alapfogalmak logikusan összefüggő és viszonylag könnyen érthető rendszerét teszi lehetővé. Segítségével a szociológiai elméletek értelmes szerkezetté épülnek egybe, alkalmazása különösen célszerű a társadalmi valóság egyes szakterületein (a „kötőjel-” szociológiákban), a szociológiai kutatás várható eredményeit javítja, hozzájárul ahhoz, hogy a szociológusok szakmájukról tisztább képet alkossanak (az eredményesség ismérvei), nem áll ellentétben az eddig megfogalmazott „klasszikus” nézetekkel, sőt sok szociológus kimondatlanul vagy részleteiben hangsúlyozva ezt képviseli (a „scientific community” kritériuma).

* * *

Tételszerűen összefoglalva: ebben a könyvben a következő nézetet valljuk:

1. A szociológiát, mint tudományt, értelmezhetjük úgy, hogy a különböző társadalomtudományi szakoktól nem tárgyában, hanem csak formai szemszögből különbözik (lásd 3.1 fejezet).
2. Ez a sajátos különbség abban áll, hogy az emberek egymás közötti viselkedésének látható és rejtett szabályait, mint ilyeneket vesszük figyelembe (3.1 fejezet).
3. Az ilyen szemszögű látásmód a valóság jelenségeit, a viselkedési törvényszerűségek szociológiának köszönhető felfedezése és tudományos magyarázata alapján a szociológiai kutatás központi- és melléktárgyaivá rendezi (3.2 fejezet), egyúttal a szociológiai elméleteket is értelemszerű rendbe szerkesztve.¹⁴
4. Ez a fajta szociológiai fogalom- és funkciómeghatározás közel áll nem egy szaktudós véleményéhez a szociológiatörténetben.¹⁵
5. Világosan és hatékonyságra ösztönzően határozza meg a szociológiai kutatás feladatkörét és jól átlátható pályaképet állít a szociológusok elé (8. fejezet).

2. TUDOMÁNYELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK ÉS DÖNTÉSEK

A szó tágabb értelmében vett tudománnyal igen hosszú ideje foglalkozik az ember. Történelmünk utóbbi évszázadaiban, mindenek előtt az ipari országokban, kétségtelenül erősen felgyorsult tempóban (ipari és katonai kutatások, egyetemek, kiadványok). — Ezen törekvések alapvető funkcióját az emberi lét adottságainak hatékony birtoklásában kell látnunk. Az ember azzal, hogy a jelenségeket és ezek törvényszerűségeit felfedezi és magyarázza, mind több ismeretet szerez az emberi életet közvetve vagy közvetlenül befolyásoló dolgokról és folyamatokról, jobban meg tudja magát védeni (villámhárító, orvosi kutatás), létét emberségesebbé, értelmesebbé vagy kellemesebbé teheti (műszaki kutatás, békekutatás stb.). — Sokféle úton-módon juthat az ember ismeretekhez (pl. közlés, művészi intuíció, extázis, tapasztalat, megfigyelés), ezeknek egyike, de semmiképpen nem a legjelentéktelenebb a tudományos eljárás mód.

Ha az ember meghatározott terv szolgáltatásban a tudományos ismeretszerzési módot választotta, azonnal egy következő döntés elé kerül. Olyan lehetőség-sorozat előtt áll, amelynek két végletes, ha nem is teljesen behatárolatlan kínálata közül az egyik: az értékítéleteknek és egyéni meggyőződésnek, a tárgyilagosan ellenőrizhető ismeretektől való lehető legnagyobb mértékű elszakítása, a másik pedig: mindezek legszorosabb összekapcsolása. Ez a felosztás, bár rendkívül leegyszerűsített és sablonos, mégis eléggé lényegre tapintó. Valóban úgy tűnik, hogy az ember kétszintű tudatvilágban mozog. Filozófiai-antropológiai, hitbeli vagy ideológiai meggyőződéssel bír arról, mi a jó vagy rossz, mi a helyes vagy helytelen megoldás, minek kell történnie, és minek nem szabad megtörténnie stb. Viszont értékítéletektől többé-kevésbé független megállapításokat is tesz, pl. az anyag természetéről vagy egy társadalom tényleges közvéleményéről. A gyakorlatban végülis általában a két tudati szint összekapcsolódik (pl. a meggyőződés, hogy a szabadság magasrendű érték, és konkrét esetben a tényleges elnyomás megállapítása, az adott állapot megváltoztatását célzó cselekvéshez vezet). Kézenfekvő volna

tehát, hogy máris hozzuk létre tudományos eljárásunkban a fent említett kapcsolatot, azaz kezeljük a tudományt meggyőződésünk és értékítéleteink szolgálatában álló eszközként.

Ez a fajta összefonódás bizonyos mértékig elkerülhetetlen. A szociológus — ezt tartja saját szakmája is, elsősorban a tudásszociológia — éppoly kevésbé képes „az emberi gondolkodás helyhezköttöttségét”¹⁶ alapvetően legyőzni, mint bárki más. Különösen érvényes ez tevékenységére, amely abból áll, hogy azt a társadalmat kutatja, amelynek ő maga is tagja, és azt a kultúrát, amely az ő gondolkodását is köti és formálja. Egy kémikus vagy fizikus nem képes elvonatkoztatni kora természettudományos színvonalától és gondolkodásmódjától, még kevésbé tudja a szociológus a társadalmat és a kultúrát egy idegen, esetleg ismeretlen kultúra fogalmaival és elméleti kategóriáival megragadni. (Ez alapvetően így van. Persze egyáltalán nem lehetetlen és rendkívül hasznos, ha valaki részben áttöri saját kulturális származása kereteit egy másik kultúra megismerésével, a vele való azonosulással, és a két kultúra egybevetésével.) Nem felejtethetjük el azt sem, hogy a szociológus nem természeti adottságokat tanulmányoz, hanem közreműködésével (vagy annak ellenére) emberek által létrehozott struktúrákat és folyamatokat, ezért meggyőződésétől való teljes elvonatkoztatás nem várható el tőle.

Ilyen és ehhez hasonló okok miatt nem meglepő, hogy a szociológia történetében iskolák és irányzatok alakultak ki, amelyek egyértelműen kiállnak világnézeti vagy ideológiai rendszerek mellett. Egy ilyen értelmű sarkított döntésre jellemző a marxista-leninista szociológiai szótár megfogalmazása: „A munkásosztály melletti nyílt állásfoglalás... a marxista szociológia lényegi jellemvonása és tudományosságának alapfeltétele”¹⁷; vagy egy nemzeti szocialista szerzőé: „A szociológia, az antiszemita szociológia is... következményekhez kell vezessen”¹⁸. Ha nem is ilyen szörnyű következményekkel, de alapjában véve a keresztény szociológia is ugyanúgy pártos álláspontot foglal el: „Aki ragaszkodik hozzá, hogy az egyház a jelen világ dolgaiba beleszólással bírjon... az nem fog engedni az elterjedt szekularizációs tendenciának sem... Akkor azonban az egyedüli következetes eljárás a szociológiai feladatokat a keresztény szociológia körébe utalni, ... hogy kutassa a jelenlegi helyzetet és Isten országának határait... mint ahogy a tudós hittérítő az evangéliumot, mint a világosság-hoz vezető utat hirdeti a pogány országbélieknek.”¹⁹

Éppen ezek a példák mutatják a személyes vagy rész-közösségi érték- és normarendszert, a tudományos szándékkal további megfontolás nélkül közvetlenül összekötő tudományfelfogás kétségtelen veszélyeit és hátrányát. Ha ugyanis az egy irányban erősen válogató nézőpont jogosult, akkor elvben el kell ismernünk egy másikról is ugyanezt. Ezáltal azonban a tudományos eszköztár, mint fegyver, szétolvad az ideológiák harcában és azt a felbecsülhetetlen esélyét veszíti el, amely éppen a világnézeti rendszerektől való távolságban és függetlenségben, a kultúraközvetítő tárgyilagosságban és részbeni ellenőrizhetőségben nyilvánul meg. Ezek a tényezők megteremtik egymás megértésének bázisát és két monológ helyett utat nyitnak a párbeszéd számára. A tudományos megközelítésnek éppen az alábbiak a klasszikus, széles körben elfogadott ismertetőjegyei: rendezett eljárás, megbízható mérőeszközök, pontos adatfelvétel, az eredmények reprezentativitás-határának közlése, a premisszák és a végkövetkeztetéshez vezető lépések ellenőrizhetősége. — Csak ezek által válik érzékelhetővé a hasznos és szükséges különbség a mindennapi információcsere és a szabványosított interjú között, a bármily figyelmes olvasás és a minőségi tartalomelemzés között, az odanézés, odafigyelés és a rendszeres megfigyelés között, feltételezett összefüggések vagy kísérleti igazolásuk között, vélekedések vagy benyomások és a viszonyok mennyiségi felmérése között. Persze a valósághoz ily módon való tudományos viszonyulás sem orvosság mindenre, és a módszerek sokfélesége szükséges ahhoz, hogy a valóságtól idegen és egyoldalú megközelítést elkerüljük.²⁰

Ennek ellenére a fentebb mondottak teljes mértékben érvényben maradnak: akkor is, ha eljárásunkban tartjuk magunkat a lehető legnagyobb mértékű tudományos tárgyilagossághoz. A szociológiai kutatás betölthet rendszerstabilizáló vagy rendszerbíráló szerepet. Mindig az emberről alkotott kép egyik ismert vagy ismeretlen vázlataként fog szolgálni. Ez természetesen lehet a kutató kinyilvánított célja is, amennyiben ez a cél nem akadályozza abban, hogy munkáját a tudományos eljárás klasszikus ismertetőjegyei szerint a legnagyobb tárgyilagossággal és a saját egyéni meggyőződésétől való lehető legnagyobb távolságtartással végezze. Csak így adódhat bizonyos esély arra, hogy ki-kí saját koordinátarendszeréből kiléphessen (amit másoktól persze mindig elvárunk és amit mindenki természetesnek tart már túlhaladott rendsze-

rekkel kapcsolatban). Ezt a lehetőséget csak az utasíthatja el, aki minden korábbi vagy jelenleg létező elméleti- és értékrendszer ideiglenesnek és megváltoztatandónak tart, a sajátját viszont tökéletesnek és véglegesnek hiszi. Mondották egykor: a könyvtárakat meg kell semmisíteni. A könyvek tartalma ugyanis vagy úgyis benne van a Koránban és akkor a könyvek fölöslegesek, vagy nincs benne a a Koránban, akkor viszont tartalmuk hamis. Mint ennek az állításnak az ellentéte a fentebb említettek a következőképpen fejthetők ki: Meg vagyok győződve róla, hogy felfogásom lényegében helytálló. Tudományos felfedezéseimet és magyarázataimat abban a tudatban dolgozom ki, hogy a kutatási eredmények meggyőződésem helyességét egészében és részleteiben igazolni fogják, vagy egészében igazolják, de jelzik, hogy részleteiben megújításra szorul, vagy feltételezéseim egészében hamisnak bizonyulnak. — Az első esetben tudományos tevékenységem igazolta (időlegesen és mivel az önnön viszonyainkból való tökéletes kilépés lehetetlen, viszonylagosan) kiinduló elveim ésszerűségét; a második esetben fontos, hogy elveimet a szükséges mértékben kiigazítsam; a harmadik eset pedig hozzásegít a döntéshez, hogy megszabaduljak hamis elveimtől. E módszer a három közül bármelyik esetben csak annyiban tölti be szerepét, amennyiben a tudományos tevékenység nem azonos a saját meggyőződésvilágon belüli szellemi tevékenységgel.

Az utóbbi évtizedek viszonylag heves tudományelméleti vitája talán jobban érthetővé válik az imént taglalt gondolatok fényében. A német szociológiában és világszerte kétféle irányzatot hozott létre e vita. A két álláspont röviden és tömören a következő: „Az *empirikus-nomologikus iskola* programja szerint a szociológia tapasztalati tudomány, amelynek célja a feltárt tudományos törvényszerűségek és azok szintézisének általánosítása, lehetőleg mennyiségileg megfogalmazott elméletek segítségével a valóság történéseinek megmagyarázása és előrejelzése... E felfogás szerint értékítéletek nem képezhetik ezen elméletek alkotóelemeit. A szociológiának, mint minden más tudománynak, a gyakorlati problémák megoldásához való hozzájárulása abban állhat csupán, hogy az empirikusan ellenőrzött elméleteket, mint egy *technológiát* felhasználja, azaz elméletileg levezeti, hogy az adott feltételek melyikét kell módosítani, hogy az elméletileg előrejelzett esemény bekövetkezzen vagy elkerülhetővé váljon.

A filozófiai-kritikai iskola ezzel szemben abban látja a szociológia feladatát, hogy a helyes társadalmi cselekvést mint célt ésszerűen megindokolja. Nem az a feladat, hogy a társadalmi valóságot leírjuk és elmagyarázzuk úgy, ahogy van, hanem mindenkor hozzámérjük ahhoz (és ebből következően bíráljuk), ami *lehetne*, ha egyidejűleg átfogó történelmi-humanizációs és emancipációs irányok megvalósítására törekszünk. E felfogás szerint magukról a különböző irányokról felvilágosítást kaphatunk, ha tisztázzuk, hogy mit értünk a cselekvőknek és azok intézményeinek önmagukról alkotott felfogásán.”²¹

Max Weber és K. R. Popper kijelentései is azt jelzik, hogy az „értékítélet nélküli” tudomány kiváló képviselői is tudatában voltak annak, amit itt röviden felvázoltunk, milyen sokrétű döntés elé kerül a tudós:

„... hogy mi válik a kutatás tárgyává, és ez a kutatás az ok-okozati összefüggések végtelenjét meddig követi, azt a kutató és kora gondolkodását uraló értékideálok határozzák meg.”²² — „A tiszta tudomány tisztasága az a feltehetően elérhetetlen ideál, amiért a kritika kitartóan harcol és harcolnia kell... Nem tudjuk a tudós elkötelezettségét elrabolni anélkül, hogy el ne rabolnánk tőle emberségét. Ugyanígy nem tilthatjuk meg vagy zúzhatjuk szét értékítéleteit anélkül, hogy őt mint embert és *mint tudóst* szét ne zúznánk. Motívumaink és tiszta tudományos ideáljaink, mint a tiszta igazság keresésének ideálja, túlságosan mélyen tudományon kívüli, részben vallásos értékítéletekben gyökereznek. Az objektív és értékmentes tudós nem az eszményi tudós. Szenvedély nélkül semmi nem megy, a tiszta tudományban meg egyáltalán nem. A szó: *igazságszeretet* nem csupán metafora,”²³

A tudományelméleti megfontolások ezen szakaszát nem zárhatjuk le anélkül a figyelmeztetés nélkül, hogy a gondolkodás és viselkedés normái és kölcsönös emberi szabályozása értékképzetek és értékrendszerek minden társadalom és társadalmi alrendszer sajátos kultúrájának elemei, s egyben a szociológia fő vizsgálati tárgyai. „A szociológiát, mint pozitív tudományt művelni nem jelent mást, mint erkölcsstant művelni, ahol is a normatív szabályozás ismérve kizárólag a szociológiai tárgyszféra alkotóeleme és nem az érték-dimenzió összetevője.”²⁴ — Annál inkább kell, hogy a szociológus, — akinek mint bárki másnak megvan a véleménye arról, hogy mely rendszer-elemek jók vagy rosszak, előnyösek vagy előnytelenek, emberhez méltók vagy méltatlanok —

rákérdezzen mindekre, és *mint* a társadalom termékeit elemezze, és *mint* ember által teremtett, tárgyasult és megváltoztatható szerkezeteket tekintse.

* * *

Amennyiben a megismeréshez vezető tudományos módszer az előbbiekben felvetett döntéssel kapcsolódik össze, bizony előre látható, hogy a kérdésre: mi tulajdonképpen a tudomány, nem adhatunk egyszer és mindenkor érvényes dogmatikus választ. Ennek megfelelően meglehetősen különböző véleményekkel találkozunk, bár a fontos ismertetőjegekben mind megegyeznek vagy csak kevésbé különböznek egymástól.

Az ismérvek közül, amelyek alapján a tudományt (és minden egyes tudományágat) meghatározunk, kettő különösen ésszerűnek tűnik: egyik a tudomány, illetve az egyes tudományágak hordozója, vagyis a tudós és az illető társadalom önmeghatározása; a másik ismérv az, hogy egyik vagy másik tudományfelfogás, tudományági meghatározás a felmerülő problémák megoldása során hasznavehetőnek, a gyakorlatban jól alkalmazhatónak, termékenynek bizonyuljon. Mindkét ismérv nyilvánvalóan magas mércét állít, amely csak fáradságos munkával érhető el, a kettő összefügg egymással és meglehetősen széles játékeret enged a különböző értelmezések és értékelések számára. Ebből következően mind ritkábban találkozunk a tudomány és az egyes tudományágak ún. tárgyi meghatározásaival, amelyek egyfajta létismeretet feltételeznek és a fogalom jellegzetes elemeit akarják kifejtteni, helyette mind gyakoribbak az ún. nomináldefiníciók, amelyek követelményeikkel, képzettartalmaikkal előrevetítik a fogalom meghatározott célra való felhasználását. A számos meghatározási kísérletből mutassunk itt be kettőt példaképpen. Az első fogalommeghatározás szerint egy egész sor előfeltételnek kell teljesülnie ahhoz, hogy tudományról beszélhessünk: „Követelmény, hogy (1) a *megismerésre* kell törekedni, nem csak érzelmek kifejezésére vagy hangulati igények kielégítésére stb.; (2) ez a tudás ne legyen elszigetelt, hanem *rendszerezett jellegű*, vagyis leíró- és oksági összefüggéseket²⁵ fejtsen ki, *módszertanilag* úgy, hogy elvezessen a felismerés igényéhez.”²⁶ A következő meghatározás több szempontból megfelel ennek a felfogásnak: „Funkcióját tekintve a tudomány a) egy érzékelhető jelenség oksági

összefüggéseinek megismerésére irányuló törekvés, amely b) jelenséget egy meghatározott szakterület részeként, nem csak egyedileg tárgyalja, hanem egyidejűleg a szakágazat oksági összefüggéseit is láttatja, c) számot ad eljárási módszeréről és ezt az adott szakterület sajátosságaihoz igazítja, d) hogy tárgyasítható állításokhoz jusson.”²⁷ — A tudományról alkotott nézetek különbözősége és a fogalom-meghatározás tudományelméleti nehézségei mellett nem szabad elfelejtkeznünk mindarról a megszámlálhatatlan és felbecsülhetetlen eredményről, amelyet a tudomány felhalmozott. Leegyszerűsítve, és egy kis öngúnnyal azt mondhatjuk a tudományos kutatásról, hogy „fáradhatatlan és odaadó kísérlet arra, hogy a természetet a szakképzés által szállított fogalom-fiókokba bepréselje”²⁸, de ez a tevékenység vezetett a szakosodás és az emberi létezés egész parányi területeire való összpontosítás útján tévedhetetlenül, a tudományelméletileg megoldatlan problémák ellenére, jelentős és megcáfolhatatlan eredményekhez a legkülönbözőbb területeken, az orvostudománytól a mezőgazdaságig, a sporttól a tömegkommunikációig elméletileg nehezen elemezhető, de gyors és hatékony fejlődéshez.

* * *

A tudományos rendszertani probléma háttérét egyrészt a már vázolt „minden mindennel összefügg” jelenség képezi, valamint annak gyakorlati lehetetlensége, hogy az egészset egy személy rendszerezetten átfogja, vagyis, hogy szükség van a tudományos tevékenység differenciálódására és szakosodására. Természetesen egy kutatócsoport (team-work) közös munkával eljuthat új felfedezésekhez és új magyarázatokat találhat. Ennek persze a legtöbb esetben az az előfeltétele, hogy a csoporttagoknak egy-egy szakterületen mély és alapos ismeretei legyenek (mert mindenről nem lehetnek ilyen ismereteik), tehát specialistáknak kell lenniük, ami csak specializált tudományok (kiadványok, képzés stb.) révén lehetséges. Lényegében hasonló az egyedül kutató tudós esete, ha felfedez és kifejti valami újat: mindegy, hogy felfedezései sajátos szakterületet érintenek vagy tudományközi jellegűek, amelyek különböző szakterületekről származó összevont ismeretet igényelnek, bizonyos, hogy szakismereteinek legalábbis alapvetését különböző szakmák képviselőinek egész csapatától nyerte. „A tudományágak társadalmi intézményesülési formái, a

tudományban végbemenő elméleti differenciálódás határvonalai a fentebbi folyamattal összehasonlítva viszonylag elmosódottak.”²⁹

Mindebből annak szükségessége következik, hogy az egyes tudományágakat a lehetőséghez mérten világosan, precízen, egyértelműen határozzuk meg (azaz elhatároljuk). A meghatározás sok tényezőtől függ és mindig viszonylagos, elsősorban használhatónak kell lennie, ezért kétféle követelménynek kell jól megfelelnie. Nevezetesen: tárjon fel és magyarázzon meg lehetőleg sok olyan összefüggő jelenséget, amire más tudományok nem fordítanak figyelmet, és minden mást lehetőleg zárjon ki.

Elterjedt nézet, hogy az egyedi jelenségek, amelyeket a „véletlen”, a „szabadság”, a „kegyelem” vagy a „sors” hoz létre (amennyiben ezeket egyáltalán létező tényezőknek tekintjük), tudományosan nem megragadhatók, hanem csak rendszeresen előforduló, egymáshoz hasonló jelenségek, amelyekről tudjuk (vagy feltételezzük), hogy keletkezésük oka a „természetben” adott, vagy az ember által alkotott struktúra vagy szabályozás. Ha az azonosság, illetve egyformaság és oka között eleve meghatározott, vagy statisztikai összefüggés áll fenn, akkor törvényszerűségről beszélünk.

Nehézséget jelent a tudományok elhatárolásánál, hogy az azonosságnak illetve egyformaságnak sokféle szerkezeti és egyéb oka lehet. Max Weber példája módosítva: Ha sok ember ugyanúgy nyitja ki az esernyőjét, amikor esik, ez a szabályosság nem csak azzal a törvényszerűséggel függ össze, hogy az eső biológiailag kellemetlen vagy egészséget veszélyeztető következményeket okoz, ha nem védekezünk ellene, hogy az ember a kellemetlen vagy veszélyes jelenségekkel szemben pszichológiai félelmet érez, hogy a jólét adott szintje lehetővé teszi esernyő vásárlását; hanem (többek között) azzal is, hogy egyes társadalmakban, rétegekben vagy egyéb társadalmi egységekben uralkodik az emberek által kialakított és egy bizonyos számú emberre kiterjedő szokás, divat, szabály, hogy nem valami zsákfélével takarják be a fejüket, nem vesznek fel kapucnis esőköpenyt, hanem kinyitnak egy esernyőt. Hozzá még az uralkodó divatnak megfelelő formáját.³⁰

Az egyes tudományágak meghatározásának típusa szerint kétféle jellegű tudományértelmezést különböztetünk meg. Az elsőt *szintetikus* felfogásnak nevezhetjük. Kiválaszt egyetlen körülhatárolt tárgyat a tudományos kutatás lehetséges tárgyainak végtelen sorából (pl. a sportot), ám tárgyát megpróbálja a lehető legtöbb szempontból szemügyre venni és megvizsgálni (a biológiai, orvosi, lélektani, gazdasági, szociológiai szempontokat összevonja a „sporttudományban”). — A másodikat *analitikus* felfogásnak nevezzük. Itt megkísérelünk egyetlen szempontból minél több tárgykört megvizsgálni (pl. mind a sportot, mind a művészetet, az ifjúságot, a vallást, az üzemet stb. szociológiai szemszögből).

Ezt a két felfogást szemlélteti néhány kiválasztott példán a következő táblázat:

Tárgykör	Analitikus felfogás (egy szempont)					
	Sz	P	B	J	K	
Munka	o	sz	i	o	ö	Szintetikus felfogás (egy tárgykör)
Üzem	c	i	o	g	z	
Család	i	ch	l	i	g	
Sport	o	o	ó		a	
Magatartás	l	l	g		z	
Képzés	ó	ó	i		d	
Szabad idő	g	g	a		a	
Vallás	i	i	i		s	
Művészet	a	a			á	
Igazgatás	i	i			g i	

A „munkatudomány” fogalma szintetikus felfogású tudományágat jelöl. Egyetlen tárgya a munka, amelyet a lehetséges legtöbb (szociológiai, lélektani, biológiai, jogi, közgazdasági stb.) szempontból megvizsgál.

Éppígy a „magatartás-tudomány” (magatartás-kutatás) is önálló tudományág, amely a behatárolt témakört, a viselkedést minél több szempontból akarja értelmezni. — Ezzel szemben a lélektan analitikus felfogású tudomány. Tárgykörök sokaságát kutatja és értelmezi, ám mindig csak lélektani szempontból. Így keletkeznek a pszichológiai szakterületek: munkalélektan, üzempszichológia, családpaszichológia, a szabadidő lélektana stb. Ugyanígy a közgazdaságtan saját szempontjai szerint vizsgálja a jelenségek sokaságát a munka-, az oktatás-, a szabadidő gazdaságtanában stb. — A „kötőjeles tudományok” (szakszociológiák, szakpszichológiák, sajátos területen történő felhasználás) léte egyértelműen mutatja, hogy ezen tudományágak gyakorlatában elsőrendűen az analitikus felfogás uralkodik. A tudományágak már említett első típusa, a különböző szempontok szintéziséen át törekszik élenjáró felfedezésekre és magyarázatokra. Ennek előfeltétele: minél gazdagabb ismeretekkel rendelkezni a bevont vizsgálati szempontok terén, ami egy személy esetében érezhetően hamar beleütközik az ember szellemi-fizikai kapacitásának határaiba. Konkrét problémák megoldása során az élet által felvetett gyakorlati kérdések megválaszolásakor pótolhatatlan funkciója van a szintetikus felépülő tudományoknak (vagy a megfelelő analitikus módszerű tudományágak tudományközi együttműködésének): egy konkrét házasságot nem lehet feldarabolni, a benne felmerülő problémák legtöbb esetben csak úgy oldhatók meg, ha egyidejűleg figyelembe vesszünk biológiai, lélektani, szociológiai, jogi, gazdasági stb. szempontokat. Optimális eredményre a gyakorlatban saját szakterületükön jól képzett szakemberek együttműködése vezethet.

A második típusba tartozó, magukat analitikus felfogásúnak valló tudományok nem képesek egy konkrét jelenséget a maga egészében, azaz különböző szempontokból megragadni. Viszont alkalmasak arra, hogy a valóság bizonyos szempontú, távlatú, dimenziójú szeletében sok tárgykört érintő törvényszerűségeket ismerjenek fel, ezáltal minőségileg és mennyiségileg kibővítsék a saját területükre vonatkozó tudásmennyiséget, azaz a tudományos haladást szolgálják, ami előfeltétele a tárgyi valóság tökéletesebb birtokbavételének. A tudomány úgy képes minél több rokon jelenséget feltárni, rendezni és magyarázni, ha elvonatkoztat, általánosít és egységes szemlélet alapján vizsgálódik. Az analitikus tudományfelfogás képes általános, több területen is érvényes törvényszerűségeket felfedezni.

rűségek feltárására azzal, hogy különböző tárgyköröket, jelenségeket ugyanabból a szempontból vizsgál, az egyes tárgyi területektől elvonatkoztat, hogy a törvényszerűség általános típusát megtalálja, mint ahogy pl. a szociológia a házasságot, a gazdasági életet, a vallást stb. intézménynek tekinti és így viszonylag általános intézmény-elmélethez jut.

Az absztrakciós eljárás fordítottja ugyanebben az értelemben nem lehetséges: nem mondhatjuk például, hogy a házasság különböző szempontjaitól elvonatkoztatunk. Ellenkezőleg: a házasság elmélete a házasság összes lényeges szempontjának áttekintéséből és szintéziséből jön létre. Ez igen fontos gyakorlati módszer.³¹ Az adott tudományág analitikus önmeghatározása gyakorlati jelentőséggel bír (a tudományos tevékenység döntő ismérve és mozgató ereje). A gyakorlati problémamegoldás során nem felesleges tudnunk, hogy pl. a házasság és a gazdasági élet bizonyos szociológiai szempontból hasonlóképpen működik (intézményi törvényszerűségek), s ugyanígy egy másik (pl. lélektani) szempontból a házasság és a barátság is hasonló törvényeknek van alávetve (pl. a szeretetérzés törvényszerűségeinek).

Összefoglalva a mondottakat a következőképpen fogjunk hozzá egy analitikus felfogású tudományág meghatározásához: „Az a mód, ahogyan az adott tudomány számot ad módszereiről és gyakorlati alkalmazhatóságáról, megengedi a tudomány *strukturális* meghatározását. Belső szerkezeténél fogva a tudomány kijelentések komplexuma, amely a következő feltételeknek engedelmeskedik:

1.) Felöleli egy tárgykör behatárolható tulajdonságainak összességét, ezen tárgyi terület sajátosságát, amely mint ilyen felismerhető és leírható és nem azonos az egyes tulajdonságok összegével, és ennek az önálló minőségnek a szerkezeti viszonyait (tárgyanyag) foglalja magában. Egy (megismerő) tudomány megfigyelési eredményei, ha csak egyetlen tudománykomplexumot vagy egy dolog egyetlen tulajdonságát adják meg, nem tudományosak akkor sem, ha rendszerezett és katalogizált adatokat nyújtanak.

2.) Tekintettel van a tulajdonság vagy a tulajdonságegyüttes formai szemszögére. A formát, mint olyat, messzemenően az határozza meg, hogy mi érdeklődésünk tárgya. A fizikusok között a kinematikust (a mozgás és meghajtás szakemberét) például csak az anyagi idom

mozgásfolyamata érdekli. Számára a forma, mint olyan, egy mozgó test. Az ő dolga, hogy megfigyelje és leírja a mozgásfolyamatot, aminek azután a feltételi- és oksági összefüggéseit felismerve elméleti magyarázatát kell adnia (mint pl. a Hamilton-függvény, amelyből kiszámítható az anyagi pont, illetve anyagi rendszer teljes energiája).

Ha a tárgykör formai és tartalmi egysége nem felismerhető, akkor nem tudományról van szó, hanem adott esetben valamilyen tudománykomplexumról. Elvont (abstract) a tudomány (a szó kanti értelmében), amennyiben kijelölt tárgya állandó kiválasztás vagy kizárás eredménye.

3.) A tartalomnak és formának egyaránt megfelelő módszert kell alkalmazni (a módszer egysége).³²

Általánosan ismert és elismert tény, hogy az egyes tudományágak tárgyak és módszerük alapján meghatározhatók, azaz egymástól elhatárolhatók. Némileg ritkábban szokták tárgyi és formai szempontok szerint megkülönböztetni őket, jóllehet — mint az eddigi fejtegetésekből is kiviláglik — ez a különbségtétel nagy jelentőséggel bírhat. Egy szintetikus felfogású tudomány esetén a döntő elhatároló kritérium a tárgy, azaz *amit* vizsgálunk (pl. a magatartás a magatartáskutatásban, az igazgatás az igazgatástudományban stb.), amelynél nem határozunk meg sajátos *szempontot*, *ami alapján* a tárgykört szemügyre vesszük. Éppen ellenkezőleg: megkíséreljük a tárgyat minél több jellemző szempontból megvizsgálni. Ezzel szemben a döntő elhatároló ismerv az analitikus felfogású tudomány esetén a *formai szempont*, az a jellemző szemszög, amelyből a tudományág tárgyát megfigyeli (a szociológiában társadalmi szempontból, a pszichológiában lélektani szempontból stb.). A tárgykör itt nem elhatároló ismerv, ellenkezőleg, minél több tárgykört próbálunk az adott szempontból megvizsgálni. (Még kifejtésre vár, hogy egy analitikusan értelmezett tudományág saját anyagát, tárgykörét meghatározza abban az értelemben, hogy a sajátos szemlélet önnön anyagát a tudományág központi és mellék tárgyköreire osztja.)

A következő példán szemléltethetjük a már idézett megállapítást, hogy a formát, mint olyat, messzemenően érdeklődésünk tárgya határozza meg, és hogy a forma önmagában hogyan határolja el egymástól az egyes tudományágakat. Nagy távolságból egy ideig, anélkül, hogy egyelőre segíteni tudnánk rajtuk, megfigyelünk öt hajótöröttet, akik egy

magányos kis szigeten partra vetődtek. Az egyik megfigyelő orvos. Az érdeklő és ahhoz tud érdemlegesen hozzászólni, hogy az időjárási viszonyok és a táplálkozási lehetőségek következményeképpen milyen egészségi károsodásnak van kitéve az öt személyből álló kis csoport, és közülük kinek-kinek egyénileg fennáll-e a fertőzés lehetősége; ezenkívül: az adott körülmények között milyen módon ápolhatják és biztosíthatják egészségüket stb. — A másik megfigyelő lehetne pszichológus. Őt egész más szempontból érdeklő a megfigyelt események, amelyekről szaktudása alapján valamit mondani vagy előrejelezni tud. Pl.: Milyen félelmek uralkodnak a csoporton és ennek milyenek lehetnek a következményei? Milyen törvényszerűségek szerint alakul ki a csoportban a szeretet, a gyűlölet, frusztráció, agresszivitás; az adott körülmények között milyen igények merülnek fel a privátszféra és a kommunikáció iránt stb.? — Egy közgazdaságilag képzett megfigyelő elsősorban az iránt fog érdeklődni, hogyan gazdálkodik az öt hajótörött, milyen megoldásokat talál a szűkös javak termelésére, elosztására és fogyasztására; ezek a megoldások biztosítják-e annak lehetőségét, hogy a kis közösség optimálisnak mondható jólétet élvezzen stb. — Egy szociológus megfigyelő is — sajátos érdeklődésének megfelelően — saját szemszögéből veheti szemügyre a hajótörötteket: Hogyan szabályozza az öt személy, mint véletlenül előállt egység, a közös életet; hogyan alakítja ki társadalmi létét, milyen magatartásmintákat, szerepeket és intézményeket vezetnek be és mely történések kapcsán stb.?

Ez az egyszerű példa is megmutatta az egyes tudományágak érdeklődését, amelyek alapján véve bármely tárgykört, eseményt kiválaszthatnak tárgyat formáló kritériumaik anyagi tartalmául, ha nem is mindent a közvetettség azonos fokán. Ezért minden egyes tudományágon belül megkülönböztethetünk többé-kevésbé központi tárgyköröket. Még ha ez a beosztás sok tényezőtől függ is és nem lehet tökéletesen egyértelműen keresztülvinni, a legokosabb mégis minden egyes tudományág lehetséges és tényleges tárgyanyagát koncentrikus körökbe rendezve magunk elé képzelni, a központba helyezve a szóbanforgó tudományágra jellemző vonatkozást. A legbelső körben található az illető tudomány központi témái, a legkülső körben a legkevésbé fontos kérdések, közből a megfelelő átmeneti fokozatok. — Egy-két példával konkréttá tehetjük az elképzelést, egyúttal rámutathatunk néhány jel-

lemző tényezőre, amelyek a teljesen egyértelmű csoportosítást lehetlenné teszik.

Közismert, hogy a házasság, illetve a család jelenségét szemügyre vehetjük és megvizsgálhatjuk különböző szempontok szerint. Ezek lehetnek többek között biológiai (a nemek közötti kapcsolatok, átöröklés stb.), lélektani (szeretet, összetartozás-érzés, felelősségtudat stb.), szociológiai (a házasság mint intézmény, családtagok szerepe, a család mint csoport stb.), jogi, gazdasági stb. szempontok. — Ebben az esetben nehéz dönteni, hogy a jelenség mint tárgy melyik tudományban élvez magasabbrendű elsőbbséget. Attól függően, hogy azt a felfogást képviseli-e valaki, hogy: „Az élettársi kapcsolat, esetleg gyerekkel együtt, de házasságkötés nélkül nem házasság és nem család”, vagy azt állítja, hogy: „Tartós szerelmi vagy szexuális kapcsolat férfi és nő között, különösen, ha abból gyermekek is származnak, házassági szerződés nélkül is házasság, illetve család” — e két felfogástól függően változik a házasság és család jelenségének, mint tudományos tárgykörnek a központi szerepe az egyes szempontok között és az egyes tudományágakon belül is.

Ha egy nő gyermeket hoz a világra, az anyaság jelenségének különböző jellemző vetületével foglalkozhatunk. Egyértelműen jelen vannak a biológiai szempontok (már a terhesség ideje alatt is, külső hasonlóság esetén, az átöröklésnél stb.). Erre a szintre azonban ráépülnek többek között a lélektani (a saját gyermekkel szemben érzett különleges szeretet, vonzalom, felelősségtudat stb.) és a szociológiai elemek (az ideális gyermekszámnak, az anya gyermekével szembeni jogainak és kötelességeinek, vagy az anyaszerepnek a társadalmi normái stb.).

Valami hasonlót állapíthatunk meg a beszéd jelenségéről. A beszéd egyrészt levegőrezgés (fizikai szempont), egyúttal pl. a hangszálak mozgatása (biológiai szempont), ugyanakkor a kommunikációs igény kielégítése (lélektani szempont) és végül társadalmilag és rétegspecifikusan meghatározott szimbólumok és nyelvtani szabályok használata (szociológiai szempont). — Ebben és az előző példában világosan elsőbbséget kap a biológiai elem, amely mintegy alapot szolgáltat a többi szempont számára. Nem ilyen egyszerű azonban a következő jelenséget besorolni abból a szempontból, hogy melyik tudományban nyerhet központi jelentőséget: Egy fiatal lány egy „illetlen” viccet hall és elpirul.

Tulajdonképpen itt is kivehetően megkülönböztethetjük a különféle szempontokat, amelyek szerint az esetet vizsgáljuk. A jelenség összefüggésben áll többek között a vérkeringéssel (biológiai érdeklődés), a szégyenérzettel (lélektani érdeklődés), társadalmi szokásokkal, normákkal és a nevelés módozataival (szociológiai érdeklődés). Attól függően azonban, ahogy az eseményt jellemezzük, változik fontossága az egyes tudományágon belül. A biológiában az elpirulás nem annyira jelentős kérdés, mint a lélektanban a szégyenérzet témája.

Az egyes tudományágak többé vagy kevésbé központi jelentőségű fogalmai közötti — viszonylag elmosódott — határvonalak egyáltalán nem jellemzők a tudományágak úgynevezett alapfogalmaira. Természetesen az „érzés”-nek biológiai és szociológiai jelentősége is van (ahogy erre a szégyenérzés példájában is rámutattunk). Ez a fogalom azonban köztudomásúan a lélektan alapvető fogalma és nem a biológiáé vagy a szociológiáé. A társadalmi szerep fogalma már a szociológiai vonatkozású elvonatkoztatás egyfajta végeredménye, ezért a szociológia egyik alapfogalma, jóllehet minden társadalmi szerep (mint pl. az anyaság példájában) más szempontból is szemlélhető és elemezhető tudományosan. A szociológia legfontosabb alapfogalmaival a 4.-7. fejezet foglalkozik.

3. SZOCIOLÓGIA: AZ ALAPFOGALMAK MEGHATÁROZÁSA ÉS RENDSZERE

3.1. A szociológia meghatározása

A szociológiát, mint tudományt, a 2. fejezetben kifejtett tudományelméleti döntések szellemében tárgyaljuk az előttünk fekvő könyvben. Minden tudománynak, így a szociológiának is elsőrendű feladata, hogy törvényszerűségeket tárjon fel és magyarázzon meg, mégpedig esetünkben olyanokat, melyek emberek által emberek számára teremtett szabályokra vezethetők vissza (társadalomtudomány). A szociológia a fent nevezett szabályokkal, mint olyanokkal és nem az egyes társadalomtudományok szaktémáival foglalkozik (azaz nem az egyes társadalomtudományok összefoglalása). Ennek megfelelően a szociológiát nem kiválasztott tárgya, hanem a sajátos érdeklődés, aspektus, szemlélet vagy perspektíva alapján határozzuk meg (tehát nem a „szintetikus”, hanem az „analitikus” felfogás szerint). Tehát nem képviseljük azt a nézetet, mint sokan a társadalomtudósok közül, „hogya a tapasztalatvilág sokrétű anyagából azt kell kiválasztani, mely saját tudományuk szempontjából döntő jelentőségű”³³ kivéve, ha ebben a kijelentésben „a sajátos szempontot, mint az absztrakció irányának meghatározóját” értelmezzük és az „anyagot” eszerint rendezzük fontossági sorrendbe. A formai követelmények fényében különbséget teszünk a szociológia közvetlen illetve közvetett tárgyai között. Ezek az emberi viselkedés szabályai, mint olyanok (a szociológiának központi tárgyanyagát és egyúttal sajátos formai szemszögét adják), a szabályokkal szorosan összefüggő társadalmi egységek és társadalmi folyamatok, azután az emberek közötti, azaz társadalmi szabályozás különböző részterületei, és végül a szabályokkal összefüggő tudományos-empirikusan megragadható valóság egésze.

Ezt az összegzést, mely megfelel a 2. fejezetben kifejtett céloknak természetesen ne dogmaként, hanem „paradigmaként” értelmezzük. Ezt a definíciót (azaz elhatárolást), tudomásom szerint a szociológiai iroda-

lomban nem veszik ennyire szigorúan: valószínűleg ez okból is a szociológia ma egy „multi paradigm science”: „A tisztázatlan fogalmak használata és az argumentáció szigorának hiányosságai megnehezítik a megértést és az elméleti kritika lehetőségét.”³⁴ — Fontos világosan látnunk, mennyire szükség van a szociológiának és érdeklődési területének lehetőleg pontos meghatározására. Ezért néhány, ezt a nézetet tükröző elég élesen fogalmazott példa: „a kérdésre, hogy a szociológián belül uralkodó eszmei sokféleség, amit pszeudo-pluralizmusnak nevezünk el, ...gyümölcsöző elméleti pluralizmusnak tekinthető-e, a válasz egyértelmű: nem!” Ez a quasi-pluralizmus „inkább gátolja a szociológiai megismerés előrehaladását, ha másért nem azáltal, hogy elrekeszti a tudományág kommunikációs csatornáit.”³⁵ — „A szociológiai gondolkodás és munka rossz útra tévedhet. Rátalálni a «helyes» útra, ez áll érdekében mind a fejtegetéseknek, melyek felölelik a szociológiai módszertan széles területét ... Szemmel láthatóan néhány előzetes kérdést kell tisztázni ahhoz, hogy eldönthető legyen, mi a «helyes» módszer a szociológiai gondolkodás és munka során: tisztázni kell, mi a tárgy sajátyszerűsége — a történelmi-társadalmi-politikai valóságon mérve — tisztázni kell az empiria, az elmélet és a gyakorlat egymáshoz viszonyított jelentőségét, és ebből következően meghatározni a szociológia feladatait és céljait.”³⁶ — „Ha be akarjuk mutatni a szociológiát, csaknem elkerülhetetlen, hogy ne idézzük Raymond Aron tréfás megjegyzését, mely szerint a szociológusok abban az egy pontban értenek egyet, hogy a szociológiát nehéz meghatározni.

Valóban a társadalmi jelenségek jellege, melyre a szociológusok tulajdonjogot formálhatnak, alig felismerhető. Ezzel szembesülünk akkor is, ha átlapozzuk akármelyik szociológiai szakfolyóiratot. Cikkeket találunk majd benne társadalmi változásról, szabadidőről, bűnözésről, öngyilkosságról, forradalmi jelenségekről, pszichiátriai klinikákról, társadalmi mobilitásról, a divatról és számos más témáról. The American Journal of Sociology 1976 márciusi számában megjelent cikkek tartalma: az önmagunkról alkotott kép, oligarchia az emberi interakciókban, külföldi munkavállalók, a lakóhely és a munkahely szétválása, a német szociológus, Simmel befolyása az amerikai szociológiára, valamint két kutatási beszámoló, az egyik: a szakáll-viselet módja 1842-1972, a másik: puertorikóiak New Yorkban 1960-1970.

A csaknem ugyanakkor megjelent (1976 január-március) *Revue française de Sociologie*-ban található cikkek: a paradoxon Condorcet-nál, területi igazgatás, a házasságon belüli hatalmi viták, politikai elidegenedés.

Gyengíténé a heterogenitás benyomását, ha megpróbálnánk a témákról több évet felölelő statisztikát készíteni. Így szétválaszthatnánk az uralkodó témákat, az éppen kevésbé divatosakat és az egészen mellékes területeket. A statisztika által nyert távlat azonban bizonyosan nem érvénytelenítené a fentebb kifejtetteket, hogy tudniillik lehetetlen a szociológiát a szóbajóhető társadalmi jelenségek felsorolása alapján meghatározni.³⁷ — Lényegében ugyanerre az eredményre jutunk, ha az egyes szociológiai szakszótárakat és lexikonokat próbáljuk rendszerezni és elemezni. Érthető módon szociológiai folyóiratok szerkesztőinek és szociológiai lexikonok kiadóinak foglalkozniuk kell mindazokkal a témákkal, melyek manapság ezalatt a címszó alatt valóban előfordulnak. Elég a szociológiai definíciók egy kis gyűjteményét átolvasni, ahogy a tudomány „klasszikusai” és a megfelelő tankönyvek elénk tárják, hogy tisztában legyünk a jelenséggel. Ha jól látom legtöbbjük nem a sajátos szemléletmódra hívta föl a figyelmet, hanem megad néhány tárgykört, mellyel a szociológia foglalkozik. A meghatározás ilyen módja, nem tűnik különösen célszerűnek. Gyakran nevezik pl. a szociológiát a „csoportok”, a „társadalom”, az „emberi együttélés” tudományának. A csoport, a társadalom és az emberi együttélés azonban, köztudomásúan nem csak szociológiai vonatkozással bírnak, hanem ugyanúgy jogi, pszichológiai, gazdasági dimenziókkal, más tudományok tárgyául is szolgálnak, következőképpen megjelölésük nem elegendő a szociológia precíz meghatározásához és elhatárolásához. A tulajdonképpeni kérdés, hogy mi is az a társadalom, mi teszi az embereket egyesek összességéből egésszé, mi tesz két vagy több személyt valami minőségi újjá, nevezetesen társadalmi egységgé. Vajon a társadalom egy biológiai vagy pszichológiai egység, vagy pedig a szemléletmódtól és tudományos érdeklődéstől függően felfoghatjuk, mint illet, és szociológiai szempontból, mint társadalmi egységet is, amennyiben a magatartás emberek közötti szabályozása (sajátos magatartási minták, szerepek, intézmények, vagyis kultúra elemei) létrejönnek és amennyiben érvényesülni látszanak? — Hasonló érvényes azokra a definíciókra, melyek szerint a szociológia, az „emberek

közötti kapcsolatok” tudománya. A társadalmi kapcsolatokat elsőrendűen inkább pszichológiai jelenségeknek tekinthetjük, de jogi, biológiai stb. vonatkozással is bírnak. — „Struktúrák” is lehetnek anyagiak, pszichikaiak, jogiak, demográfiaiak stb.; a kérdés, hogy mik tulajdonképpen a „társadalmi” struktúrák.

Természetesen a különböző szociológia-definíciók által használt egyik-másik fogalom központi szerepet tölt be a tudományban. Sajátos, precíz jelentésüket azonban csak az adja meg, ha az emberek közötti szabályozás, mint olyan szempontjából szemléljük ezeket, olyan szempontból, melyből semmilyen más tudomány nem foglalkozik velük.

* * *

Az eddig kifejtettek értelmében a szociológiát meghatározhatjuk, mint

- a magatartás emberi szabályozásának, mint olyannak a tudományát,
- mely szabályokat meghatározott folyamatokon át
- az emberek tipikus társadalmi egységei teremtik és önmagukra nézve érvényesnek ismerik el,
- ezek alkotják a szociológiának az összvalóságra vonatkozó jellegzetes érdeklődési területét.

Egy másik változat így szólhatna: szociológiának nevezzük azt a tudományt, mely az emberi együttélés során felmerülő magatartási hasonlóságokat és az ezzel összefüggő jelenségeket, az alapjukul szolgáló társadalmi rend szemszögéből vizsgálja és a társadalom idevonatkozó normatív döntéseivel magyarázza.

Vagy másként fogalmazva: szociológia alatt azt a tudományt értjük,

- melynek tárgya (tárgyanyag) az egész tapasztalati úton megragadható valóság, elsősorban azonban az emberi magatartás, az emberi sokaság különböző típusai és a bennük lejátszódó folyamatok
- az emberek közötti szabályozás, mint olyan perspektívájában (formai szemszög, mely egyúttal a szociológia központi tárgyi területét is képezi).

Néhány rövid megjegyzés fenti meghatározások elemeiről. Ebben a könyvben a szociológiát, az előző fejezetekben kifejtettek szellemében

tekintjük *tudománynak*. A „szociológia” szó etimológiai értelmében (latinban „socius” : társ, pajtás) ugyanúgy, mint az általános szóhasználat szerint, a szociológia az *emberek közötti* jelenségekkel foglalkozik, azzal ami két vagy több személy között lejátszódik, ami közöttük történik. Ezért az „emberek közötti”, szükséges, mindazonáltal nem elégséges eleme a szociológia, mint más tudományoktól világosan elhatárolt tudomány meghatározásának. Emberek közötti jelenségek (pl. szexuális kapcsolat vagy a hűségre kötelezettség érzése) gyakran sokkal inkább középpontjában állnak más (pl. biológiai vagy pszichológiai) tudományterületnek, mint a szociológiának. Nem elég azt mondanunk, hogy a szociológia nem az egyes emberrel, hanem több emberrel foglalkozik. Ebben az esetben ugyanis azt mondhatnánk, hogy az az orvos, aki nagy számú emberen vizsgálja két szervi betegség korrelációját, szociológusként dolgozik; egy megjelölés, ami biztos nem precíz, tudományos meghatározást tükrözne. — Az „emberek közötti” kifejezés helyett gyakran használják a „szociális” szót. Ezzel kapcsolatban ügyelni kell bizonyos különbségtételre. Szociális az általános nyelvhasználatban, szemben az „antiszociálissal” és az „aszociálissal”, annyit jelent, mint „méltányos, emberi, segítőkész, közhasznú” stb. A szociológiában a „szociális” fogalma alatt nem ezt az értéktartalmat értjük, hanem vagy az „emberek közötti” értelemben használjuk, vagy az „emberek közötti szabályozás” értelmében (mint pl. „szociális meghatározottság”, „szociális szerveződés” szociológiai alapfogalmak esetén). Azt is le kell szögeznünk, hogy a „szociális” a szó etimológiai értelmében, a jelenségek szintjére vonatkozik, a „szociológiai” szó magára a tudományra. Tehát helytelen a „társadalom szociológiai szerkezetéről” vagy „egy csoport szociológiai összetételéről” beszélni; ezzel szemben „szociológiai elméletek” vagy „szociológiai elemzés” teljesen szabatos megjelölések.

Az emberi viselkedés *szabályozásával*, ennek különböző módozataival és eredetével, tekintve, hogy ezek a szociológiában központi szerepet játszanak, a következő fejezetekben részletesen foglalkozunk. Előírásokról, normákról, szabványokról lesz szó, „melyeknek engedelmeskedni illik. Ezek kormányozzák társasági viselkedésünket, ezt általában magától értetődőnek tartjuk, ritkán tudatosulnak bennünk, kivéve, ha valaki megsérti őket.”³⁸

Ha két hajótörött egy lakatlan szigeten megegyezik egymással egy bizonyos munkamegosztásban, ebből magatartási szabályok keletkez-

nek, ugyanígy, ha egy állam polgárai demokratikus választással egy meghatározott gazdasági rendszert vezetnek be, vagy amikor egy úgynevezett karizmatikus vezér egy teljes népet fanatizál úgy, hogy a nép minden egyes tagja egy hódító háborúban való részvételt, mint hazafias kötelességet akceptál, vagy mikor egy apa, gyermekének meghatározott viselkedési szabályokat ír elő, vagy dialógust folytatva vele megegyeznek ezekben. Az ember kötve érzi magát ezekhez a szabályokhoz, meg akar felelni az elvárásoknak, nem akar csalódást kelteni: Számtalan nyelvi kifejezés utal erre, egyszer érdemes nyugodtan átgondolni, hogy másként is interpretálhatók-e az oly sokszor használt megfogalmazások, mint „trend” („egy új trend észlelhető”), „szokás” („nálunk ez a szokás”), „láz” („olvasási láz”), „módszer” („a mi eljárási módszerünk”), „stílus” („a mi stílusunk”), „hullám” („szex-hullám”), „áramlat” („ideológiai áramlatok”), „mentalitás” („tipikus tanári mentalitás”), „elhajlás” („jobboldali elhajlás”, „baloldali elhajlás”), valami „szokásos”, „menő”, „divat”, „illendő”, „rendes”, mi ezt „így csináljuk”, „úgy gondolja az ember”, „úgy illik, hogy”, „itt ez a normális”, „viselkedése comme il faut”, „kifinomultan megy”. Mindezek a kifejezések magukban foglalják a gondolkodás és cselekvés intézményszerűsült vagy a születés állapotában lévő rendjének képzetét és azt a feltételezést, hogy e rendből a gondolkodásnak és cselekvésnek olyan egyöntetűsége következik, mely a társadalomra vagy egyes részeire többé-kevésbé kötelezően érvényes. Közlekedési szabályok, nyelvi szabályok, konfliktus szabályozás, a hatalomgyakorlás szabályai — az emberi együttélést számtalan szabvány, norma, előírás léte és érvényesülése jellemzi, melyet egy vagy több ember talált ki, egy vagy több ember számára. Egyetlen más tudományág sem magyarázza el az ebből (a szabályozásból, mint olyanból) levezethető viszonylagos törvényszerűségeket az emberek gondolkodásában és látható viselkedésében. Ezért az itt képviselt értelmezésben, a szociológiának éppen ez a szabályozás adja központi tárgyát és sajátos formai szemszögét.

A „*magatartás*” fogalma gyakran a „cselekvés” fogalmával felcserélhetőnek,³⁹ vagy a különböző cselekvési módok fölé rendelt fogalomnak tűnik, (ha a „cselekvést” úgy határozzuk meg, mint szubjektív törekvéssel összefonódott magatartást).⁴⁰ Itt fölérendelt fogalomként értelmezzük, mely magában foglalja a következő elemeket: gondolkodás (belső, nem tárgyasult magatartás, pl. „dogmatikus gondolkodás” vagy „toleráns

gondolkodás”), beállítottság (nem tárgyiasult magatartás pl. „hazafias beállítottság” vagy „demokratikus beállítottság”), cselekvés (külsővé tett, tárgyiasult magatartás pl. „bűncselekmény” vagy „a játékszabályok szerinti viselkedés”), nem cselekvés, valaminek a nem megtétele (tárgyiasult magatartás, pl. „szemtelenésgből nem megjelenni”, vagy „az igazságtalan előny bátor visszautasítása”), valaminek az eltérése (tárgyiasult magatartás, pl. „sértés ellenére türelmes viselkedés” vagy „a megkárosítás rendszeres eltérése”). — Az emberi viselkedés, az érvényben levő szabályok szempontjából lehet (többé-kevésbé) konform, beilleszkedő vagy (többé-kevésbé) nonkonform, eltérő, deviáns magatartás.

A szociológia központi tárgya és sajátos szemléletmódja, a társadalmi szabályozás, *mint olyan*, konkrétan: a magatartásminta, a szerep, az intézmény, a kultúra. Ezzel a szociológiát megkülönböztetjük és elhatároljuk más társadalomtudományoktól (mint a közgazdaság-, jog- vagy politikatudomány), melyek a saját szakterületüket érintő magatartási szabályok tartalmával foglalkoznak, (tehát más szempontból vizsgálják a társadalmi valóságot).

A szociológia fenti definíciójában *folyamatok* alatt olyan eljárásokat, történeti pályákat, tevékenységi láncokat értünk, melyek a szabályozásnak és a szabályozási komplexumoknak a kidolgozását, terjesztését, továbbadását, védelmét és megváltoztatását szolgálják, ahogy ezt a társadalmi folyamatokról szóló 6. fejezetben kifejtjük majd.

„Az emberek tipikus társadalmi egységei által *teremtett*” kifejezés, azt hangsúlyozza, hogy a társadalmi magatartásszabályok nem „természeti” törvények, hanem kizárólag emberi alkotások (vesd össze a „szabályozásról” szóló fenti fejtegetéseket megvilágító példákkal). Ezeket a társadalmi érvényű magatartásnormákat igen gyakran különböző, tipikus társadalmi egységek alkotják: párok, csoportok, szervezetek, társaságok stb. Kivételt képez az az eset, amikor egyetlen „autoritással bíró személy” (apa, anya, főnök, igazgató stb.) írja elő egyetlen „alárendeltnek”, hogyan viselkedjen, amit szintén „a magatartás társadalmi szabályozásának” kell tekintenünk. Azonban ez az eset is alárendelhető a fenti megfogalmazásnak, mivel egy tipikus társadalmi egység, mégpedig egy „pár” általi szabályozásról szólunk, ahol az aktív fél a „parancsoló”, a passzív az „engedelmeskedő”.

Akármilyen módon is történik a magatartás egységesítése, három szintet megkülönböztethetünk: *Először* is minden társadalomban sokféle személyiségjeggyel és igénnyel találkozunk, melyek az emberi együttélés során több-kevesebb jelentőséggel bírnak. Mindenesetre az adott társadalom *szelektív döntésétől* függ, mely jellemvonásokat és milyen igényeket ismer el társadalmilag érvényesnek, az együttélés szempontjából jelentősnek, mégpedig az egész társadalom vagy egyes részei számára. Másként kifejezve: egy társadalom rendje, elsősorban normákból áll, melyek a szelektív döntéseket megokolják és társadalmilag megerősítik, ezzel hozzájárulnak a társadalom identitásának kialakításához, éppen ezért nevezhetők ezek a *normák szelektívnek*.

A következő példák megvilágítják, mire gondolunk. Némely társadalomban a „származás”, mint személyes ismertetőjegy különleges jelentőséggel bír a rendezett együttélés szempontjából, ami azt jelenti, hogy ezek a társadalmak (rendkívül bonyolult döntési folyamatokon át), kiválasztják ezt az ismertetőjegyet és ennek figyelembevételével pl. a társadalom tagjainak rétegenkénti rangsorolásánál normatív (kötelező) módon előírják. Más társadalmakban a természetes származás a szelektív kiválasztásnak nem kritériuma az előbb kifejtett értelemben.

Ugyanez érvényes pl. a „fajtára”, mint ismertetőjegyre: a nemzetiszocialista Németországban a „fajta”, mint ismertetőjegy (legalábbis hivatalosan) fölöttébb nagy jelentőséggel bírt, a Német Szövetségi Köztársaságban a társadalmi szelekció (legalábbis hivatalosan) a fajtajelleget, mint értékkritériumot figyelmen kívül hagyja.

Némely társadalomban a szexualitás, mint az emberi együttélésben jelentőségteljes szükséglet érvényesül, ezek a társadalmak kiválasztották ezt az igényt, mint olyasvalamit, melyet társadalmi jelentősége miatt intézményesített szabályokkal (házasság) kell körülbástyázni. — A promiszkuitás és a „szabad szerelem” történelemből ismert esetei, azon társadalmak más normatív döntéseit mutatják.

Végül még egy illusztráció N. Luhmann „Normák, szociológiai szemzőgből” című tanulmányából. A példa első olvasásra kissé komplikált, de ha jól megértjük, igen világosan szemlélteti a társadalom szelektív normáinak lényegét.

N. Luhmann két beállítottság vagy elvárás típust különböztet meg: „kognitív (tanulásra kész) beállítottság” és „normatív (tanulni nem akaró) beállítottság”. Példája: „Valaki új titkárnőt keres. Szőke hölgyet képz el, aki jól ír írógépen. A hajszínnel kapcsolatos elvárás kognitív, ha ugyanis csalódik, mert az új titkárnő barna hajú, normális esetben az ember tanulásra kész, azaz feladja elvárását. A munkakészséggel kapcsolatos elvárás ezzel szemben normatív, mert ezen a területen az ember nem óhajt tanulni, kitart elvárása mellett, akkor is, ha csalódik, azaz nem veszi fel az új titkárnőt, vagy felmond neki.

Épp ezen a példán jól kifejezhető a kognitív és normatív elvárások társadalmi szabályozottsága. Elképzelhető az ellenkező eset, amikor a szőke, de munkára alkalmatlan titkárnőt veszik fel? Nem lehet a megjelenés a normatív elvárás és a munkakészség a kognitív? Korlátozott számú esetben, hogy a csalódást elkerüljük, a szituációhoz igazíthatjuk döntésünket, a kétféle elvárási és magatartási stílus között. Általában fontos esetekben az elvárások belső indíttatású szabályokat követve a szereplők számára nagy valószínűséggel előre láthatók... Az egyéni döntéseket — bár semmiképp sem teljesen, de jelentős mértékben meghatározza a társadalmi háló: azáltal, hogy a fennálló normák előírják, mely elvárásaink legyenek kognitívak, és melyek normatívak.”⁴¹

Az elemzés semmiképp sem valóságidegen. Az egyik embertípus számára egy titkárnő alkalmazása esetén, a „szakmai tudás” a kritérium, míg egy másik számára a „kellemes külső”: a társadalom eldönti (természetesen nem függetlenül a kiválasztás sok más kritériumától, de nem is csupán ezek determináns következményeként), hogy melyik ismertetőjegy bír társadalmi relevanciával, és ezen a szelekción keresztül, ami a norma, kialakul a társadalmi rend alapszerkezetének egy része.

Másodszor a társadalom maga is talál ki és *teremt* ismertetőjegyeket, szükségleteket, normatív érvénnyel látja el ezeket, ha úgy gondolja, kialakításuk érdekében áll és a társadalom tagjainak együttélése szempontjából jelentős. Az ilyen *produktív*, alkotó, társadalmilag releváns ismertetőjegyeket és igényeket termelő *normák* érvénye kiterjedhet az egész társadalomra vagy csak egyes területeire.

A társadalom ilyen hatékonysági döntésére számtalan példát találunk az emberi együttélésben. A „manager” pozíció olyan személyekre

jellemző, akiket megfelelő feladatok elvégzésével bíznak meg, tisztán társadalmi képződmény, társadalmi termék, mindenütt ott és csak ott fordul elő, ahol a társadalom (csaknem kizárólag funkcionális és hatékonysági okokból) mellette dönt és normatív érvénnyel bevezeti, ezáltal az így meghatározott pozíciót *hic et nunc* általánosan elfogadják. — Magától értetődő, hogy ilyen társadalmi döntések nem függetlenek számos adottságtól, mint az uralkodó gazdasági szerkezet vagy a meglévő szervezete éppen elért fejlettségi színvonala; a funkcionális szükségszerűség, a leggyakoribb oka produktív normák létrejöttének. Létrejöttüket mégsem lehet a megfelelő ismertetőjegyekből racionálisan és determinált módon levezetni. Etikai, vallási vagy ideológiai eredetű, kollektív nézetek megakadályozhatják megvalósításukat.

A társadalom nem csak ismertetőjegyeket produkál, hanem szükségleteket és ezzel cselekvési célokat is tagjai számára. Példa erre a presztizsszükségletek, melyek a társadalom rétegezettségéből adódnak. R. Dahrendorf elmélete, az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről, szemléletesen illusztrálja ezt: „Az emberi társadalom lényegéhez tartozik, hogy az emberek magatartását a véletlen önkénye helyett olyan megszilárdult elvárások kormányozzák, melyekről nem lehet nem tudomást venni. Ezeknek az elvárásoknak és normáknak kötelező ereje, a szankciók hatásán, azaz a konform vagy az eltérő magatartás jutalmazásán vagy büntetésén nyugszik. Ha azonban minden társadalom, ebben az értelemben, morális társadalom, ebből következően, legalább akkora rangbeli egyenlőtlenségnek mindig fenn kell állnia, mely a norma szerinti és nem norma szerinti viselkedés szankcionálásának szükségszerűségéből adódik ... Normák, tehát valóban érvényesülő értékek, ... egy mindenkor gyűjtemény az érvényesíthető értékek lehetséges univerzumából ... Az emberi egyenlőtlenség eredete nem keresendő sem az emberi természetben, sem pedig olyan történelmileg alkalmasint behatárolt valóságfaktorban, mint a tulajdon. Sokkal inkább minden emberi társadalom némely szükségszerű vagy szükségszerűnek tekintett ismertetőjegyében keresendő. Jóllehet a társadalmi pozíciók közötti különbségtétel, mint a munkamegosztás vagy általánosabban, mint a szerepek sokfélesége, a társadalomnak egy egyetemes ismertetőjegye lehet, hiányzik azonban az értékeléshez szükséges elem, mely a rangkülönbségeket elmagyarázná. Értékelő különbségtétel, tehát a társadalmi pozícióknak és viselőiknek a

presztizs- és jövedelemskálák szerinti elrendezése, először a normatív elvárások mértékéül szolgáló társadalmi viselkedés szankcionálásán át valósul meg. Ha vannak normák és szükség van szankciókra betartásuk kikényszerítésére, akkor emberek közötti rangbeli különbségeknek is kell lenni.”⁴²

A társadalmunkban alapvetően létező döntési szabadság, mely a társadalmi presztizsszükségletek megteremtésében vagy meg nem teremtésében nyilvánul meg, kisebb társadalmi egységekben (párkapcsolatokban, csoportokban, kisebb közösségekben) nemcsak elképzelhető, hanem némelykor, ha átmenetileg is, létező valóság. Össztársadalmi méretekben ez érvényes a társadalmi rétegződés alapszerkezetére és az ezzel összefüggő hatalmi struktúrára.

Még egyszer le kell szögeznünk, hogy a társadalomban a tulajdonságjegyek és szükségletek szabályozott termelése sokoldalúan összefügg a már meglévő adottságokkal (melyek a szelektív normák segítségével társadalmi jelentőségre tesznek szert), de nem jön létre az érintett társadalmak megfelelő normatív döntése nélkül. Így alakul ki a teremtett normákból a társadalmi rend alapszerkezetének egy másik szintje.

Harmadszor és utoljára, a társadalom a szociális rend megfoghatóvá tétele során összekapcsolja az indirekt módon kiválasztott és kitermelt tulajdonságjegyeket és szükségleteket közvetlen magatartásnormákkal. Gyakorlatilag explicit vagy implicit módon ezzel foglalkozik az egész szociológiai irodalom, mert ezek a direkt magatartásnormák, viselkedési elvárások, magatartásminták közvetlen szociológiai magyarázatát adják a különböző embertípusok viselkedési hasonlóságának. — Némelyik társadalom vagy kisebb társadalmi egység úgy dönt, hogy a nem, társadalmilag releváns jelleg kell legyen (szelektív norma), és ezt a jellemzőt összeköti közvetlen magatartási szabályokkal, mint pl. „hölgyek először”, „a gyermeknevelés a nők dolga”, „férfiak szoknyát hordanak” (Skóciában), „a férfiak el kell lássák a háztartási munkát” (meghatározott körben és esetben) stb.

A társadalom kiválasztja az emberi együttélés szempontjából jelentős szükségleteket (szelektív norma) és összeköti a közvetlen magatartási szabályokkal. A szexuális szükségletek keretei társadalmilag fontosnak minősülnek és a feleségi és férji pozíció konkrét magatartásnormákkal

kötődik össze: „A férj pénzt kell keressen az egész család számára”, „A feleség feladata a bevásárlás”, „Egy feleség dolgozzon (ne dolgozzon) a háztartáson kívül” stb.

Miután a társadalmak kialakítottak bizonyos jellemzőket (produktív norma), pl. úgy döntöttek, hogy megteremtik a „keresztapa”pozíciót, ellátják ezeket konkrét magatartásnormákkal, mint pl. „A keresztszülőknek, keresztyerekük boldogulásán kell fáradozniuk”, „A keresztszülők meg kell, hogy ajándékozzák keresztyereket” stb.

Ha a társadalom úgy dönt, hogy a teljesítményt, az emberi együttélés egyik elsőrendű kritériumának tekinti, akkor megteremti (produktív norma) az új teljesítmény iránti szükségletet, és közvetlen magatartásnormákkal szabályozza az így keletkezett igények kielégítését: „A jó tanulmányi eredményeket jó jegyekkel kell jutalmazni”, „A jó tanulmányi eredményű pályázók, előnyt kell élvezzenek a felvételnél”, „Aki többet teljesít a gazdasági életben, magasabb bért kell, hogy kapjon” stb. A társadalmi kiválasztásra és normákra épülnek rá a közvetlen magatartási normák és az emberi együttélésben a viselkedés társadalmi szabályozásának hálózatát képezik, ugyanezek magyarázatát adják bizonyos típusú emberi sokaság viselkedési azonosságainak és ezzel élesen felvetik az emberi szabadság problémáját.

Ebben az összefüggésben felmerül a kérdés: Miért szelektál és termel a társadalom éppen jellegzetességeket és szükségleteket? A válasz talán abban keresendő, hogy az emberi együttélés végső soron interakcióban játszódik le, és az interakciók milyensége lényegében két elemtől függ: a cselekvők típusától és a cselekvés céljától.

Cselekvő típusok, azaz azonos tulajdonságjegyekkel rendelkező cselekvők szemmel láthatóan tipikusan cselekszenek, függetlenül attól, hogy jellemző tulajdonságaik természetes eredetűek és a társadalom által szociálisan relevánsként kiválasztottak, vagy a társadalom által kitermeltek. Az ok egyrészt maga a tulajdonságjegy (bizonyos képességek pl. lehetővé tesznek bizonyos magatartásmódokat, mások éppen nem), másrészt a közvetlen magatartásnormák, melyeket a társadalom összeköt a kiválasztott és kitermelt jellegzetességekkel, hogy az adott típusú emberből kiváltsa az elvárható, előre kiszámítható, tipikus magatartásmódot. A társadalmi rend, lényegében ezt a szabályozást jelenti. Ebben az

értelemben az volt a „rend”, hogy egy demokratikus rendszerben az állampolgár az államfőt megválaszthatja, ellenőrizheti és leválthatja. Mikor, milyen (célracionális, értékracionális, indulati vagy tradicionális) okból, az változó, de a társadalom szabályozza a cselekvő személyek magatartásmódját, aszerint, hogy „mint mik” cselekszenek, természetes tulajdonságaiknak megfelelően, vagy néha jól láthatóan a természetes adottságok ellenére, az emberi együttélés funkcionális szükségességeire hivatkozva, vagy néha teljesen diszfunkcionális és önromboló tulajdonságok alapján, és ilyen típusú, ilyen tulajdonságokkal rendelkező embereket kitermelve, és a csatlakozó konkrét magatartásnormák szerint, mindig újra előidézve, hogy a meghatározott tulajdonságjegyekkel felruházott személyek, rendszerszerűen így cselekedjenek.

Másrészt a tevékenységi célok lényegében a cselekvők szükségleteitől függnnek; minél általánosabbak és (a társadalmi felfogás szerint) fontosabbak ezek a szükségletek, annál valószínűbb, hogy a társadalom ezeket, az emberi együttélés „rendjéről” gondoskodva, kiválasztja (ill. ilyeneket teremt) és közvetlen magatartásnormákat rendel melléjük. Nemcsak a hatalommal (politikai struktúra) és a szűkös javakkal (gazdasági struktúra) való élés igényének kielégítését szabályozzák különbözőképpen a különböző társadalmak, hanem a tudás és a szépség iránti igények kielégítését is, különben nem lehetne elmagyarázni a különbséget a „tipikusan középkori gondolkodásmód és tudati termékek” és a „tipikusan modern technikai-racionális gondolkodásminták és tudományos preferenciák” között, a „gótika”, a „barokk” és a „kínai művészeti stílus” között.

A társadalom kiválasztó és alkotó tevékenysége (különböző utalásokkal találkozunk erre nézve) megvalósul az önrendelkezés számtalan, komplex, interakciós folyamatában, de abban is, amikor a társadalom egyes csoportjai a kíváncsnak ítélt társadalmi rendet, hatalmuk latba vetésével és /vagy meggyőzéssel rákényszerítik a társadalom más csoportjaira.

Az ilyen vagy olyan módon létrejött magatartási minták, meghatározott típusú társadalmi egységeken belül *érvényben vannak*, teljesen abban az értelemben, és olyan különbségtétellel, ahogyan éppen kifejtettük a szabályozás „megalkotásánál”. A szociológiai szemléletmód szem-

pontjából végül is irreveláns (a jelenség konkrét magyarázata során azonban igen érdekes), hogy pl. egy vallásos gondolkodási- vagy cselekvésnorma egy kinyilatkoztatásra vagy egy természeti szükségletre (pl. rituális mosakodásnál a higiénia) vagy szakemberek által kitalált előírásra (pl. liturgikus magatartásminta) vezethető-e vissza — ezek a normák az adott pillanatban, amikor egy közösségben „érvényesülnek” a társadalmi valóság részeivé és ezzel a szociológiai kutatás központi tárgyaivá válnak. A társadalmi sajátosságot éppen a normák személyesen túli érvénye, a társadalmi egység integrációja, a „több, mint a részek összege” szociológiai relevanciája teszi ki. Függetlenül attól, hogy milyen időjárási, gazdasági, pszichológiai stb. faktorok formálták a normát normává, azaz érvényes magatartásmintává, azzal, hogy az emberek érvényesnek tekintik, minőségi ugrás áll elő. Másként kifejezve: a társadalmi egység szociális integrációját, (itt tehát nem az egyén társadalmi egységbe való beilleszkedése értelmében), ellentétben a fizikai vagy pszichológiai integrációval, a társadalmi normák érvényének erejeként értelmezhetjük — miközben persze ezek a normák lehetnek „tolerancia”, „pluralizmus”, „liberalizmus” vagy „demokrácia” is.

„Emberek közötti” annyit jelent a szociológiában, mint *„az emberi sokaság alapformáin belüli”* vagy „társadalmi egységen belüli”: párban, csoportban, szervezetben, társadalomban stb. előforduló, ahogyan ezt a szociológia alapfogalmaival foglalkozó következő fejezetekben közelebről kifejtjük majd. — Ha egy adott társadalmi egységben egyetlenegy nő átlag alatti érdeklődést mutat a politika iránt, ez a szociológiai kutatás számára közvetlenül érdektelen. Ha azonban egy társadalomban az átlagnál jóval több nőről, mint férfiról derül ki, hogy kevésbé érdekli a politika, akkor feltételezhető, hogy ez a jelenség (vagy a nők biológiai és pszichológiai adottságaival és /vagy pedig) a gondolkodási és cselekvési normákkal van valamilyen összefüggésben, melyek mint szabályozók érvényesülnek ebben a társadalomban és ilyen módon lecsapódnak a lányok neveltetésében. — A szociológia számára az individuum fölöttébb érdekes, közvetlenül mindenesetre csak, mint társadalmi szabályok és előírások „alkotója” vagy az „alkotásban résztvevője” és (a maga társadalmi konkrétságában), mint ezek „terméke”.

Ebből a sajátos szempontból természetesen az *egész empirikusan megfogható valóság* a szociológiai kutatás tárgya lehet: egy művészi kép

ugyanúgy hordozója egy meghatározott, szociális, a társadalomra jellemző mintákból álló kultúrának, mint ahogy egy piramis vagy egy repülőgép is igen sok felvilágosítást ad annak a társadalomnak a szociális szabályzói-ról, melyben létrehozták, amennyiben az ember sajátos szociológiai szempontból veszi szemügyre.

* * *

Éles ellentétben áll az itt képviselt felfogással, mely a szociológiát szigorúan definiált és viszonylag precízen behatárolható, önálló tudománynak tekinti, az a tudományelméleti kísérlet, mely a szociológiát a pszichológiára akarja visszavezetni és redukálni. Ezért egy kis kitérőt teszünk és szemben a redukcionistaakkal bebizonyítjuk, hogy a szociológia igenis önálló tudományág.

Nem új az a tudományok világában elmélyülni és azt rendszerezni kívánó törekvés, mely újra és újra abba a kísértésbe esik, hogy a szociológiát a pszichológiára vezesse vissza. E. Durkheim harcolt a redukcionizmus ellen (időnként ugyan olyan érvekkel, melyek a további visszavezetési kísérleteket éppenséggel provokálják). A szociológia definíciója, a felfogásunk szerinti sajátos szemléletmód segítségével, választ adhat a szociológia pszichológiára visszavezethetőségének kérdésére, oly módon, hogy az egész kérdésfeltevést újfogalmazza. Míg ebből a megváltozott nézőpontból, a pszichológiai magyarázat, mint a lehetséges magyarázatok egyike, ugyanazokra az emberek között lejátszódó jelenségekre, teljesen jogosultnak tűnik, a szociológiai, egy egészen más perspektívából közelítő magyarázat, elvitathatatlanul szükségesnek. Ezt az állításunkat — anélkül, hogy érinteni akarnánk a kapcsolódó egyéb dimenziókat⁴³ — két különösen részletes redukcionista tanulmány elemzése kapcsán fejtjük ki: H. J. Hummell, K. D. Opp: A szociológiának a pszichológiára való visszavezethetősége. Egy tétel, ennek próbája és elméleti jelentősége. Braunschweig 1971 és C. G. Homans: A szociológia és a pszichológiai magatartáselmélet. — in: G. C. Homans: Szociológiai elméleti alapkérdések. Tanulmányok. Opladen 1972. 106-125. oldal (első kiadás 1969).⁴⁴

Homansnál a redukcionizmus nem jelenti a szociológia pszichológiában való teljes felolvasztását: „Valóban gyakran szociológiai tényezők az okai más szociológiai tényeknek — de nem erről van szó. Ha megtaláltuk az okát, azzal a jelenség még nincs megmagyarázva. Sokkal inkább az ok és okozat közötti összefüggést kell megmagyaráznunk. A deduktív rendszerek, melyek az összefüggést elmagyarázzák, ahogy ezt azonnal megállapíthatjuk — nem csak «lelki jelenségeket», hanem éppígy lélektani hipotéziseket is tartalmaznak. Ebben az értelemben a szociológia a pszichológiából levezethető tudomány.”⁴⁵

Ennél radikálisabb felfogást képvisel H. J. Hummell és K. D. Opp, mikor redukcionista tételüket a következő három állításban fogalmazzák meg: „1. Szociológiai fogalmak meghatározhatók pszichológiai fogalmakkal. 2. Egyes események, melyek szociológiai állításokkal leírhatók, pszichológiai hipotézisekkel bizonyíthatók. 3. Szociológiai törvényszerűségeket tartalmazó állítások eredeti vagy módosított formában pszichológiai állításokból logikusan levezethetők.”⁴⁶

A redukcionista tulajdonképpeni szándéka a társadalomtudományok kívánatos integrációját célozza,⁴⁷ ami ellen alig lehet kifogása annak, aki a valóság komplexitását és azt a veszélyt felismerte, hogy a túlspecializált tudományok elidegenednek a valóságtól. Ám az egyszerűsítés és integráció jogos igénye egy másik, a tudománytörténeti rövidzárlat veszélyét rejtő magában. A tudományok bizonyos szintű egységét, ha nem is rosszindulatúan és értelmetlenül, de szétrombolta a szakosodás szükségszerűsége. Az emberi képességek és lehetőségek behatárolt volta nem tesz lehetővé más alapvető alternatívát: vagy az ismeretek további elmélyítése egy területen ill. szemponton belül, ahol tudomásul kell vennünk a valóságtól való további elidegenedést és a többi tudománytól való távolság növekedését, vagy pedig az egyes tudományok visszavezetése egy „anyatudományra”, mindazoknak a részismereteknek a kárára, melyet egyetlen, már az élettartama miatt is behatárolt kapacitású ember, nem képes elsajátítani és továbbfejleszteni. Ez akkor érvényes, ha a redukciót radikálisan értelmezik.⁴⁸ Ha a kifejezés az integrációt jelöli meg csupán, ahogy Homansnál főként erről van szó, akkor csak azt kell eldönteni, hogy a tudományok közötti viszony kölcsönös és egyenrangú, vagy függő viszony egyik vagy másik tudomány javára. A redukcionizmus ilyen interpretációja már nem áll ellentmondásban az állandóan növekvő

szakosodással és az egyes tudományágaknak, így a szociológiának is ebből szükségképpen következő önállósodásával. Az effajta tudományfejlődésből származó hátrányokat nem leegyszerűsítéssel, tudományos visszalépést jelentő redukcionizmussal kell elkerülni, hanem gondos tudományközi együttműködéssel kell kompenzálni, jóvátenni, kiegyenlíteni.

Homans az állítja, hogy a lélektan „az alapja mindazoknak a tudományoknak, amelyek az emberek társadalmi magatartásával foglalkoznak. Ezek közé tartozik a szociológián kívül az antropológia, a politikatudomány, a gazdaság- és kiváltképpen a történelemtudomány.”⁴⁹ Ugyanezen elv alapján kérdezhetnénk, hogy nem a biológiát kellene-e minden tudomány még eredendőbb alapjának tekintenünk. Homans maga, az idézett cikkben egy társadalmi jelenség biológiai interpretációjába csúszik bele, amikor egy tréfás példán a funkcionális magyarázat használhatatlanságát akarja bemutatni: „A funkcionalizmus általános és jellemző hipotéziséből logikusan levezethető következmény, hogy egy társadalom azért életképtelen, mert egy bizonyos x típusú intézménnyel nem rendelkezik — x bármi lehet. Nos, néhány társadalom a szónak ebben az értelmében életképtelennek bizonyult. E társadalmak némelyikéről ránk maradtak adatok, melyekből kitűnik, hogy a bukásuk előtti társadalmi szerkezet, igenis magában foglalta az x típusú intézményt. Ezek a társadalmak nem bizonyos társadalmi intézmények hiánya miatt haltak ki, hacsak a kanyaróval vagy az alkohollal szembeni védettség hiányát annak nem tekintjük.”⁵⁰ Attól eltekintve, hogy az alkohollal szembeni ellenállóképesség nem kizárólag, a kanyaróval szembeni pedig még kevésbé magyarázható pszichológiai okokkal, felsorolhatnánk még sok egyéb empirikus leletet, kisebb társadalmi rendszerek életéről és pusztulásáról, melyek nem a kanyaró és az alkohol, és nem is lélektanilag magyarázható, hanem szociológiailag értelmezhető okok miatt, a megváltozott társadalmi (kulturális, gazdasági stb.) szerkezethez való nem-alkalmazkodás miatt veszítették el életképességüket.

A redukcionizmus fogyatékoságait és ezek megkülönböztetését, a legjobban a Homans által központinak tartott elven mutathatjuk ki. „A magatartáselmélet egyik általános, lélektani hipotéziséről” van szó, mégpedig az úgynevezett sikerhipotézisről, mely a következőket állítja:

„Minél nagyobb a jutalom értéke a fennálló választással kapcsolatban, annál nagyobb a cselekvési valószínűség.”⁵¹

Tegyük fel egy konkrét kérdést, ami egyúttal szociológiai kérdésfeltevésnek minősül, pl: Hogy magyarázzuk meg a szerepszerű viselkedést, azaz azt a törvényszerűséget, hogy különböző tanárok egy adott társadalomban egymáshoz hasonlóan vagy ugyanúgy viselkednek, az adott szerepelvárásoknak megfelelően, vagy másként kifejezve: a szerephordozó laterálisan és temporálisan szabványszerű viselkedését?⁵² A redukcionista, pszichológiai szempontból teljesen érthető válasz, felhasználva a sikerhipotézist így szól: Mivel a tanár, szerepének megfelelő viselkedéséért társadalmi jutalmat, elismerést, egyetértést, tehát sikert kap cserébe, egy ilyen magatartásnak a valószínűsége nagyobb, mint a normáktól eltérő, a társadalom által negatívan szankcionált viselkedése. — Ebből a példából kiviláglik a következő: Az általános lélektani elmélet ad *egy* választ a kérdések *egyikére*, melyeket a szociológiai vonatkozású tényállások felvetnek, nevezetesen arra a kérdésre, hogy miért alkalmazkodik az ember, magatartásában a társadalmi szabályzókhoz. A kérdésre, hogy *különböző* csoportok, társadalmi rétegek, társadalmak miért *különböző* magatartásmódokat jutalmaznak vagy büntetnek, nem elegendő magyarázat az az állítás, hogy nos hát ott más értékélmények adódnak. Másként kifejezve: A sikerhipotézis valóban egy lélektani magyarázat arra, hogy egy adott társadalomban az érvényben levő magatartásmintáknak megfelelő viselkedésmód gyakoribb, mint a deviáns viselkedés, ezzel egyidejűleg, logikus módon nem ad magyarázatot arra, miért különbözőek a magatartási *szabályok* és a viselkedés *értékelése* a különböző társadalmakban: mit jutalmaznak, milyen mértékben. A sikerhipotézissel elmagyarázhatjuk egy adott anyaszerephez való alkalmazkodás gyakoriságát, más lélektani elméletekkel az alkalmazkodás különböző típusait, azt a tényt azonban nem, hogy a különböző társadalmakban — jogi szempontból is elválaszthatóan — különböző anyaszerepek léteznek. — Hasonlóan érvel T. Parsons. Szerinte „a társadalmi viselkedés *folymatai*, mint az összes többi, lélektaniak, de az intézményi — szerkezeti összefüggésekből nyert jelentőségük nélkül, elveszítik a társadalmi jelenségek megértéséhez szükséges relevanciájukat.”⁵³

Bizonyítási eljárását Homans a racionális cselekvés pszichológiai elméletére alapozza: „Az ésszerű cselekvés elméletének fő hipotézise így szól: A különböző cselekvési lehetőségek közül, melyek közül az egyén meghatározott körülmények között választhat, azokat fogja kiválasztani, melyeknek a (matematikai) p v értéke legnagyobb. Ahol p az egyén által felbecsült valószínűsége annak, hogy a cselekvés sikeresen eléri kitűzött célját, és v ennek a célnak az egyén által felbecsült jutalomértéke.”⁵⁴ Mindkettő azonban a társadalomtól függő, a szocializáció során tanult értékelés szubjektív becslése — ezért a társadalmankénti ill. kultúránkénti különbség. „A társadalmi cselekvés struktúrájának megértése, egy kulturálisan meghatározott cselekvési tér megfigyelésével és fogalmi meghatározásával kezdődik és fejeződik be. A társadalmi cselekvés vizsgálata ennél fogva nem redukálható az individuum, valamilyen csoport vagy kollektíva lélektani motivációjára vagy beállítottságára, a társadalmi cselekvést azokon a normákon, értékeken vagy ideológiákon át kell elmagyarázni, melyek a csoporttagokat kötelezik, és az egyes cselekvő, mint pszichológiai entitás szintjét meghaladják.”⁵⁵

E könyvben képviselt szociológiai szemléletmód talajáról, a redukcionizmus-probléma különböző szintjei válnak láthatóvá, ha követjük e felfogás igenlőinek és tagadóinak eddigi vitáját. Ehhez járul, hogy mindenféle emberi viselkedésnek, a kollektívnek is van pszichikus, tehát lélektanilag megmagyarázható dimenziója, ebben az értelemben az emberek közötti viszony visszavezethető pszichológiai jelenségekre. Emellett minden emberi viselkedés, a személyes is hordoz egy szociológiailag releváns és magyarázható dimenziót: A házasság, *mint* intézmény, az anyaság, *mint* szerep, az öltözködés, *mint* divat, a nyelv, *mint* nyelvtanilag szabályozott rendszer nem magyarázható lélektanilag. — A társadalmi szerepnek való *megfelelés*, magyarázható pszichológiailag a várható jutalommal — nem a szociológia feladata eldönteni, hogy ezek a magyarázó hipotézisek összeegyeztethetők-e más különböző lehetséges okokkal, mint a gyávaság, meggyőződés vagy megszokás. — A társadalmi szerep és e szerep szociális kategóriánkénti és társadalmankénti különözösége azonban megvizsgálandó szociológiai szemszögből. Nem a lélektan feladata rámutatni a társadalmi szabályzókra, elemezni a társadalmi előírásokat, melyek esetleg pszichikus szégyenérzetet vagy bizonyos osztályszellemet (pl. a szolgaság lélektana) idéztek elő.⁵⁶

Ezzel a szociológiai szemlélettel való egyetértésünknek első feltétele, hogy nem különböztethetjük meg a pszichológiát és a szociológiát aszerint, hogy az egyik az „egyénnel” a másik pedig a „kollektívvel” foglalkozik. A „társadalom” „szociológiai” fogalmának „pszichológiai” fogalomra való redukcionista fordítása Hummelnél és Oppnál, jól illusztrálja, hogy az effajta megkülönböztetés nem kifejezetten célravezető: A társadalom nem más, mint „azon személyek, akiknek ismertetőjegye, hogy egy társadalom tagjai.”⁵⁷ Itt azonban meghatározandó kulcsfogalom „társadalom” szerepel meghatározóként is.

Egyetértésünk másik feltétele, hogy a pszichológiát és a szociológiát ne aszerint különböztessük meg, hogy melyik az a tárgy amivel egyik vagy másik tudomány foglalkozik, hanem milyen szempontból vizsgálja (részben ugyanazt) a tárgyat. Ezáltal pl. Homans szemrehányása tárgyatlanná válna, miszerint a pszichológiától független szociológia képviselőinek tévedése abban a feltételezésben áll, „ahol két különböző dolog vár magyarázatra, ott az általános hipotézisek két különböző halmazára van szükség.”⁵⁸ Eszerint Hummel és Opp kiindulópontja, a pszichológiát és a szociológiát tárgyak szerint: emberi organizmus („individuumok”, „személyek”) ill. emberi kollektívák („csoportok”, „aggregátumok”, „társadalmi rendszerek”) megkülönböztetni, szintén megváltoztatásra szorulna.⁵⁹

A szociológiai szemlélettel való egyetértésünk lehetőségének utolsó feltétele, hogy képesek legyünk különbséget tenni élményeink és a tudomány között. Tapasztalatainkban ugyanis teljes egészében igaznak bizonyul, amit a redukcionizmus állít: eredendően és végsősoron minden a tudatban, tehát a pszichikus tartományban csapódik le, és ebben az értelemben lélektani törvényszerűségekre visszavezethető — ami azonban még nem jelenti, hogy az egész valóság és mind e valósággal foglalkozó tudományok végső és legalapvetőbb magyarázó elvének a pszichológiát kell tekintenünk.

3.2. A szociológiai alapfogalmak rendszere

A szociológia meghatározása és alapfogalmai között nyilvánvaló szoros kapcsolat áll fenn: az absztrakció a tudomány sajátos érdeklődésének, sajátos szempontjainak átlója mentén jön létre. A „család” jelenségét pl. termelő- és fogyasztó egységként kezeli a tudomány: a „termelés” és a „fogyasztás” a közgazdaságtan központi fogalmai. Ugyanaz a jelenség azért érdekli a szociológiát, mert a családra a különböző társadalmakban, rétegekben stb., a családtagok viselkedésére, különböző szabályok vonatkoznak, ez tehát egy intézményesült forma: az „intézmény” a szociológia egyik központi fogalma. — A szociológia, ahogyan láttuk, egyáltalán, mint tudomány, de tudományági sajátosságainál fogva is, különbözőképpen fogható fel és definiálható, a különbségek hol alapvetőek, hol nem különösebben jelentősek ill. ily módon értelmezhetőek. Ennek megfelelően a különböző szociológia-definíciók szerzői — kisebb vagy nagyobb arányban — más és más fogalmakat tekintenek központiakknak. A „nacionál-szocialista szociológiának” pl. logikus következménye a társadalmak faji szempontok szerinti vizsgálata (fajtisztaság, kevertfajú, magasabb- vagy alacsonyabbrendű fajta), ezért a „faj” fogalmát, alapfogalomként használja. — Az általunk a szociológia leghatékonyabb meghatározásának tekintett felfogás is konzekvens módon vezet a szociológiai alapfogalmak egy meghatározott rendszeréhez.

A szociológiai alapfogalmak szoros összhangban a szociológia definíciójával, a tudományág sajátos perspektívájának tengelyét képző magas absztrakciós szintet kifejezve, különleges jelentőséggel bírnak: segítségükkel megérthető és megragadható mindaz, amit sajátos szociológiai szempontból, társadalminak definiálunk.

Jóllehet sok szociológus látja ennek fontosságát, mégis kevesen kísérelték meg saját szociológia-meghatározásukból logikusan levezetve a szociológiai alapfogalmak koherens rendszerét kidolgozni, és ezzel pontosan megadni, mit jelent számukra „a társadalmi”, miben áll szerintük a szociológiai kutatás és elméletalkotás tulajdonképpeni feladata, miként állítanak fel ők egy szociológus szakma-tükrét. — E hiányjelenség egyik oka mindenki számára érthető, aki egyszer már foglalkozott hasonló feladattal. Röviden egy hasonlaltal kifejezve: a szociológiai

alapfogalmakat nem lehet a „társadalmi” és a „szociológiai” definíciójából olyan kényszerítő egyértelműséggel és adekvát módon levezetni, mint ahogy Meyer és Mengyelejev felállította a kémiai elemek periódusos rendszerét, ahol éppen a szigorú rendszerből adódóan lehetségesnek tűnik akár a hiányzó elemek tulajdonságait megjósolni. A társadalmi valóság, az emberi gondolkodás és magatartás szabályai sokkal komplexebbek, mint a kémiai elemek világa, ezért a magas absztrakciós szintű szociológiai kategóriákat nem lehet hasonlóan világosan és egyértelműen levezetni a szociológia definíciójából. — A viszonylagosság ellenére, annak ellenére, hogy egy teljesen megalapozott kiválasztás valójában lehetetlen, annak ellenére tehát, hogy végsősoron elkerülhetetlen a legalábbis időleges szubjektivitás, mégis nemcsak bölcsnek, de a szociológia továbbfejlesztése és professzionalizálása szempontjából különösen fontosnak tűnik, hogy minden lehetségeset megtegyünk ebben az irányban.

Feloldhatatlan a nehézség azok számára, akik először foglalkoznak a szociológia alapfogalmaival. Az egyes alapfogalmak szociológiai jelentésének alapos megértéséhez előzetesen világos kéne legyen kapcsolatuk a szociológia tárgyával és összefüggésük egymás között, egyszerűen: az egész rendszer. A rendszer megértéséhez viszont az egyes alapfogalmak jelentésének messzemenő és előzetes ismerete lenne szükséges. Ez az elméleti paradoxon azonban, mindkét rész többszörös átolvasásával gyakorlatilag teljesen áthidalható.

* * *

Ha a szociológiát, ahogy fentebb már megtettük, mint „az emberek egymásközötti magatartásszabályainak mint olyannak” tudományát definiáltuk, akkor logikus módon a *magatartásszabályok különböző típusai (I.)* képezik a szociológiai alapfogalmak első fő csoportját.

Az emberi viszonylatok szabályait különböző kritériumok szerint sorolhatjuk típusokba. A legfontosabb, a szociológusok által manapság leggyakrabban használt, a terjedelem vagy kiterjedés vagy az összetétel szerinti tagolás. Ez a kritérium a következő felosztást eredményezi:

I.1. Egyes normák (a szociológiában gyakran „*magatartásmintának*” nevezik). Ezek olyan társadalmi szabályok, melyek a cselekvés vagy a

gondolkodás egyes eseteinek módját (pl. üdvözlés vagy pl. patriotizmus) standardizálják.

I.2. Pozícióhoz kötött normák („*társadalmi szerepek*”). Egymással összefüggő magatartásnormák (viselkedési minták), melyeket az emberek társadalmilag elismert („pozícióhoz kötött”) személyiségjegyekkel kötnek össze (pl. tanár).

I.3. Szükségletkielégítési normák („*intézmények*”). Nagyszámú magatartásmintából és társadalmi szerepből állnak, rajtuk keresztül szabályozza a társadalom, tagjai fontosabb és általánosabb szükségleteinek kielégítését (pl. gazdaság).

I.4. Az egyes normák összessége („*kultúra*”). Az összes magatartásminta, szerep, intézmény viszonylag konzistens együttese, mely viszonylagos egyfélesége miatt ill. mert egy bizonyos számú személyre egységesen vonatkozik, egy összefüggő rendnek, szabályrendszernek tekinthető (pl. az azték kultúra).

Felállíthatunk egy másik tipológiát is, ha az emberi viszonylatok szabályait eredetük szerint osztjuk fel. Idetartozik a „tradíció” fogalma (a szabály többé-kevésbé kötelező érvennyel áthagyományozódik), „szerződés” (két vagy több személy jogilag kötelező egyezményt köt), „megegyezés” (két vagy több személy megegyezik a viselkedés bizonyos játékszabályaiban), „tipizálás” (egy magatartásmód, mint „tipikus” érvényesül és az emberek számára egyre inkább „a helyes” viselkedésnek tűnik), „rendelet” (egy vagy több személy parancsokat ad ki). — Ez a tipológia mint rendszer az előzőnél sokkal nehezebben struktúrázható, ezért a szociológusok, mint tipológiát ritkán alkalmazzák, annak ellenére, hogy az egyes fogalmakat gyakran használják.

Egy harmadik típusú rendszer létrejöttének kritériuma, a „rögzítettség” ill. a „kötelezőérvényűség” foka. Az idetartozó fogalmak sora az „erősebbtől” a „gyengébb” fokozat felé haladva így szól: jog, erkölcs, ősi-ill. népszokás, hagyomány, megszokás, elvárás. — Ennek a tipológiának a megokolásában is adódnak a különböző szerzők felfogásában eltérések és bizonytalanságok.

Az emberi viszonylatok szabályai logikus módon a különböző emberi sokaság-formákon belül keletkeznek és érvényesülnek. *A társadalmi egységeknek ezek a típusai (II.)* alkotják a szociológiai alapfogalmak másik fontos csoportját.

Ezek közül a szociális egységek közül kettő, az adottságoktól függően fejleszt ki normákat:

II.1. Azonos, társadalmilag releváns ismertetőjegyek megléte esetén („*társadalmi kategória*” ill. „*társadalmi réteg*”) (pl. „az illető társadalom összes diákja” vagy „a felső tízezer”);

II.2. A fizikai közelség megléte esetén („*társadalmi aggregátum*”) (pl. színházi közönség).

A társadalmi egységeknek egy további sorozata részben kiterjedésük, részben az egyének egyesülésének módja szerint jön létre:

II.3. Két személy interakciós kapcsolata („*pár*”) (pl. egy szerelmespár) és viszonylag kevés számú személy interakciós kapcsolata („*csoport*”) (pl. egy labdarúgócsapat);

II.4. Több személy előre adott célok és struktúrák által való egyesülése („*szervezet*”) (pl. egy ipari vállalat);

II.5. Több személy egyesülése közös célok és ideálok alapján („*közösség*”) (pl. összeesküvők);

Több személy, kiket összekapcsol az egyhelyen lakás és egy egységes struktúra, mely többé-kevésbé átszővi egész társadalmi egzisztenciájukat („*község*”) (pl. egyházközség);

Mindazon személyek összessége, akik viszonylag egységes, közös kultúrával rendelkeznek („*társadalom*”) (pl. a francia társadalom).

A magatartás emberi viszonylatú szabályozása nincs a társadalom minden tagja vagy bármely más társadalmi egység számára megváltoztathatatlanul és előre biztosítottan lerögzítve: a társadalmi normák világa eleven dinamikáról tanúskodik. A benne uralkodó *társadalmi folyamatok különböző típusaival (III.)* foglalkozik a szociológiai alapfogalmak harmadik csoportja.

III.1. A „szocializáció” hosszantartó folyamata során ismertetik meg a társadalom tagját a rá vonatkozó, érvényes társadalmi normákkal, melyeket el kell, hogy sajátítson (pl. egy emigráns megtanulja a befogadó ország érintkezési formáit);

III.2. Az egyes társadalmi egységek gondoskodnak az állandó „társadalmi kontrollról”, azaz egy sor pozitív és negatív szankció alkalmazása biztosítja, hogy minél kevesebb legyen az eltérés az érvényben levő magatartási szabályoktól (pl. a gyorshajtás büntetése);

III.3. Normák, szabályok, szabványok csak úgy jöhetnek létre, hogy az emberek megegyeznek bennük, megfogalmazzák őket, egymással közlik és továbbadják, azaz „interakciós” és „kommunikációs” folyamatok során (pl. egy család tagjai megbeszélnek és megegyeznek benne, hogy ki milyen feladatot lát el a közös háztartásban);

III.4. Az ember élete során állandóan változnak pozíciói (ha másként nem, kora szerint), ezáltal a tőle elvárt szerepek és a társadalomban rávonatkozó egyes magatartásszabályok is változnak. Az egyén „átállásait” mindkét esetben, mint „mobilitási” folyamatot jellemezzük (pl. a diákból, ha végez, diplomás lesz). Ha a magatartási szabályok szerkezete részben vagy egészében megváltozik (ami hosszabb időszaként szükségképpen megtörténik), akkor a „társadalmi változások” folyamatáról beszélünk (pl. az európai kultúra megváltozása, melyet az „ipari forradalom” idézett elő).

Az emberi viszonylatok magatartásszabályainak szempontjából végül is logikusan következik két *magatartástípus* (IV.) megkülönböztetése.

IV.1. Ha az ember viselkedése megfelel az érvényes normáknak, „konform viselkedésűnek” nevezzük (pl. ateista gondolkodásmód egy ateista társadalomban);

IV.2. Ha valakinek a viselkedése az előírásokkal ellenkező, (eltérő-), „deviáns viselkedésről” beszélünk (pl. a lopás egy társadalomban, ahol a magántulajdon elve érvényesül).

Ahogy a fejezet elején említettük, az, hogy mit tartunk a leghatékonyabb módszernek a szociológia meghatározása során, szorosan összefügg a szociológia funkciójáról és feladatáról vallott nézetünkkel és a szociológiai alapfogalmak rendszerével. Ezt megvilágíthatja a következő sematikus összefoglalás:

— Mire vezeti vissza a szociológia a magatartási szabályszerűségek bizonyos fajtáit, a meglevő struktúrákat, a társadalmi rendszereket? Az emberi viszonyok szabályozásának különböző típusaira, társadalmi előírásokra. A szociológia legáltalánosabb kategóriái és egyben elsődleges tárgyai, a magatartásminta, a szerep, az intézmény és a kultúra.

— Mi az, ami társadalmi szabályozás alá esik? A viselkedés, ami éppen ebből a szempontból két általános kategóriára oszlik, nevezetesen a konform és a deviáns viselkedésre.

— Ki teremti és kinek a számára a szabályokat? Az emberi viszonylatok rendjének eredete és címzettjei a különböző emberi sokaság-típusok, ahol az egyes típusokat éppen aszerint különböztetjük meg, hogy hogyan teremtik a szabályokat és ezek a szabályok mimódon érvényesek rájuk. A legáltalánosabb kategóriák és a szociológiai vizsgálódás további elsődleges tárgyai az úgynevezett társadalmi kategóriák, réteg, területi társadalmi tagozódás, pár, csoport, szervezet, informális- és formális közösség, társadalom. — Az előírást alkotó sokaságnak nem kell föltétlenül azonosnak lennie azzal a sokasággal, melyre az előírás vonatkozik (pl. ha össztársadalmi normák érvényesülnek az egyes családokban). Továbbá „az emberi viszonylatok szabályozása” kifejezést nem szűkíthetjük le a kétoldalúan, demokratikus módon létrejövő szabályozásra. Egyedül a diktátor által kiadott parancs is az emberi viszonylatok szabályozása, még ha egyoldalú is.

— Milyen események játszódnak le a szabályozás világában? Folyamatok, melyek a társadalmi normaalkotásban betöltött funkciójuk szerint a legáltalánosabb szociológiai kategóriák közé sorolhatók és a szociológia elsőrendű tárgyi terepének számítanak: szocializáció, társadalmi kontroll, interakciók, kommunikáció, mobilitás és társadalmi változások.

— Milyen területen keletkeznek és érvényesülnek a társadalmi szabályozók? Eszerint különböztethetők meg a szociológia egyes szakterületei, és tagolódik sokszínűen, másodfokon a szociológia tárgyi szintje. (pl. üzem, ifjúság, egyház, tudomány stb.).⁶⁰

— Hogyan, miért, milyen következményekkel, milyen körülmények között keletkeznek és érvényesülnek a társadalmi szabályozók? A kérdés megválaszolása az empirikus társadalomkutatás és az ennek alapján kidolgozott elméletek tulajdonképpeni feladata. Ez a kérdés a társadalmi szabályozástól igen távoli jelenségeket is a szociológia tárgyává tehet, amennyiben ezeket szociológiai szempontból szemléli és veszi vizsgálat alá.

* * *

A következő fejezetek mindig egy-egy szociológiai alapfogalommal foglalkoznak, abban a sorrendben, ahogyan ezt az előzőleg ismertetett rendszer megszabja. Minden fejezet négy részből áll.

a) Az első részben bevezetést nyújtunk az érintett fogalom jelentéstartalmába, és ennek konkrét társadalmi jelenségek elemzésén át egy előzetes körülírását adjuk, mintegy rámutatva a tulajdonképpeni szociológiai szemléletmódra, melyen át az alapfogalmak segítségével a jelenség szociológiailag megragadható.

b) A második szakaszban definiáljuk a szociológiai alapfogalmat, bemutatjuk különböző fajtáit, vagy a területi felosztás lehetőségeit és egészen röviden felsorolunk néhány tudnivalót a fogalomról.

c) Ezt követi a fogalom helyének meghatározása a szociológiai alapfogalmak rendszerében, illetve az itt képviselt szociológiai nézetrendben, utalva összefüggésekre, melyek az éppen tárgyalt fogalom és a szociológia más alapfogalmai között fennállnak.

d) Végül vázoljuk a fogalom néhány alkalmazási lehetőségét a társadalmi valóság terepén. A szociológiai alapfogalmak nem mások, mint a társadalmi valóság sajátos szempontú absztrakciói: hatékonyságuk, alkalmazhatóságuk és hasznosságuk, a társadalmi valóságra való ismételt alkalmazásuk során kell hogy igazolódjon.

4. SZOCIOLÓGIAI ALAPFOGALMAK: TÁRSADALMI SZABÁLYZÓK

4.1. Ahogy illik (Magatartásminta)

„Mintagyereknek” azt az ifjú embert hívják (igencsak különböző mellékszöveggel), kinek magatartása követendő példaként, mintául szolgálhat mások számára, mert viselkedése megfelel bizonyos körök felállított ideáljának, megvalósítandó mintájának. Csoportokban és társadalmakban a „helyes” magatartás számtalan játékszabályával találkozunk, többé-kevésbé általános és rögzített elképzelésekkel arról, hogy kell az „embernek” illendően viselkednie. — Egy interjúban mondta egyszer egy vasutas, egy vezető politikus nyilvánosan használt erős kifejezésével kapcsolatban: „Ha valaki közölünk ilyesmit mond, nincs ellenvetésem. Egy magas állású személyiség szájából illetlen.” — Röviddel ezelőtt elképzelhetetlen volt egy idősebb személyt tegezni, mielőtt ő ezt fel nem ajánlotta a másoknak — gyakran pertu ivás ceremóniája is előfeltétele volt ennek. — Ha valaki egy totalitárius csoportban vagy társadalomban demokratikusan gondolkodik, belső hozzáállása éppoly kevésbé felel meg az ott uralkodó gondolkodási mintának, mint egy totalitárius gondolkodásmódú egyéné, egy demokratikusan gondolkodó társadalomban. — Minden családban uralkodnak apró szokások, rítusok, melyek összefűzik a családtagokat, de csak őket: bizonyos kifejezések, melyek csak a családban használatosak, különleges jelentéssel bírnak, az ünnepek megülésének azonos módja stb.

Ha megfigyeljük, amint az ember magatartásában, ugyanazon emberi pluralitás más tagjainak normáihoz igazodik, amint, úgymond a magatartásminták szerint él, ebben — ha nem is mindig végső okként — de igen szemléletesen tapasztalhatjuk a társadalmiság jelenségét. A szociológiai gondolkodás begyakorlásához hasznos módszer az emberi viselkedés elemzése, mint a következő, minden lépésben szándékosan egy irányba szorított példa is teszi: X úr december 31-én még napfelkelte előtt felkel —

az ő helyzetében lévő sok más dolgozóhoz hasonlóan, ellentétben az éjszakai klubok alkalmazottaival, akik körülbelül ebben az időben térnek aludni, és eltérően a „felső tízezer” legtöbb tagjától is. Első gondolata, hogy a holnap ünnepnapon tovább alhat — ez közös gondolata meghatározott rétegek és társadalmak sok tagjának, ismeretlen fogalom azonban minden olyan társadalomban, ahol más az időszámítás. Az, hogy a feleségét „Jó reggelt, Anyuci!”-val köszönti, részben sok magyarnyelvű ember viselkedésmódja, részben házasságuk első napja óta visszatérő családi rítus. Megborotválkozik — és arra az időre gondol, mikor az uralkodó divatnak megfelelően ő is szakállt és bajuszt viselt. Reggeli közben újságot olvas — amire egy analfabéta nem volna képes — és egyáltalán nincs egyedül az ott olvasott élelmiszeráremeléssel kapcsolatos véleményével. A munkahelyén megpróbál megfelelni a vele, mint munkással szemben felállított elvárásoknak — este alig lehet ráismerni: amikor mint a község egyik egyesületének választott elnöke, egy hivatásos vezetőre jellemző jog- és kötelezettségérzettel tevékenykedik... — Ha az emberi egzisztenciát különböző irányú és dimenziójú elemzés alá vetjük, felvetődik a kérdés, hogy egyáltalán tesz-e az ember mást, cselekszik-e másként, mint ahogy kora társadalmában, szociális környezetében a normák előírásai szerint „az embernek tenni illik”? — A társadalmon belüli személyes szabadság kérdésével a következő fejezetekben foglalkozunk közelebbről. Mivel az életünket uraló magatartásszabályok jellemzése azt az egyoldalú benyomást ébreszthetné, hogy a társadalmiság börtön vagy kényszerzubbonny az egyén számára, fel kell vonultatnunk legalább tézisszerűen némely lényegi összefüggést, melyek az összes következő gondolatsor tanulmányozása során szem előtt tartandók.

— Az ember maga és senki más a megteremtője, kivétel nélkül minden társadalmi szabályozásnak.

— Az egyes ember rendelkezik azzal a lehetőséggel, hogy a társadalmi szabályoktól eltérően viselkedjen, cselekedeteiben szembe- szegüljön a társadalmi normákkal.

— Az ember képes — minden eddigi társadalom története egyértelműen bizonyítja — az érvényben lévő társadalmi szabályokat megváltoztatni, módosítani, enyhíteni és el is törölni.

A fent leírt esetek az emberi magatartás és viselkedés egyes magatartási szabályokra visszavezethető azonosságaira mutatnak rá. Ha a jelenségek konkrét tartalmától elvonatkoztatunk, a magatartásminta fogalmához jutunk, melynek definíciója: a gondolkodás és cselekvés társadalmi szabályozásának alapeleme, az emberi érintkezésből nőtt ki és meghatározott számú emberre érvényes.

A szociológiai irodalomban vagy a fenti definíciót használják, vagy magatartásminta alatt a társadalmilag szabályozott viselkedés alapelemét értik. — Néhány példa a *szabályozott viselkedésként* felfogott magatartásmintára: „Minden ... viselkedésminta több egyedi cselekvés konglomerátuma.”⁶¹ „A társadalmi viselkedésminták ... olyan cselekvési azonosságok, melyek bizonyos egyéneknél, meghatározott embercsoportoknál és bizonyos alkalmakkor mindig azonos vagy nagyon hasonló formában figyelhetők meg... A normakövetés adott viselkedésminta útján, természetesen maga is újabb normafelmutatás.”⁶² Két példa arra a felfogásra, mely szerint a viselkedésminták olyan *szabályzók*, melyek a *viselkedésre* vonatkoznak: „Meg kell említenünk, hogy egyes szociológusok az intézmény fogalmát minden, a társadalomban érvényesülő magatartásmintára használatosnak szeretnék tudni.”⁶³ „Viselkedésminta alatt a viselkedésmód és cselekvés azon meghatározott formáit és folyamatait értjük, melyeket a társadalom kötelezőnek ismer el. Az előtérben nem a cselekvő személy áll, hanem egy eléje állított, előre megformált igazolási mérce, egy előre megadott viselkedési séma, mely szerint a szerephordozó személynek meghatározott szituációkban, az illető társadalmi környezet tagjaként vagy egy funkció gyakorlójaként viselkedni és cselekedni kell.”⁶⁴ Különösen jellemzően világítja meg a viselkedésminta fogalmának jelentőségét a fent említett értelemben, elfogadva mindkét értelmezést, J. H. Fichter: „A magatartásmintát röviden úgy határozhatjuk meg, mint egy megállapítható egyöntetűséget, mely bizonyos számú ember cselekvésében és gondolkodásában rendszeresen visszatér.” „Eddig azt a tényt emeltük ki, hogy a magatartásmintát, nagyszámú ember mindig visszatérő cselekvésmódja alakítja vagy formálja ki. A magatartásminta eközben nemcsak formája, hanem egyben szabályozója vagy normája is a viselkedésnek. A magatartásminta normatív vonatkozása abban áll, hogy modellként vagy példaként szolgál az ember más cselekedeteinek kialakításában is.”⁶⁵

Első pillantásra nem látszik túl jelentősnek a különbség a „viselkedés társadalmi szabályozásának alapeleme” illetve a „társadalmilag szabályozott viselkedés alapeleme” között. Ha közelebbről megvizsgáljuk, rájövünk, hogy nem így van. A precizitás és egyértelműség hiánya jellemző arra a tudományra, mely még nincs teljesen tisztában önmagával — mindez érezteti következményekkel teli hátrányát e tudomány tanulmányozása során, és azok pályaképében is, akik az egyetemeken és a kutatásban vagy a gyakorlati alkalmazásban képviselik. — Érthető, hogy a szociológiai alapfogalmak fent bemutatott rendszerébe csak az első jelentéstartalom illik bele — és okkal. Ha a „magatartásminta” fogalma csak a valóban tanúsított, társadalmilag szabályozott és ezáltal egyöntetű viselkedésmódot jelölné, úgy a társadalom által szabályozottól eltérő viselkedés nem lenne szociológiailag megragadható és ezzel együtt a társadalmi változás sem, melynek logikus módon az uralkodó normáktól való eltérés az előfeltétele. Ha azonban a „magatartásminta” a szabályt jelenti, ami szerint az embernek viselkednie kell, akkor ebből következően beszélhetünk konform vagy eltérő viselkedésről és az utóbbi által életrehívott társadalmi változás is megragadhatóvá válik szociológiailag.

* * *

A magatartásminta fogalmával kapcsolatban fel sem tehető úgy a kérdés: Mi érdekli a szociológiát e fogalom megszövegezésében? Látnunk kell, hogy szociológiai szempontból éppen a magatartásminta összes többi szociológiai alapfogalommal való összefüggése az érdekes: ahogyan az emberi magatartás összefügg az emberi kapcsolatokból következő és emberi kapcsolatokat alakító szabályozással. — A szociológián belül az úgynevezett cselekvéseméleti iskola, M. Webert követve, egy másik fogalomnak, nevezetesen a „társadalmi cselekvésnek” tulajdonít hasonlóan alapvető jelentőséget. A különbség tulajdonképpen csak abban áll, hogy ugyanazon jelenség két szintje közül a másikat hangsúlyozza. M. Weber ugyanis a következőképpen határozza meg a társadalomról szóló tudományt: „A szociológia az a tudomány, amely értelmezően meg akarja érteni a társadalmi cselekvést, s ezáltal e cselekvés menetére és következményeire oksági magyarázatot kíván adni. »Cselekvésnek« kell neveznünk minden olyan emberi viselkedést (akár külső, akár belső

ténykedésről, akár valamilyen tevékenység elmulasztásáról, akár valaminek az eltűréséről van szó), amellyel a cselekvő vagy a cselekvők valamilyen szubjektív *értelmet* kapcsolnak össze. »Társadalmi« cselekvésnek viszont az olyan cselekvést nevezzük, amely a cselekvő vagy a cselekvők által vélt értelme szerint számot vet *mások* viselkedésével és ahhoz igazodik.”⁶⁶ Ebben a talán kissé bonyolult hangzó meghatározásban, mindenek előtt az utolsó mondaton van a hangsúly: hogy a társadalmiság mibenléte, a mások viselkedésével való számvetés és az ahhoz való igazodás. P. S. Cohen behatóan taglalja a társadalmi cselekvés fogalmát és egyidejűleg rámutat a magatartásminta fogalmával való összefüggéseire. Társadalmi a cselekvés a következő három feltétel mellett: az első, más cselekvők jelenléte. A második, a jelenlevők lehetősége, hogy a cselekvő magatartását befolyásolják. A harmadik feltétel, közös érték-, meggyőződés- és szimbólumbázis. Mindhárom feltétel teljesülése esetén, a következő törvényszerűség lép életbe: „Azonos társadalmi helyzetben lévő cselekvők ténykedése, egymáshoz hasonló vagy azonos. Ugyanazon cselekvők tevékenysége egyazon szituációban különböző időkben feltehetően azonos.”⁶⁷

* * *

Azáltal, hogy a szociológia az emberi viselkedésben fellelhető, nem biológiai és pszichológiai eredetű egyöntetűséget választotta tárgyául és kutatta a forrásokat, ahonnan a szabályozó normák származnak, valódi felvilágosító munkát végzett. A források egyikét, a következő módon írja le M. Weber, főművében a „Gazdaság és társadalom”-ban: „Pusztán az a tény, hogy egyes folyamatok rendszeresen ismétlődnek, lehetnek ezek természeti eseményektől függő vagy az emberi szervezet vagy a tudatalatti utánpótlás vagy a külső körülményekhez való alkalmazkodás diktálta ténykedések, igen könnyen hozzásegít ahhoz, hogy az effajta eljárásmodot egy magasabb, mintegy a normatív parancs rangjára emelje, legyen szó az égitestek, isteni hatalmak által előírt, szokott járásáról vagy az áradásról, vagy a szokott járandóságról, melyet a feltétlen hatalmú uraság fizet neki jogilag kiszolgáltatott jobbágnak. Mihelyt a rendszeresen ismétlődő cselekedetek a szokás hatalma alá kerültek, »tömegcselekvés« helyett »beleegyezéses cselekvés« vált belőlük — és ez a folyamat lényege — saját terminológiánkra lefordítva, a »tradíció« létrejöttéről beszélhe-

tünk.”⁶⁸ A tradíció útján átvett magatartásnormák, de azok is amelyeket az ember tudatosan és spontán hozott létre a társadalmon belüli cselekvés szabályozására, idővel leválnak a létrehozó aktusról, és mindaddig, míg (ebben az esetben szociológiailag) vissza nem vezetik őket eredetükre, egy viszonylag „önálló szabályvilágban” élnek tovább. A normák „érvényének” magától értetődősége, mely viselkedésmódunkat a csoportunkban vagy a társadalomban egyöntetűvé teszi, hogy pl. késsel és villával kell együnk vagy csak villával szabad enni (abban az esetben is, ha ez nem praktikus), hogy az asztalnál nem dohányzik az ember mindaddig, míg a többiek esznek (annak ellenére, hogy ez gyakorlatilag kifejezetten sehol sem tilos, és egy dohányosnak némi önmegtartóztatásba kerül), hogy a férfi, a legnagyobb hőségben is, legalább inget kell viseljen, némely esetben ráadásul még nyakkendőt is (amit csendben, gyakran elátkoznak) — ez a magától értetődőség a tárgyiasultság vagy dologiasultság egy formája. „Dologivá tenni, azt jelenti, hogy emberi jelenségeket úgy fogunk fel, mintha emberen kívüliek vagy emberfölöttiek lennének. Úgyis körülírhatnánk: dologivá tétel, ha az emberi alkotásokról azt állítjuk, hogy valami mások, *mint* ember alkotta termékek: természeti adottságok, kozmikus törvények következményei vagy az isteni akarat megnyilvánulásai. Az eldologiasodás azzal kapcsolható össze, hogy az ember képes elfelejkezni arról, hogy ő maga az emberi világ szerzője azzal is, hogy az ember, mint alkotó és termékei közötti dialektika, elvész a tudat számára. Egy tárgyiasult világ, per definitionem egy elembertelenített világ. Az ember, amit nem képes ellenőrizni, idegen valóságként, opus alienumként éli meg, és nem mint opus propriumot, saját alkotó teljesítményét.”⁶⁹ — Nem szabad elfelejtenünk: amikor a szociológia rendszeresen rákérdez a magatartásnormákra, ezzel a relativizálással nem csak a kiépült rendet veszélyezteti, (ami nem mindig tekinthető jótettnek), hanem magyarázataival egyben a világ humanizálásán munkálkodik.

A viszonyító, ezért magyarázó, ezért felszabadító funkció, a szociológiai kutatás egyik eredménye és a szabályozók egész sorának eredetére visszavezető vizsgálata, kiindulva az egyes viselkedésmintákból, a belőlük képezett legteljesebb, értelmetadó komplexumokig, ahogyan K. M. Bolte igen találóan felsorolja. Szerinte a szociológia képes a különbségekre rámutatni: „Mi a kimondott, megfogalmazott, proklamált — és mi húzódik meg valójában mögötte, milyen tényleges fejlődés jár vele párhuzamosan

és mi áll vele ellentmondásban, milyen alternatívák képzelhetők el ezzel kapcsolatban illetve melyek realizálhatók. Ezen kívül a társadalom ténylegesen létező szabályzói megvizsgálhatók abból a szempontból, hogy a létrehozott kényszerek nem állnak-e ellentmondásban az uralkodó humanista felfogással. Végül megvan a lehetőség a társadalmi történések rejtett »átfogó« jelentését és értéktartalmát ellenőrizni. A mindennapi tapasztalatba rejtett alapvélművekről van szó, melyek, mint ilyenek egyáltalán nem is tudatosulnak, mert az adott társadalmon vagy társadalmi csoporton belül, teljesen »magától értetődőek«⁷⁰ Mindez nem egy pozitív értelemben vett szekularizáció, melyet H. Cox a „történelmi végzet hatástalanításának”, D. Bonhoeffer az „emberek nagykorúsításának”⁷¹ nevezett. Ha megértjük, hogy a társadalmi szabályozás, gondolkodásmódunkban és cselekedeteinkben mindenütt jelenvaló, ami alól a magány, az egyedüllét állapota sem kivétel, mert ott embertársaink ellenőrző szerepébe a belsővé tett norma, a lelkiismeret, a felettes én lép,⁷² így a szociológia outputja nem lebecsülendő.

4.2. Az ember mint . . .

(Társadalmi szerep, társadalmi pozíció)

A társadalom tagjai számára egyáltalán nem közömbös, hogy pl. a rendőrség a közlekedésszabályozás és a bűncselekmények felderítésének feladatát látja-e el, vagy arra használják, hogy a kellemetlenné vált politikai ellenfeleket eltávolítsa. Az sem lényegtelen, hogy mit kell tennie és mit nem szabad, egy demokratikusan megválasztott államelnöknek, összehasonlítva egy abszolutista egyeduralkodóval, vagy milyen feladatai, jogai és kötelességei vannak pl. egy tanárnak a diákjaival szemben. Magában a családban, mint kiscsoportban is többé-kevésbé szilárd elvárásai alakulnak ki a családtagoknak egymással szemben (a lassú megszokás vagy megállapodás és összeegyeztetés vagy egyszerűen az átvett tradíció útján). — Ezzel szemben a társadalom nem táplál elvárásokat és normákat a cipőmérettel vagy (általánosságban nem) az inettelligenciahányadossal kapcsolatban. — Az első néhány esetben szóban forgó pozíciók, foglalkozások vagy általában társadalmilag jelentős tulajdonságjegyek gyűjtőpontjai a más emberekhez fűződő jellegzetes kapcsolatoknak.

Ezekhez a tulajdonságjegyekhez magatartási elvárások, sajátos jogok és kötelességek is kapcsolódnak. Az a tény, hogy ha valaki az elvárásoknak nem felel meg, csalódást okoz és egyéb negatív szankciókra is számíthat, e magatartási elvárásokat normaként működteti és ez az oka, hogy a pozíciókat birtoklók mindig visszatérő, viszonylagos egyöntetűséggel viszik véghez tevékenységüket. Minden embertől, aki egy adott társadalomban a „férfi” társadalmi pozícióját foglalja el, elvárják, hogy valamilyen foglalkozást űzzön (vagy arra készüljön vagy abból vonuljon nyugalomba) és nőkkel szemben megfelelő módon udvarias legyen. Ezeknek a folyamatosan visszatérő elvárásoknak normális esetben minden férfi megfelel. Azokban a társadalmakban, ahol a férfikkal szemben más elvárás tanúsítatik, ahol pl. általános társadalmi norma, hogy a férfi nem dolgozik és a nőkkel szemben domináns módon viselkedik, ezt a magatartásmódot tapasztaljuk a leggyakrabban. Mindazoktól a férfiktól és nőktől, akik a tanár pozíciójába kerülnek, bizonyos társadalmakban elvárják, hogy ne csak tanítsák, hanem neveljék is a diákokat, de testi

fenyítést ne alkalmazzanak, más társadalmakban mások az elvárások. Attól függően, hogy milyen természetűek az elvárások formájában megalapozott ill., kifejezett, (gyakran szerződések vagy törvények formájában is lefektetett) normák, fogjuk általában a tanár viselkedését átlagosnak, „tipikusnak” találni, mely a társadalmi pozíció összes kapcsolódási területén, számtalan, apró, azonos viselkedésmódot, úgynevezett magatartásmintát foglal magába: pl. tájékoztatási készség a diákok szüleivel szemben, a diákok számára a tananyag megfogalmazása, kollegiális viselkedés a tanári kar tagjaival szemben, tiltakozás az illetékes minisztériumnál, ha a fizetéseket technikai vagy adminisztratív hiba miatt nem fizették ki, stb. — Ezekből a példákból is látható, hogy az ember bizonyos rendszerességgel megfelel azoknak az elvárásoknak, melyeket a társadalom tőle, mint egy pozíció birtokosától elvár.

* * *

A felsorolt példákban a társadalmi szabályzómechanizmusok egy különleges típusával találkozunk, alapjául egy társadalmilag fontos tulajdonságjegy (pl. nem, foglalkozás, szervezeti tagság, stb.) szolgál. Különböző társadalmakban részben azonos, részben különböző tulajdonságjegyek számítanak társadalmilag relevánsnak (attól függően, hogy saját struktúrájukban mit tekintenek jelentősnek vagy jelentéktelennek). Ezeket foglalja össze a szociológia tudományos szempontból, mint „társadalmi pozíciókat”. „A *társadalmi pozíciók* terminusa, egy társadalmi kapcsolatháló pontjait jelöli ... a pozíciók lényegileg az egyeditől függetlenül elgondolhatók”.⁷³

Ez a következőképpen magyarázható el röviden egy leegyszerűsített modellben: minden embernek van egy sor társadalmilag releváns tulajdonsága, (másként kifejezve: illik rá egy sor társadalmi kategória):⁷⁴ pl. férfi, párttag, tanár. Jellegzetes társadalmilag rögzített, szabályozott kapcsolatot tart fenn (jogok és kötelességek), mint férfi férfiakkal és nőkkel (különbözőket, mint egy nő megfelelő kapcsolatait); mint párttag az elvtársaival, más pártok tagjaival, politikailag semleges emberekkel; mint tanár a tanítványaival, tanítványai szüleivel, kollégáival, az iskolaigazgatóval. A társadalmi háló pontjait ezek a jellegzetes kapcsolatok feszítik ki és determinálják, a kereszteződési pontok „a férfi”, „a párttag”, „a tanár” társadalmi pozícióját jelentik, egy kultúrán belül — függetlenül attól, hogy

X vagy Y úr személyesíti-e meg. — A szociológiában általánosan alkalmazott kifejezés „státus” vagy az éppen vázolt pozíció fogalmával azonos értelemben használatos, vagy mint egy értéktartalmú pozíciót fogják fel, az utóbbi megoldás, tudni illik a »pozíció« és a »státus« megkülönböztetése egyértelműen előnyösebb.⁷⁵ — A társadalmi pozíció ill. a társadalmi státus lehet erédendő (pl. férfi) vagy átruházott (pl. mikor egy professzorné maga nem professzornő) vagy pedig az egyén által elnyerhető (pl. tanár) — a pozíció vagy státus minden esetben független marad az individuumból. A magatartásmintáknak egy meghatározott, a pozíciónak megfelelő szövedékét a szociológiában „szerepnek” nevezzük. „Minden helyzethez, amit az ember elfoglal, hozzátartozik bizonyos viselkedésmód, amit az ember e pozíció viselőjétől elvár, mindenestre, ahhoz ami ő, hozzátartoznak dolgok, amiket tesz és amikkel bír: minden társadalmi pozícióhoz tartozik egy *társadalmi szerep*”⁷⁶ A társadalmi szerep viselőjétől ugyanolyan független, mint a társadalmi pozíció: az elvárások, a jogok és kötelességek, melyek a pozíciót bíró magatartását, mint olyat szabályozzák, melyek a társadalmi szerepet alkotják (vagy más szerzők szerint megalapozzák), társadalmilag meghatározottak és magától értetődően csoport- és rétegspecifikusak stb. (Más magatartásmintákat tartalmaz az apa-szerep az alsóbb- és a középrétegekben). Ha a szerepelvárások egymásnak ellentmondóak vagy értelmezésükben összeegyeztethetetlenek, úgy szerepkonfliktusokról beszélünk.⁷⁷ Gyakran megkülönböztetik két fajtájukat (megismerésük jobban megvilágítja „a társadalmi szerep” fogalmának értelmét): a szerepek közötti és a szerepen belüli konfliktust. Mindkettő abban áll, hogy a társadalmi szerepet kitevő elvárások ellentmondásosak. Az első esetben meghatározott elvárások teljesítése kizárja, hogy a személy a másik szerepnek is megfelelhessen. (pl. Valaki családapa és katona egyidejűleg. Mint családapától elvárják tőle, hogy kerülje az életveszélyt és gondoskodjon gyermekeiről, mint katonától elvárják tőle, hogy adott esetben kockáztassa életét). A második esetben egy szerepen belül állnak egymással ellentmondásban a társadalom különböző csoportjainak elvárásai. (Pl. egy szakszervezeti bizalmítól, gyakran más, ellenkező viselkedésmódot várnak el a dolgozók és az üzemvezetőség.)

A legtöbb esetben ez azt jelenti, hogy az érintett személy (ad hoc) a magatartásminták egyik csoportjával azonosul és a másik normacsoport

szempontjából a deviáns helyzetbe kerül. — Nem ritka, hogy a szerep-konfliktusok társadalmi változásokhoz vezetnek. Ha a társadalomnak mind kisebb része tartja fenn, tartalmilag elavult, a társadalmi fejlődés más elemeivel összeegyeztethetetlen elvárásait, és tagjainak mind nagyobb része úgy látja, nincs abban a helyzetben, hogy eme elvárásoknak megfeleljen, a szerep kihalhat vagy megváltozott formába megy át (pl. kuruzsló - orvos).

* * *

A szociológia, mint tudomány számára a társadalmi szerepek tényleges léte a magatartás társadalmi szabályozásának meghatározott típusát jelenti, egy sajátos módot, ami által a társadalom a különböző társadalmi egységek tagjainak magatartását szabályozza. Mivel itt az egyéntől független társadalmi pozíció elvárásokkal kapcsolódik össze, a szerepet birtoklók viselkedésében előáll egy viszonylagos szabályszerűség „laterálisan” és „temporálisan”: egy társadalmi egységen belül a *legtöbb* ipari tanuló bizonyos vonatkozásban egyöntetűen gondolkodik és cselekszik, és az egyes tanulók *többnyire* ezt teszik.

A szociológiai alapfogalmak rendszerében a társadalmi szerep fogalma szorosan összefügg a társadalmi pozíció, a társadalmi kategória⁷⁸, a magatartásminta⁷⁹ és az intézmény⁸⁰ fogalmával. A társadalmi szerep magatartási elvárásokból, azaz magatartásnormákból, másként kifejezve magatartásmintákból tevődik össze, a szerepek együttese képi a társadalmi magatartásszabályozás rendjének egy magasabb szintjét, nevezetesen az intézményét. A társadalmi szerep és a társadalmi kategória közötti közvetlen szomszédságot az indokolja, hogy mindkettőnek egy társadalmilag releváns ismertetőjegye, a társadalmi pozíció az alapja: a társadalmi kategóriát felfoghatjuk úgy, mint bizonyos számú személyt, akikre ugyanazok a szerepelvárások érvényesek, mert ugyanabban a társadalmi pozícióban vannak.

* * *

Ahogy már jeleztük, a társadalom, az emberi együttélés szempontjából nem közömbös, hogy egy közülük való, a „férfi nemhez” tartozás ismertetőjegyeivel rendelkező ember, hogyan viselkedik férfiak-

kal és nőikkel szemben, milyen jogai és kötelességei vannak a „beteg” jegyét viselő embernek, hogy kell gondolkodnia és cselekednie annak az embernek, kinek jellemzője, hogy „politikus” stb. Érthető tehát, hogy minden társadalmilag fontos jellemző magatartási elvárásokkal kapcsolódik össze. Ebből következik, hogy mindannyian, azon minőségünkben, mint igen sok társadalmilag fontos jellemző hordozói, ugyanolyan sok szerepet kell, hogy „játsszunk”, megvalósítsunk, ha nem akarjuk magunkat saját környezetünkben kizárni, csalódást okozni.⁸¹

Társadalmi környezete mindenkit bevezet⁸² és állandóan megerősít⁸³ a különböző veleszületett vagy szerzett tulajdonságainak megfelelő szerepbe, gyerekkorától kezdve, az életciklus különböző fázisain és a munkába lépésen át. Ezért nem meglepő az igyekezet, melynek során különböző, ha nem is problémamentes, de igényes pszichológiai módszert dolgoztak ki arra, mint pl. az úgynevezett szenzitív tréninget, hogy az egyént önmagához visszavezesse. „Ez ... csoportterápiai üléseken történik, ahol arra bátorítják a résztvevőket, hogy teljesen szabadon beszéljenek érzelmi reakcióikról, melyet a többi jelenlévő vált ki belőlük. Ily módon a gyakorlaton résztvevők megtanulják, hogyan fejezzék ki önmagukat és mi erre a többi ember várható reakciója. Így lehetségessé válik a más emberekkel szembeni ... merev reakció-sémák leépítése és társadalmi érzékenység ébresztése.”⁸⁴

Tisztán szociológiai szempontból a társadalmi szerepelmélet első-sorban arra szolgál, hogy felderítse az ember társadalmi egzisztenciájának egy nem lényegtelen vetületét, felfedje az embert, mint társadalmi szerepek hordozóját. Sokminden függ attól a gyakorlatban, hogy ezt a szemléletmódot figyelembe veszik-e vagy nem. Hogy csak egy példát említsünk: sok félreértés elkerülhető az emberi kommunikáció során, ha valaki felfogja, hogy beszélgetőpartnere mint mi, milyen szerepben fejt ki gondolatait.

Másképp összeütközés esetén is segíthet ezt, mint szerepkonfliktust azonosítani és a konfliktus megoldási lehetőségeit tudatosítani.

4.3. Kötelező és felmentő szabályozás (Intézmény)

Irónikusan csenghet az az állítás, hogy ha az embert börtönbe csukják, ezzel megszabadítják a mindennapi foglalatosságoktól és szétszórtságától, lehetővé teszik számára a legnagyobb koncentrációt igénylő szellemi tevékenységet, — holott valóságmagot rejt. Kevésbé extrém formában gyakran előforduló jelenség. Van valami közös a lelkigyakorlatos házak kolostorihoz hasonló magányában végzett lelki-gyakorlatokban, a fennálló problémák tüzetes és elmélyült megtárgyalására szervezett tanulmányi napokban, a tanulás különösen intenzív formáit jelentő összevont szemináriumokban az egyetemeken: a résztvevők önkéntes kényszerrel felszabadítják magukat a mindennapi kötelezettségek alól, hogy magukat a mindennapok hatása alól kivonva és meghatározott szabályoknak alávetve, egy feladatra tudjanak koncentrálni.

Ha a mondottakat elvi szinten állandósítjuk, akkor a következőképpen jelenik meg a szabályozás és a szabályozási rendszerek szükségessége az egyes személy és az osztársadalom szempontjából: az embert, léte legtöbb tartományában sokféle lehetőség veszi körül, egyszerre azonban csak egyet tud ezek közül megvalósítani, ami egyet jelent az alternatíváktól való (időleges vagy végleges) lemondás szükségszerűségével. Mint racionális lény, megköveteli önmagától a meghozott döntés és az ahhoz kapcsolódó áldozat megindoklását. Ha cselekedetei során, melyek mindig döntéseket foglalnak magukba (cselekedni vagy nem cselekedni, így vagy másként tenni), minden alkalommal meg kéne okolnia választását, úgy nagyon ritkán jutna hozzá a tulajdonképpen szándékában álló tevékenységhez. A szükségletkielégítés több fontos területén tehermentesítést kínálnak a viselkedésére ható szabályrendszerek: csak egyszer kell a szabályrendről döntenie és attól kezdve a szándékában álló tulajdonképpeni tevékenységre koncentrálhat. A mondottakat megvilágító példát nyújt a képzés intézménye. Ha valaki azzal az igénnyel lép fel, hogy orvossá képezze ki magát, ezt természetesen megvalósíthatja magánúton is. Csakhogy akkor a képzés minden lépéséről tájékozódnia kell és azután indokolt módon döntenie, mi a fontosabb vagy mi az, ami egyáltalán szükséges hozzá: több elméleti

tudás, vagy több gyakorlat, mely olvasmányok, „a tudás részletességének és pontosságának” mely foka stb. Ha úgy dönt, hogy a társadalmilag rögzített szabályok keretei között, azaz egy elismert kiképzőintézményben képeztetni ki magát, akkor majdnem minden további cselekedete és a minimális követelményeknek megfelelő teljesítmény máris meg van szabva, a diák a képzés tulajdonképpeni tartalmára koncentrálhat, mert az átfogó szabályozás folytán mentesül sok egyedi döntés terhétől.⁸⁵ — Ebből a példából a magatartás-szabályozás társadalmilag megalkotott rendszerének egy másik funkciója is kiviláglik: a hosszabb időtartamra szóló biztonság. Amit az ember magánúton megszerzett, jöllehet ma még érvényes, holnapra azonban érvényét veszítheti. A társadalmi szabályozórendszerek hosszú távon garantálják az érvényességet: egy tízéves iskolás gyerek biztosan számolhat azzal, hogy ha tovább tanul megszerezheti az érettségi bizonyítványt, az érettségi bizonyítvány pedig elvileg följogosítja főiskolai tanulmányokra, és az adott társadalomban diplomáját is maradandónak fogják elismerni. — Hogy ez a biztonság, csak relatív biztonság, arról még szó lesz ebben a fejezetben, mégis csaknem pótolhatatlan előnyt jelent annak a személynek, aki ezeket a szabályokat, mindazzal amibe „kerülnek” (a szabadság, a spontaneitás, a kreativitás, idomulás a személyes igények, a hajlamok és képességek stb. területén) magára veszi.

Nem csak az egyénnek van szüksége erre a „komplexitás” redukcióját”⁸⁶ jelentő tehermentesítésre: a társadalom élete és működése a jelentősebb emberi viszonylatok területén a viselkedés szabályozása nélkül elképzelhetetlen lenne. Bár ez a megállapítás érvényes bármely társadalomfajtára, de legkönnyebb a fejlett, komplex társadalom példáján megérteni. Vegyük még egyszer a társadalmilag szabályozott, intézményes képzés esetét: Hogyan alakulna a gazdasági élet a mi országainkban, végzettséget igazoló bizonyítvány, diploma stb. nélkül? Hogyan éreznénk magunkat egy szükségessé vált, komplikált sebészi beavatkozás előtt, ha ezt, orvosi diplomával nem rendelkező valakinek kellene végrehajtani? Társadalmi szabályozórendszer nélkül, lépcsőről lépésre a társadalmi élet mind több területén hasonló bizonytalansági jelenségek tűnnének fel.

T. Parsons szerint „a társadalmi struktúra lényeges vonatkozása, az elvárásminták rendszere, mely adott szerepekben az egyén *helyes* viselkedését meghatározza; érvényrejutását ösztönzik a szerephordozó pozitív motívumai és mások szankciói. Ha az elvárásminták effajta rendszere a cselekvés során úgy megszilárdult, hogy teljesen magától értetődően legitimnek tekintik, akkor az egész szociális rendszerben elfoglalt helye szempontjából célszerűen »intézménynek« tekintjük. A társadalmi rendszer alapvető, szilárd szerkezeti eleme, ... az intézményi minták azon struktúrája, mely a cselekvők szerepeit a mindenkori társadalmi rendszerben meghatározza.”⁸⁷ — Vajon az intézmények létét arra vezethetjük-e vissza, hogy az ember az állattal összehasonlítva ösztönszegény, így az intézményeket, a magatartást egyértelműen rögzítő ösztönök társadalmi pótlékaként értelmezhetjük?⁸⁸ Mindenesetre az intézmények a magatartás társadalmi elvárások által rögzített szabályozórendszereiként működnek az emberi szükségletkielégítés egyes területein, vagy pedig a társadalmi szerepek és magatartásminták konstellációiként.⁸⁹ Így legtágabban értelmezve az „intézmény” fogalma a szociológiai vizsgálódás középpontjában áll: „Valóban anélkül, hogy a kifejezés értelmét eltorzítanánk, az összes hitbéli elképzelést és a társadalom által rögzített viselkedésmódot intézménynek nevezhetjük, a szociológiát tehát úgy is meghatározhatjuk, mint az intézmények tudományát, mely az előbbiek keletkezésével és kutatómódjával foglalkozik”⁹⁰. Társadalmi életünk legjelentősebb területeit intézmények szabályozzák, rendszerezik, biztosítják és korlátozzák: oktatás, gazdaság, vallás, család stb.

* * *

Ami a szociológiát tulajdonképpen elsődlegesen érdekli az intézményekkel kapcsolatban, szintén az emberi viselkedés társadalmi szabályozástól függő egyöntetűségei és törvényszerűségei. Pontosabban szólva: a szociológiát elsősorban nem annyira az egyes területek, a család, az oktatás stb. szabályozásának tartalma érdekli, hanem az a tény, hogy a társadalom az emberek egymás közötti viselkedését, a különösen fontos területeken jellegzetes módon szabályozza, azaz viselkedési törvényeket teremt, melyekhez a társadalom minden tagja ill. minden intézményekben résztvevő alkalmazkodhat — vagy viselnie kell eltérő magatartásának hátrányait.

* * *

Mivel az intézmények a szó legszűkebb értelmében uralják az élet jelentősebb területeit, ahol csatlódások és konfliktusok sorát idézné elő, ha az alapvető szükségletkielégítés nem minden oldalról elismert, kanalizált formákban történne, ennek megfelelően fontos a hozadéka ama felvilágosításnak, melyet az intézmények szociológiai elemzése nyújt. Éppen ezekben az időkben, mikor az intézményeket, mint olyanokat gyakran és hevesen kritizálják, amikor nem ritkán az intézmények szétzúzásának szükségszerűségéről beszélnek, igen hasznos, ha levonjuk a következtetéseket az intézményekről szóló szociológiai tanokból. Amint feljebb már említettük, az intézmények a magatartásminták viszonylag tartós komplexumai, éppen tartósságukkal tudják betölteni szabályozó funkciójukat, mely az általános szükségletek rendezett kielégítését szolgálja, ugyanígy tehermentesítő funkciójukat is, abban az értelemben, hogy szabaddá teszik energiáinkat fontosabb célok érdekében. Az állandó döntéskényszer alóli szabadulás óhaja, annak vágya, hogy biztonsággal a várt reakciók következzenek be és előrenyúlhassunk egy tervezett jövőbe, védekezési mechanizmusokat fejleszt ki szemben a változtatási törekvésekkel, az olyan eljárásokkal, melyek a felépítmény szervezeti gyengülését vonnák maguk után — ez a *konzerváló funkció*, a szemléltető beállítottsága ill. a konkrét eset alapján ítéltető üdvözlendőnek vagy elutasítandónak. Sajnos az intézmények lelkes hívei (elsősorban az intézményekre támaszkodó szervezetek funkcionáriusai) gyakran átsiklanak az intézmény definíciójában döntően fontos *viszonylag* jelző felett. Amennyiben a tartósságot, amire egyértelműen szüksége van (az egyénnek) a tehermentesítő-, és a (társadalomnak) a szabályozó funkció során, abszolútnak tételeznénk, és a külvilággal való dialógust, mely az alkalmazkodást célozva a tartósságot részben megtöri, elutasítanánk, ezzel aláírnánk az intézmény halálos ítéletét. Mivel társadalom és kultúra, definíció és tapasztalat szerint is dinamikus nagyságok, könnyörtelenül és elkerülhetetlenül kiteszítják életükből (archívumaikból és múzeumaikból nem feltétlenül) mindazt, ami változatlan marad. Az igazi ellentmondás az intézmények fogalmi és funkcionális valójában elvileg feloldhatatlan (minél tartósabb, annál jobban teljesíti tehermentesítő- és szabályozó-, és annál rosszabbul szükségletkielégítő funkcióját), az ellentmondás a gyakorlatban csak azzal oldható fel, ha vagy egyik vagy másik oldalon feláldozunk valamit: ha az intézmény nem képes önmaga részleges, de valódi feláldozására, a részbeni öngyilkosságra — akkor kihal egé-

szében.⁹¹ — Az a mód, ahogy a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodás végbemegy, nem közömbös az intézményi szabályozás tekintélye szempontjából: a csatamezőről való visszavonulás lehet jól fedezett és végrehajtható rendezett módon: minél elterjedtebb a szociológiai gondolkodásmód, annál kevesebb csalódást és felháborodást fog kiváltani az intézményrendszer önkorrekción alapuló alkalmazkodása.

Hogy a fentebb említett ellentmondás létfontosságú jelentőségét és az alkalmazkodás ezzel összefüggő szükségszerűségét és nehézségét, mely minden intézményi szabályozórendszernek sajátja, valóban felmérhessük, fel kell idéznünk, hogy az intézményeket lényegében szerepek egymással összefüggő rendszere teszi ki: a jelzett probléma tehát ennek megfelelően a társadalom minden egyes tagjának társadalmi szerepét is érinti. Itt van a forrása sok szerepkonfliktusnak, ugyanis a társadalmi pozícióval összefüggő elvárások a társadalom egy részében az intézmény, mint szabályozórendszer érdekében a régi tartalmakat rögzítik, míg ugyanazon társadalom más részében az alkalmazkodás útján való túlélés érdekében új interpretációk lépnek fel.

Az intézmények a társadalom életében különleges jelentőséggel bírnak, ennek következménye az állandó igyekezet tabuként, a szabályozás állandósága érdekében sérthetetlenként és szentként feltüntetni őket. A szociológia azáltal, hogy bebizonyítja az intézmények történelmileg szükségszerű átalakulását és felmutat alternatív struktúrákat, talán legveszélyesebb feladatát teljesíti, a „kritikus leleplezés”-ét. Ennek során nem többről és nem kevesebből van szó, mint az ember önfelszabadításáról a megváltoztathatatlanak vélt és álcázott uralmi kapcsolatok alól, egy olyan valóság szenvedélyes kereséséről, mely kevesebb kényszerítőt vagy irracionálist tartalmaz, eddig nem sejtett dimenziók felfedezéséről. Az önmagunk által teremtetett társadalmi szabályokba zárttság ellen, csak az segít, ha reflektálunk rá. Ebben a szociológia máris élen jár, egészen az állandó változtatások intézményesítésének mind aktuálisabb kérdéséig, ahogyan ezt H. Schelsky kitűnő tanulmányában: „Intézményesíthető-e az állandó reflexió?”⁹² kifejti.

Ennél is fontosabb az egyes intézmények közötti összhang, az egymásnak való többé-kevésbé harmonikus megfelelés kérdése: egy kérdés, mellyel a következő fejezet foglalkozik.

4.4. A világ, melyben otthon érezzük magunkat (Kultúra)

A társadalmon belüli élet szempontjából nem csekély a jelentősége, hogy az egyes szabályozórendszerek illeszkednek-e és hogyan illeszkednek egymáshoz, és váltoásaik, továbbfejlődésük során egymással többé-kevésbé lépést tartanak-e. Ha egyetért az ember a szellemesen megfogalmazott nézettel: „Semmi sem fenyegetőbb és veszélyesebb, mint egy analfabéta a tranzistoros vevőkészülékével”⁹³ (vagy egy primitív SS-tag a néprádiójával), felmerül az egyazon társadalom intézményei közötti harmónia vagy diszharmónia kérdése, azaz, hogy többé-kevésbé homogén-e a szabályozórendszerek összessége, mely az adott társadalom tagjainak viselkedését kormányozza. Ennek az összefüggésnek a tanulmányozása különösen aktuálissá vált korunkban, ebben a korban, melyet egy kétoldalú fenomén jellemez. A technikai haladás és bizonyos gyakorlati tudományok kifejlődése segítségével az ember elérkezett egy olyan szintre, amely lehetővé teszi, hogy aránylag belátóan, azaz igazolható érvek alapján tárgyaljon egyes, a rendszer keretein belüli részproblémák megoldásáról. Bérkonfliktusok esetén pl. a helyes döntéshez szükséges elemeket mind pontosabban meg tudjuk adni (növekedési ráta, várható nyereség, a pénz értékcsökkenése, konkurencia kérdése stb.), vagy másként kifejezve: az ember képes az elképzelt béremelést minden következményével együtt, a jövőbeli bérszituációra való visszahatásaival együtt mind precízebben kidolgozni és előterjesztani. Ezzel egy időben elérkeztünk egy olyan pontra, ahol nem számolhatunk többé azzal, hogy a tárgyalópartner, ugyanannak a rendszernek a része, abban gondolkodik és azt igenli. Bele kell kalkulálni, hogy az optimális megoldást egyáltalán nem a rendszeren belüli optimális döntésben, hanem abban látja, hogy a nemzetgazdaság rendszerét szétzúzza és egész más értékkepzetek alapján egy másik rendszerrel helyettesítse. Vannak pillanatok, amikor a feladatok és konfliktusok objektív megoldása gyakorlatilag (messzemenően) lehetségessé válhatna, ha a számítások eredményei ugyanarra a rendszerre, a célkitűzések közös fundamentumára vonatkoznának, sajnos a közös alap gyakran nem létezik. Az értékek felbecsülésére és egyik vagy másik értékrendbe való besorolására,

manapság nem szükségszerűen ugyanaz a séma érvényes. Az értékek, melyekkel érvelünk, viszonylagosak, ha egy összrendszer vonatkozásában nézzük őket. Azonban az ilyen rendszeregysétekből több is van, egy későbbi pontosítandó értelemben, ugyanazon társadalmon belül. Ez a tény döntő kérdéseket vet fel a társadalom jövőbeli fejlődése szempontjából.⁹⁴

* * *

A „kultúrát”, mint szociológiai fogalmat, úgy határozhatjuk meg, hogy az egy adott társadalom tagjainak belső- (gondolkodásmód) és külső (cselekvés) magatartására vonatkozó valamennyi szabály viszonylag konzisztens összessége, tehát az összes társadalmi magatartásminta, szerep, intézmény együttvéve. — Ha ezt értjük a „kultúra” fogalma alatt (ami nem minden szociológusra érvényes) és ha a „normát” az „előírt magatartás-standardnak” definiáljuk vagy „egy szabálynak, miszerint cselekednünk kell”,⁹⁵ akkor a kultúra nem jelent mást, mint a társadalomban fellelhető szociális normák összességét. — A „szubkultúra” kifejezés a szociológiában „az osztályhelyzetük, életkoruk, foglalkozásuk, területi elhelyezkedésük szerint, az összességtől különböző részcsoportok, a kultúrális összefüggésekből többé-kevésbé kivált, eltérő kultúrájának általános jelölésére szolgál. Az ilyen különleges kultúrák átfogó többségtől való eltéréseinek foka, a csupán módosulttól a kifejezetten szembeszegülő pozícióig terjedhet.”⁹⁶ Egy pluralista társadalom, melyben a társadalom tagjai számára alapvetően különböznek a végső értékek, nem fogható fel a szubkultúrák összegeként. Az értékrendszer egészén belüli igen lényeges különbségek ellenére ugyanazon társadalom tagjait számtalan közös társadalmi szabályozás köti össze (közös politikai, gazdasági intézmények, nyelv, szokások stb. egészen addig a közös magatartásmin-táig, mely a pluralizmust és a toleranciát igenli).

* * *

A szociológia tudományos rendszerében a kultúrát úgy tekintik, mint a társadalmi tények legátfogóbb okát. Társadalomról csak akkor és ott beszélhetünk, függetlenül a mindenkori vizsgálati szemponttól, ahol a magatartás viszonylag egységes szabályozása uralkodik.⁹⁷ Jellemzőek erre a szociológiaiilag kevésbé precíz és nem mindig szívesen látott

kifejezések, mint pl. „a középkori társadalom”, ami alatt egyértelműen azt az emberi sokaságot értjük, mely meghatározott kulturális tulajdonságjegyek alapján viszonylag egységes típusba sorolható. Ebben az értelemben a „kultúra” fogalma a szociológiai szemléletmód, par excellence, melyen át a „társadalom tudománya” a társadalmat szemléli.

* * *

Belátható, hogy milyen fontos a szociológiai gondolkodás és kutatás ezen a területen, ha kultúra alatt, mint fent kifejtettük, azon normák rendszeregyüttesét értjük, melyek a társadalom minden egyes tagjának magatartását szabályozzák, és egy többé-kevésbé homogén és többé-kevésbé folytonosan hierarchikus, de mindenképpen egy összefüggő egységet képző értékrendszeren alapulnak.

Különleges figyelmet érdemel, tekintettel az ember társadalmon belüli szabadságának kérdésére is, a társadalom értékei és normái közötti viszony.

Társadalmi értékek alatt, nézeteknek egy meghatározható csoportját értjük, melyek egy adott szempont (pl. szépség, erkölcs, hasznosság) szerinti fontosságuk vagy kívánatos voltuk alapján rangsorolják a személyeket és dolgokat, s mely nézeteket az emberek kötelező érvényűnek fogadnak el. Az itt következő gondolatokat le kell szűkíteni a „társadalmi” értékekre, tehát a személyesen túli, közös nézetekre, melyek társadalmi egységek (párok, rétegek, társaságok stb.) tagjaira érvényesek, mert minden ember önmaga számára egyéni értékelést alakíthat ki, saját személyes véleményét az emberek és dolgok értékéről, és az ilyen, a saját értékrendhez való önkéntes kötődés a szabadság problémáját egész másként implikálja, mint a kényszerítő jellegű társadalmi értékek.

Anélkül, hogy az értékek szerteágazó problematikáját in extenso tárgyalni akarnánk, meg fogjuk vizsgálni a társadalmi értékek és normák közötti kettős összefüggést. Eközben szükségessé válik, hogy a konkrét értékeket fogalmakkal jelöljük. Azt sem feledhetjük, hogy ugyanaz a megjelölés igen különböző képzettartalmakat, meghatározást és interpretációt tesz lehetővé. Az alapvető értékek megjelölés alatt pl. különböző társadalmi rendszerekben igen különböző, egy adott társadalmon belül

azonban a személyek és dolgok rangsoráról, fontosságáról, kíváncsóságáról hasonló nézetekkel fogunk találkozni.

Ebben a kontextusban a *legfontosabb* összefüggés a társadalom értékei és normái között, hogy a szociális értékek „közösségiek”, azaz két vagy több személyre érvényesek és ezáltal kötelező erővel bíró nézetek. Más szavakkal: a társadalmi értékek maguk is gondolkodásminták vagy egy meghatározott számú ember számára a gondolkodás normái. Mit jelentene különben az értékek „érvénye” egy meghatározott társadalmi egységben (csoport, társaság stb.), összehasonlítva más társadalmi egységekkel? És hogyan érthetnénk meg különben az értékek teremtésének és megszüntetésének állandó mozgásban lévő folyamatát, vagy egészen általánosan kifejezve, az értékrendszerek állandó változását? Eltekintve az individuális szinttől, melyen az egyén az önmaga számára felállított értékeket másokkal helyettesíti vagy az értékelésről vallott személyes felfogását más meggyőződéssel cseréli fel, a kollektív értékváltozás számtalan esetét figyelhetjük meg, amikor kötelező erejű, közösségi értékeket, más érvényes közösségi értékek váltanak fel.

Az itt ábrázolt értékviszonylagosság egy *empirikus* tudomány kerekein belül, magától értetődően csak a társadalom által teremtett és általa közvetített (felfogás, interpretáció, megfogalmazás) értékekre vonatkozik, és semmilyen módon nem érinti az abszolút vagy végső értékek létének kérdését.

Egy *másik fontos* összefüggés a szociális értékek és normák között, hogy az értékek biztosítják azt az alapot, melyből a normák levezethetők. Ennek a funkciónak az értékek éppen azáltal felelnek meg, mivel a társadalom normatív módon rögzített gondolkodásmintái.

A szoros kapcsolat az értékfelfogás és azon nézetek között, aminek lennie kell, jól kivehető és ebben az értelemben csak helyeselni lehet R. Dahrendorf megjelölését, aki szerint a normák, a „valóban érvényben lévő értékek”,⁹⁸ vagy követhetjük K. D. Opp meghatározását: „az értékek... olyan magatartási előírások, melyekkel más magatartási előírások jogosságát igazoljuk.”⁹⁹

A fogalmi és valóságos különbség értékek (meggyőződés valaminek a fontosságáról) és normák (meggyőződés arról, hogy minek hogy kell lennie) között akkor látszik legvilágosabban, ha ugyanaz az érték

vonatkozási pontja és alapja nagy számú speciális normának, de egy speciális norma eredeztethető igen különböző értékekből is. Az „egyenlőség” értéke pl. különböző normákban realizálódhat egy férfi magatartásában a feleségével szemben (állandó társ), a testvérek viszonyában (a később születettnek ugyanakkora örökség jut, mint az elsőszülöttnak), a tanár diákjaival való viselkedésében (tekintélygyakorlás csak, ha szakmailag indokolt) stb. Másrészt egy normának, pl. „a tanárnak nem szabad kivételeznie a diákkal” különböző értékek lehetnek a forrásai, itt legalábbis az egyenlőség, igazságosság, megbecsülés és hasznosság.

Minden társadalom érvényes értékrendszeréből vezeti le a szelektív, a produktív és a közvetlen magatartásnormákat. Érthető módon azokat a tulajdonságjegyeket és szükségleteket választja ki, teremti meg és köti össze magatartási elvárásokkal, melyek az adott társadalom felfogása szerint az emberi együttélés szempontjából fontosak. — Ebben az értelemben is találó W. I. Thomas ismert tétele: ha az emberek egy helyzetet valóságosnak tartanak, akkor ez a helyzet következményeiben valóságos. Egy helyzet meghatározása és interpretációja ugyanis messzemenően az értékítéleteinktől függ, és a belőle levezetett normák, tagadhatatlanul valóságos következmények. Kitűnően példázza ezt az intézmények, szerepek és magatartásminták különbsége, melyeket különböző társadalmak ugyanazon helyzetből vezetnek le, de a saját értékeik szerinti interpretációban, míg az egyik társadalomban a gazdasági növekedés, anyagi jólét és hasonló értékek állnak a rangsor élén, egy másikban az ökológiai értékeket, az életminőséget, konvivialitást és hasonló értékeket tekintenek elsődlegesnek. — A társadalom normatív rendje mögött mindig értékek állnak.

Az értékek alá- s fölérendeltsége gyakran cél-eszköz-kapcsolatokban fejeződik ki. Az első értékre csak mint közvetítőre törekszünk, mert hogy úgy mondjuk ajtót nyit abba a térbe, ahová az ember tulajdonképpen el akar jutni. Klasszikus példa erre a pénz, mint társadalmilag rögzített érték, melyet az ember birtokolni törekszik: normális esetben csak azért, mert ennek az értéknek az elérése, azaz birtoklása útján nyílik lehetőség más, magasabbnak tekintett értékek megszerzésére. Nos ez az értékek közötti cél-eszköz-kapcsolat olyan nagy jelentőségű, hogy értéktelent értékke és értéket értéktelenné képes változtatni. Ha valaki egy oktatási intézmény keretén belül képezni akarja magát, ez azt jelenti, hogy a

különböző szabályoknak kell alávetnie magát, azaz tudomásul venni szabadsága korlátozását. Közvetítő jellege folytán, a szabadság korlátozása, mint szükséges rossz, értékjellegűt ölt, mert általa nyílik remény egy magasabb cél elérésére. Ellenkező esetben előfordulhat, hogy egy igazi érték, pl. a szabadság, amiben egy nem házas embernek része van, értéktelenné válik, ha egy magasabb érték, pl. a családalapítás, e szabadság bizonyos formáiról való lemondást követeli meg. Egy társadalomban a normatív érvényű értékek összefüggéseinek döntő jelentősége van, ennek egy további okát ismerhetjük fel abból a tényből, hogy az ember minden konkrét cselekedete összefüggésben áll az összességgel és a cselekedetek összegződésükben nem mindig vezetnek a közvetlenül szándékolt eredményhez. Ezért nem elegendő ismerni az értéket, mely a cselekvés által közvetlenül elérhető vagy megvalósítható, hanem az embernek ismernie kell a belső összefüggést, mely a célbavett érték és a végső eredmény értéke között fennáll. Elegendő konkrét példát szolgáltat ehhez a gazdasági és politikai élet. Egyes konkrét lépések, mint pl. államosítás vagy adóreform szándékoltan vagy akaratlanul hosszabb-rövidebb távú társadalompolitikai konzekvenciákhoz vezetnek, adott esetben az egész társadalmi struktúra átrétegződéséhez. — Elhallgatni az összefüggést az egyéni cselekvés és az összrendszer között, félreérthető lenne. Egy adott modellt vitathatatlan, egyedül helyes összrendszerként bemutatni, naivitás volna. E dilemmából kivezető, viszonylag járható utat csak a tudományos elmélkedés és empirikus kutatás találhat.¹⁰⁰

A cél-eszköz-sémában az értékek, az egyén számára is értelmezhető jelentőséget nyernek. Egy alkalmazott tudomány, mint a szociológia keveset kezdhet közvetlenül a személyes preferenciák rendszerével. Ám igen hasznos szolgálatot tehet az értékelő embernek többek között azáltal, hogy egyrészt segíti annak tisztázását, hogy mely szociális folyamatokból és társadalmi konstellációkból vezethetők le a személyes értékrendet alkotó értékek, másrészt felvilágosítást ad arról, mennyiben felel meg az értékek egyéni rangsora, az egyén társadalma normaként érvényben levő értékhierarchiájának, és ezzel fontos elemeit szállítja a konform magatartás mellett vagy ellene szóló döntésnek.

5. SZOCIOLÓGIAI ALAPFOGALMAK: TÁRSADALMI EGYSÉGEK

5.1. Mindenki egyenlő, de egyesek egyenlőbbek a többinél (Társadalmi kategória, társadalmi réteg)

A konkrét valóságban nem „éppen akármilyen emberekkel”, „általában valamilyen emberekkel” találkozunk, hanem meghatározott tulajdonságjegyekkel rendelkező emberekkel.¹⁰¹ Viszonylag sokat tudunk bizonyos jellemzőkkel rendelkező emberek viselkedéséről, ezért praktikus számunkra, ha rájuk, mint ezen jellemzők hordozóira tekintünk: mint gyerekekre vagy felnőttekre, mint tirolira vagy baszkra, mint egy politikai párt tagjára stb. Eközben feltételezzük, hogy köztudott, hogyan viselkednek a gyerekek, a felnőttek, a tiroliak, ill., a baszkok stb., mert cselekedeteik („tipikus gyerekes vagy jellegzetes baszk reakciók”) az egyes közös tulajdonságjegyek, azaz az egy társadalmi kategóriához való tartozás alapján, bizonyos fokig szokásosak, törvényszerűek, s így előre láthatók. — Ám nem mindig és nem mindenki örül annak, ha felcserélhetetlen személyiségét semmibe véve, *mint* egy kategória tagjára tekintenek rá. Talán elviselhetetlen kényszernek érzi, hogy így és így kell cselekednie, mindaddig míg ebbe vagy abba a kategóriába tartozik és ki akar szabadulni ebből: emigrál abból a társadalomból, melynek normáit nem óhajtja követni. Ezzel a jelenséggel találkozunk pl. politikai emigránsoknál, remetéknél vagy hippiknél. — Eléri-e vajon az ilyen és hasonló szabadulási kísérletek az individualizációt, a tulajdon személyiség kibontakozását jelentik-e, vagy csak annyi történik, hogy az egyik „kategóriába tartozás állapotát” felváltja egy másik? Az emigránsnak, aki hazáját elhagyta, tetszik vagy nem tetszik, emigránsként kell viselkednie — szintén egy olyan jellemző, melyből sajátos, egyöntetű magatartásmód fakad: nemcsak meg kell tanulnia a befogadó ország nyelvét és időről időre gondoskodni tartózkodási engedélye meghosszabbításáról (mint minden emigránsnak), hanem cselekedetiben meg kell felelnie azoknak

az elvárásoknak, melyeket egy emigránssal szemben más emigránsok és a befogadó társadalom felállít, különben negatív szankciókkal kell számolnia, melyek időbe, pénzbe, idegességbe — vagy a tartózkodási engedély megvonásába kerülhetnek.¹⁰² Ezen kívül az emigráns megtart egy egész sor magatartásnormát abból a társadalomból, ahonnan származik, mely számára bizonyos szempontból még mindig, mint vonatkoztatási csoport érvényes.¹⁰³ — Ettől nem különbözik nagyon a remete, mint jelenség. Ha valaki a társadalomból való kivonulásnak ezt a formáját választja, egy olyan magatartásmód mellett dönt, melyet saját társadalmi a remete fogalmával összeköt és ezért elvár. Eltekintve attól, hogy a remete alávetett marad a társadalom minden tételes normájának is, melyet „elhagyott”, melynek azonban ennek ellenére „foglya” marad, remet létét oly módon fogja felfogni és megvalósítani, hogy az a kultúra vagy a szocio-kulturális kontextus, melyből emigrációját megelőzően származott, messzemenően meghatározó lesz. — Ha az ember a hippy mozgalmat és a hasonló tiltakozó mozgalmakat a remetelét egy modern formájának fogja fel (ez még nem jelenti azt, hogy a két jelenséget lényeges vonásaiban azonosnak tekintenénk), úgy itt is érvényes: ha valaki kultúrájának szokásai, hagyományai, erkölce ellen fellázad, általában ezt csak saját kultúrájának kategóriáival teheti.¹⁰⁴

Az emberek egy másik személlyel szembeni magatartását jelen-tékenyen formálják azok a tulajdonságok, amik a cselekvőre jellemzőek — nem utolsósorban a tulajdonságai miatt viselkednek vele szemben mások meghatározott módon. Egy szőke leány nyaralását sajátos módon befolyásolja hajának színe, attól függően, hogy Olaszországba vagy Skandináviába utazik. A vendégmunkások közötti kapcsolatok tipikus módon különböznek a vendégmunkások és a helyben lakók közötti kapcsolattól. — Nemcsak az emberek közötti kapcsolatokat teszik bizonyos fokig jellegzetessé a cselekvő személyek tulajdonságai, hanem egész viselkedésüket egyáltalán. Nők más fogyasztói magatartást mutatnak, mint a férfiak, a lányok más játékokkal játszanak, mint a fiúk, magas képzettségű és magas jövedelmű személyek szabad idejükben viszonylag gyakran látogatnak el az operába és koncertre, viszonylag ritkán egy kiskocsmába, ennek ellenkezőjét állapíthatjuk meg pl. a segédmunkásokról. — Általánosan kifejezve: az ember különböző tulajdonságai, mint neme, életkora, származása, fajtája stb. alapján az azonos jellemzőkkel

rendelkező személyek kategóriájába tartozik, e tulajdonságainak megfelelően alapvetően azonosan viselkedik, mint ugyanannak a kategóriának többi tagjai és jellegzetesen eltérően azoktól a személyektől, akik egy másik kategóriába tartoznak.

Sok tulajdonság a társadalom ítélete folytán súlyos következményekkel jár. Mint ismeretes, voltak és vannak még(!) népek, kik pl. a férfiak kategóriáját magasabbra értékelik, mint a nőkéét. Bármilyen demokratikusan-egalitáriusan gondolkodjon is az ember, mégis az oktatás a jövedelem egyes szintjeit, egyes foglalkozásokat, tehát a megfelelő jellemzőkkel bíró személyi kategóriákat magasabbra fogja értékelni, mint másokat. (Aki ezt nem vallja be, legalább azt el kell ismerje, hogy a hasonlóan gondolkodó egyéneket magasabb kategóriába sorolja, mint a nem egalitáriusan gondolkodókat és cselekvőket. Orwell¹⁰⁵ meséjében, ahonnan e fejezet címe is származik, paradox módon azok az „egyenlőbbek”, akik a leghangosabban vallják az egyenlőség elvét, melyet pártjuk hirdet.) Az osztályozás különböző alapon történhet, mint pl. rokoni kötelékbe tartozás, személyes tulajdonságok, teljesítmény, tulajdon, tekintély, hatalom.¹⁰⁶ Különböző társadalmakban a különféle társadalmi rétegeken belül is különbözőek a rangsor kritériumai. Egyes rétegekben döntő szerepet játszik a származás (pl. az arisztokrata származás a középkorban, a proletár származás a marxista társadalom első generációjában), máshol a személyes teljesítmény és ennek mérhető indikátorai stb. Az adott társadalomban a legmagasabbra értékelt tulajdonságjegyek együttese képezi alapját a társadalom rétegződésének; ennek nyomán sorolják azonos rétegbe az „egyenlőket”, osztják fel a társadalmat vertikálisan a szociális egyenlőtlenség szerint.

* * *

A vázolt tényeket a szociológiában a társadalmi kategória, társadalmi réteg fogalmával jelöljük. Az első fogalommal meglehetősen ritkán találkozunk a szakirodalomban, mert olyan tág, hogy tulajdonképpen a társadalmi csoportosulások bármely fajtáját társadalmi kategóriának nevezhetnénk. Meghatározása ugyanis így szól: mindazon személyek egy társadalmon belül, akik legalább egy, társadalmilag többé-kevésbé fontos közös jellemzővel rendelkeznek. Még ha túl tág is a fogalom, és ezért a

gyakorlatban csak meghatározott esetekben alkalmazható, annál inkább alkalmas eszköz arra, hogy az ember társadalmi dimenziójáról, a *conditio humana* tipikusan társadalmi aspektusairól gondolkodjunk.

„Társadalmi réteg” alatt T. Parsons azt az „összetett rangsort érti, melybe egy adott társadalmi rendszerben az egyének besoroltatnak, és ennek megfelelően szerepelnek meghatározott, társadalmilag jelentős kapcsolataikban, mint egymásnak alá- és fölérendeltek.”¹⁰⁷

Mindez bizonyos tulajdonságegyüttes alapján történik, mint amilyen — nyugateurópai társadalmakban — képzettség, foglalkozás és jövedelem. Közel hasonló jelentősége volt a „rend” fogalmának („közrendi”, „negyedik rend”, „hivatásrendi” besorolás) és az „osztály” fogalmának, melyet K. Marx különböző műveiben részletesen elemzett.¹⁰⁸

Valamelyest korlátozott értelemben „néprétegekről”, „presztizsrétegekről” vagy „jövedelmi rétegekről” is beszélhetünk, annak ellenére, hogy itt tulajdonképpen egyének egy közös tulajdonsággal rendelkező csoportjáról, tehát egy társadalmi kategóriáról van szó. Mivel ezekben a kifejezésekben a kategória egy bizonyos értéktartalommal rendelkezik, a „réteg” szó használata érthetőbb.

* * *

A két fogalom azért érdekes szociológiai szempontból, mert feltárja és elemzi azt a tényt, hogy ugyanaz a tulajdonság (kategória) és ugyanaz a tulajdonságegyüttes (réteg) egymástól teljesen független egyénekből egységet alkot úgy, hogy bennük a magatartás, ha nem is maradéktalan, de mégis szignifikáns egységben uralkodik. Egy ország városi lakosai egy társadalmi kategóriát alkotnak. Nem ismerik egymást, nem tartoznak egy szervezetbe, nem ápolják az egymás közötti kapcsolatokat, ennek ellenére magatartásuk sokban azonos, szembeállítva a falusi népességgel.¹⁰⁹ Ha nincs is a felsőbb rétegek minden tagja között aktuális kapcsolat, cselekedeteik az alsóbb rétegekbeliekével összehasonlítva észrevehetően és mérhetően különbözőek, rétegen belül viszont hasonlóak. Ennek a társadalmi kategórián belüli magatartási azonosságnak, egyidejűleg több oka lehet (biológiai-, időjárási-, gazdasági természetű stb.). Szociológiai szempontból annyiban vizsgáljuk e magatartási szabályszerűségeket,

amennyiben visszavezethetők a társadalmi szabályozásra, normákra, melyeket a társadalom a szociális kategóriára jellemzően felállított. (Egy társadalmon belül a nők viselkedése részben biológiai és más okok miatt azonos, részben azonban mert szerepük ezt követeli meg tőlük.)

A szociológia megkülönbözteti és vizsgálja tehát a társadalmi kategóriákat, mert ezeken a társadalmi egységeken a többségi viselkedés törvényszerűségei fedezhetők fel és magyarázhatók meg. A szociológia érdeklődésére soha nem az egyedülálló, a kivételes eset, hanem a társadalmilag szabályozott számíthat. Ez a különbségtétel nem jelenti azt, hogy az egyént és a társadalmat állítjuk szembe egymással, sokkal inkább komplementer fogalmakként kell felfognunk őket. A szociológia igenis érdeklődik az egyes ember, az individuum iránt — mindenesetre nem egyediségében, hanem kategóriák és társadalmak képviselőjeként pozíció és státus birtokosaként, tipikus magatartásminták megtestesítőjeként, meghatározott szerepek hordozójaként, a szocializációs folyamat termékeként: tehát, mint társadalmi lény iránt. Ebben az értelemben az egyén a szociológiai vizsgálódás alapegysége: a társadalmi pluralitás alapeleme, végső konkrét hordozója a kötelmekkel teli társadalmi kapcsolatoknak és a társadalom által szabályozott, egységes társadalmi cselekvésnek.

* * *

Ha a szociológia sajátos nézőpontjából vizsgáljuk a társadalmi kategóriákat és rétegeket, olyan jelenségeket és törvényszerűségeket fedezhetünk fel, melyek mélyen érintik az egyén és a társadalom életét. Maga a tárgyak érzékelése, az egyik legegyszerűbb pszichikai ténykedés sem független az érzékelő bizonyos kategóriához vagy réteghez tartozásától, ahogy ezt több vizsgálat is kimutatta.

Egy kísérlet, melyet 10 éves, átlagos intelligenciájú gyerekekkel végeztek, abból állt, hogy a gyerekeknek különböző mindennap használt pénzérték átmérőjét kellett megbecsülniük. A vizsgálati forma különböző formái mindig ugyanazt eredményezték, szegény gazdasági környezetből származó gyerekek a pénzdarabok nagyságát lényegesen gyakrabban túlbecsülték, mint a gazdag szülői házból származó gyerekek. Ezen túlmenően, az érme értékével arányosan változott nagyságának

túlbecsülése.¹¹⁰ S. Asch egy másik kísérleten keresztül kimutatta a kisebbségi helyzet befolyását az észlelésre.¹¹¹

Meglepő-e ezek után, hogy egy bizonyos kategóriához tartozás formálja a mentalitást? Az önmegismerést és a mások iránti megértést szolgálja a törvényszerűségek feltárása és differenciált leírása: hogy cölibátusban élőkre jellemző egy sajátos mentalitás, hogy az elithez tartozók általában, mint establishment gondolkodnak és cselekszenek, hogy a fiatalok, kiket még kevés tapasztalat és élmény terhel, általában másként reagálnak, mint a mindent saját észleléseikkel és tapasztalataikkal összehasonlítani képes idősebb emberek. — A jogszociológia foglalkozik pl. azzal, hogy milyen következményekkel jár a jogi valóságra, hogy a joghallgatók egyoldalúan a felsőbb rétegekből toborzódnak. Ha pl. a jogtudományi hallgatóknak több mint a fele a lakosság felső 5%-ából származik, akkor biztonsággal megállapíthatjuk, hogy ez „egy lényeges pontja a rendi ideológia jogba és a jogi gyakorlatba való behatolásának.”¹¹² — Az „öngyilkosságról” szóló híres művében E. Durkheim bebizonyítja az öngyilkossági ráta összefüggését, többek között a különböző társadalmi (katolikus és protestáns, házas és nem házas stb.) kategóriákhoz való tartozással.

A tetszés szerint szaporítható példákból különböző irányokban gondolkodhatunk tovább, ha egy ember társadalmi helyzetét törvényszerűségeiben akarjuk megragadni. Talán az a globális állítás fejezi ki legjobban a lényegét, miszerint az emberi viselkedés meghatározott tulajdonságok közvetítésével, több-kevesebb erővel társadalmilag szabályozott.

E tény következtében (ami mindenesetre összetettebb, mint amennyire módunkban áll kifejteni) az emberi cselekvések előre megjövendöléséről beszélhetünk.¹¹³ A multivariációs analízisen alapuló előrejelzések pl. politikai választások idején, a véletlen és arányos mintaválasztás módszere számtalanszor bebizonyította, hogy azonos társadalmi kategóriából származó egyének azonos módon cselekszenek. — E tézis filozófiai-antropológiai jelentősége előtt nem hunyhatunk szemet akkor sem, ha nem determinisztikus, hanem csak sztochasztikus valószínűségekkel dolgozó előrejelzést tesz lehetővé. Már a véletlen és arányos mintaválasztás fentebb leegyszerűsítve kifejtett lehetőségeiből is kitűnnek

az előrejelzés határai. Az is világos, hogy minden ember számtalan társadalmi kategóriába tartozik, nem mindegyik feltételezi ugyanazt a magatartást és nincs előre kikötve, hogy ki-ki mely hovatartozása szerint fog cselekedni. Ilyen és hasonló korlátozottságuk ellenére is, a fent említett módszerek jó hatásfokkal használhatók s széleskörűen bizonyítják az előrejelzési tézis érvényét, mely valóban gyarapítja az emberi létről való ismereteinket.

5.2. A környezetnek kiszolgáltatva (Társadalmi környezeti egységek)

Régebbi idők igen sok emberére érvényes volt (és nem kevés kortársunkra még mindig érvényes), hogy szülőhelyüket sohasem, vagy alig hagyhatták el, és ezzel egész életüket ugyanazon környezeti hatásoknak kitéve (időjárás, város vagy falu, törzs vagy ipari állam stb.) kellett eltölteniük, melyek viselkedésmódjukat erősen formálták.

Paradox módon a környezeti adottságok arra ösztönöznek számos embert, hogy bizonyos fokig megváltoztassák és újjáalakítsák környezetüket. Sok célracionális szempont játszik ebben szerepet. Sokkal ígéretebben védhetik meg önmagukat a természeti kényszerek és az elleneséges erők ellen, ha sokan összefognak és erős falak mögött sáncolják el magukat. Bevett szokás ott letelepedni, ahol kedvezőek a földrajzi adottságok — az ilyen helyek azonban viszonylag ritkák voltak és ritkák ma is, s így koncentráció hatással vannak a népek településmódjára. A mind erősebben differenciálódott munkamegosztás különböző funkciói szempontjából az a szükséges és előnyös, ha az egyén lehetőleg könnyen elérhető. A modern társadalomban van lehetőség, kereslet és igény olyan funkciók kielégítésére, melyeket nem lehet tetszés szerint megsokszorozni, és csak megfelelően nagy számú együttélő személy képes ezek költségeit elviselni (pl. ipar, adminisztráció, kultúra, szórakoztatás).¹¹⁴ — Az ember környezete, részben bizonyosan, önmaga alkotása. Maga a természet is messzemenően manipulálható, átalakítása emberi döntésektől függ, ez felismerhető az urbanizáció, iparosítás, környezetvédelem, természetvédelem stb. címszavak mögött. Méginkább hatalmában áll az embernek, ha ez nem is könnyű, kulturális környezetét — többek között a fizikai környezetet is figyelembe véve — ideológiailag, gazdaságilag, nyelvileg, szociálisan stb. úgy alakítani, hogy abban biztonságosan és otthonosan érezhesse magát. — Az embernek szabadságában áll környezetét részben megváltoztatni vagy újjáalakítani, de ez nem változtat azon a tényen, hogy ugyanígy ki van szolgáltatva a megváltoztatott környezet befolyásának. Ha valaki teljesen szabadon úgy dönt, hogy színházba, vagy labdarúgóstadionba megy, kiszolgáltatja magát az ott érvényes szociális normáknak, azoknak a benyomásoknak, melyek akár

a színpadról vagy a futballpályáról, akár a nézők soraiból hatnak rá. És ezek nem kevésbé fogják formálni magatartását.

Az előző fejezetben tárgyalt dilemmát továbbvezetve mondhatjuk, hogy mindenkinek állandóan megvan a lehetősége, hogy beilleszkedjen környezetébe vagy megváltoztassa azt, miközben az esetleges változtatás után ugyanaz előtt a dilemma előtt áll; beleilleszkedni vagy változtatni. A konformitás és a lázadás kettős lehetősége a társadalmi valóság központi dimenziói, még gyakran szóba fognak kerülni.

* * *

Az elmondottak után ésszerűnek tűnik megalkotni egy külön szociológiai fogalmat, a társadalmi környezeti egységet, mely olyan egyénekből álló egységet jelent, mely a fizikai közelség alapján jön létre, megfelelő magatartási szabályokat teremt ill. az egyént ezeknek alárendeli. A fogalom egy sor egészen különböző formációt zár magába: csürhe, közönség, csöcselék, lakóközösség, tömeg stb. Példaként arra, milyen változatos elemeket tartalmaznak az egyes fogalmak, szolgáljon az utolsóként említett. A tömeg fogalmának különböző értelmezéseiben a következő elemek váltakoznak és kapcsolódnak egybe: viszonylag nagy számú személy, kik egymáshoz fizikai közelségben találhatók, ezért azonos környezeti hatásoknak vannak kitéve, egymásra kölcsönösen erős befolyást gyakorolnak (tüntető menet, csödület), sokféle szempontból hasonló tulajdonságokkal (konformitás, egyformaság, névtelenség), célkitűzésekkel és attitűdökkel rendelkeznek (szociális és vallási mozgalmak, közvélemény) és viszonylag alacsonyrendű (irracionális, személytelen, manipulálható vagy manipulált) magatartást tanúsítanak. — A döntő ezek között a környezet, az az egyéneket körülvevő fizikai és szociokulturális világ, melynek hatása ugyanezen egyénekre (tudatos vagy öntudatlan átvétel során) érvényesül (vagy legalábbis érvényre juthat).¹¹⁵

* * *

Ennek és az ehhez hasonló jelenségeknek szociológiai szempontból az a tény adja a jelentőségét, hogy a fizikai közelség útján az egyéneknek egy különleges együttese jön létre, amelyben viszonylag egységes

magatartásmód uralkodik. Az azonos fizikai környezetre ugyanaz érvényes, mint a társadalmi kategória esetében a szociálisan kiemelt tulajdonságokra. Közvetlenül is kihat az emberi magatartásra, de alapját képezi különleges társadalmi normáknak is melyekkel meghatározott magatartási törvényszerűségek magyarázhatók. Ha a természeti környezet a forró éghajlat, ahol az emberek egymáshoz fizikai közelségben találhatók, a klíma adott feltételek mellett szabályszerűen az izzadás (biológiai) reakcióját váltja ki az emberekből és azt a pszichikai igényt, hogy ez ellen tegyünk valamit. Szociológiailag figyelemre méltó, hogy e jelenségekből különböző magatartásnormákat vezetnek le, melyeket azután, mint „érvényes szabályokat” messzemenően és rendszeresen követnek: „Nálunk nem hord az »ember« ruhát.” „A mi köreinkben legyezi magát »az ember« a hőségben.” „A mi társadalmi szintünkön klímaberendezéssel védekezik »az ember« az izzadás ellen.” — Ezek a példák egyidejűleg felhívják figyelmünket egy általánosan érvényes tényre: a magatartásnormák szabályok ötvözetei, melyek különböző típusú társadalmi egységekből származnak, azaz: a magatartásnormák a szituációra és a kategóriára egyaránt jellemzőek. Így különböző szokások jellemzik a „futballpálya közönségét”, és a „színházi közönséget”, mint környezeti egységet, ugyanakkor a szokások a nézők réteghovatartozása szerint is változnak.

Sok múlik azon, mennyire jellegzetesek és hatásosak a körülmények és impulzusok, melyeknek az egyén, a fizikai közelség miatt „ki van szolgáltatva”. Ebben az értelemben a környezetre úgy tekinthetünk, mint az emberi fejlődés és emberi magatartás belső adottságaival (öröklött, ösztönös hajlamok) vetélkedő faktorra.

* * *

Tekintettel az eddig elmondottakra, belátható, hogy a környezet az egyénnek ritkán figyelemre méltatott és megértett határát képezi, a „kontextust”, amin át az általa formált egyén megérthető, ez adja gondolkodásának és cselekedeteinek adott, szocio-kulturális koordinárendszerét. — Ebben az értelemben a szociológiai szemléletmód előmozdítja a történelmi megértést és azt, hogy az embert, mint történelmi lényt értelmezzük. — Ebben az értelemben interpretálja a vallásszocioló-

gia az ateizmust, mint az adott környezetben uralkodó Isten-képzet elutasítását.¹¹⁶ — Ebben az értelemben vizsgálja a jogszociológia, hogy mekkora az eltérés az általánosan megkövetelt normák és az aktuális környezetben értelmezhető és megvalósítható normák között.

A környezet hatását az emberi viselkedésre, a társadalmi-környezeti egységek valamennyi fajtáján, de legérdekesebben talán a „tömeg” jelenségén figyelhetjük meg. Kezdetről fogva feltűnő, hogy a fogalom jelentés-tartománya viszonylag széles. Részben ezzel függ össze, hogy a legtöbb ember a fogalmat pozitív vagy negatív értelmű értékeléssel kapcsolja össze. A szociológia megállapítja ezt, különválasztja a különböző szociológiai fogalomtartalmakat, és kutatja az egymásnak ellentmondó ítéletek okait. A pozitív felfogás és interpretáció egy bizonyos fajta, emberbe vetett ösbizalmon alapul, abban a reményben és meggyőződésben, hogy a tömegek, értsd az emberek döntő többsége, hosszútávon és végső soron rátalál a helyes útra, vagy pedig egy bizonyos gyakorlati hatékonyság feltételezésén, ilyen fogalmazásban például: csak a tömegek képesek a társadalmi rendszer alapvető megváltoztatására. A negatív leszarmaztatás, abból a véleményből ered, hogy elit csoportok a tömegnek egy viszonylag független ellenpólusát képezik, a haladás egyedüli szavatolói és a tömeg vakon követi őket, miközben utóbbiak inkább hátráltatják és nehezítik e kevesek tevékenységét. — Mindaddig míg demokrácia alatt egy helyesen felfogott tömegdemokráciát értünk, a szociológiai kutatások e területen létfontosságúak. Az igazolt törvényszerűség, hogy a tömegek bizonyos körülmények között külső hatásokkal szemben különösen fogékonyak és hajlamosak arra, hogy karizmatikus vezéreknek kritikátlanul engedelmeskedjenek, csak még erősebben aláhúzza a kutatás fontosságát.¹¹⁷

5.3. Együtt több, mint egymás mellett (Pár, csoport)

Az egymás mellettség állapota nem jelentéktelen mértékben formálja az emberi magatartást, annak ellenére, hogy ez az állapot a társadalmi valóság szempontjából az egymáshoz fizikai közelségben található embereknek egy egyszerű, inkább primitív egységét képezi. Összehasonlíthatatlanul erősebbek és társadalmilag jelentősebbek azok az együttesek, melyekben az összetartó erő a személyes kapcsolatok és az embereket egymással összekötő cselekvés. Első megközelítésre meggyőző, hogy az együttlét állapota, ha pár- vagy csoportkapcsolatokban valósul meg, igen erős hatást gyakorol a résztvevők jelen- és jövőbeli magatartásának alakulására. — Normális esetben az ember egész élete csoportok körében játszódik le: kezdve a családdal, mely gyakran és mindenekelőtt életének első éveiben különösen hatékonyan formáló, alakító csoport, a gyerek később az azonos korú játszótársak befolyása alá kerül (peer groups), kiknek magatartásnormái szintén igen parancsolók lehetnek. Az iskolai osztály, a baráti kör, a család második generációja, a kollégák ugyanúgy az együttlét közegét teremtik az individuum számára, mint adott esetben vallási, politikai, gazdasági vagy szabadidő-csoportok, melyekben részt vesz. A csoportok sokrétű és sorsdöntő szerepet játszanak a csoporttagok életében.

Nagyon szemléletesen mutatja M. Sherif kísérlete a csoporthelyzet messzeható következményeit. Egy teljesen elsötétített helyiségben egy vetített, álló fénypont biológiai okokból¹¹⁸ mozgásban lévőnek tűnik, mozgási távolságáról a jelenlévőknek ismételt és hangosan közölniük kell ítéletüket, a becslések igen egyértelműen a mértani középérték irányába tartanak. „A Sherif-féle kísérletben az emberi együttlét igen egyszerű formájáról van szó. A kísérletben résztvevők, bár nem beszélnek meg egymással a feladatot, mégis kölcsönösen befolyásolják egymást hangosan kihirdetett becsléseikkel. Ilymódon kölcsönösen támpontokat adnak egymásnak egy egyébként igen meghatározatlan helyzetben. Végeredményben megegyeznek — anélkül, hogy közvetlenül megállapodtak volna egy valóságban egyáltalán nem létező tényben (a fénypont mozgási távolságában). A pont mozdulatlan marad. Következésképpen itt

egy igen kis csoporton belül, téves volta ellenére, bizonyos mértékig kötelező érvényű állítás fogalmazódik meg a közös környezetről.”¹¹⁹

Ugyanerre az eredményre jutott kísérletei során S. Asch, világosan bebizonyítva a csoportnak az egyén magatartására ható törvényszerű, ha nem is szükségszerű befolyását. A kísérleti személynek feltett kérdés így szól: egy plakáton feltüntetett három vonal közül melyik ugyanolyan hosszú, mint egy másik plakáton ábrázolt vonal? Egy kivétellel felszólították a „kísérleti személyeket” (valójában munkatársakat), hogy időről időre felkiáltva közöljenek téves adatokat, mégpedig gyorsan és mintha biztosak lennének benne. A többiek egyhangúlag meghozott ítélete egyértelműen és szignifikáns módon befolyásolta az egyetlen be nem avatott kísérleti személy becsléseit.¹²⁰ — Elegendő saját élettörténetünkre visszagondolni, hogy felfedezzünk olyan helyzeteket, amikor a családban, a játszótársak között, az iskolai osztályban, a munkahelyen vagy egy egyesületben, hasonló hatások alatt cselekedtünk, vagy ítéltünk, nevezetesen olyan gondolkodási- és magatartásszabályok befolyása alatt, melyek az adott csoportban a tagokkal szemben érvényben voltak. A csoport, melyben az egyén más egyénnel együtt meghatározott együttes egységet képez, nem csak az eddigi példákban leírt, valószínűleg inkább negatív értelműnek talált módon befolyásolja tagjai magatartását. Egyes kísérletek kimutatják (kedvező körülmények közötti) pozitív hatását, például amit Allport „szociális könnyítésnek” nevezett: az egyéni teljesítmény csoportban 90%-kal magasabb volt, mint az egyedüllét állapotában.¹²¹

* * *

Az együttes legegyszerűbb formája a pár, két egymással cselekedeteiken (interakciók) keresztül társadalmi kapcsolatban álló személy. Kettőnél több személy közötti hasonló kapcsolat esetén csoport keletkezik. (Egyes szociológusok szerint a „pár” is csoportnak nevezhető). „Csoport alatt egyének sorát értjük, akik adott időtartamon belül egymással gyakori kapcsolatban állnak, létszámuk oly méretekben kicsi, hogy minden személy az összes többivel, más emberek közvetítése nélkül személyesen érintkezésbe léphessen. A szociológusok ezt primér csoportnak (primary group) nevezik.”¹²² Vannak kevésbé intim, lazább kapcsolat-szerkezetű ún. szekunder csoportok. A vonatkozási csoportok lehetnek, de

nem kell, hogy valódi kiscsoportok legyenek (reference group): azon embercsoportokat jelöljük így, akik összetartozása abban nyilvánul meg, hogy ugyanazt a személyt vallják példaképüknek és azonos elérendő célt tűznek maguk elé. „Vonatkozási csoport képződik azáltal is, hogy az egyén magatartásával jelzi helybenhagyó vagy elutasító viszonyát oly csoportokkal szemben, melyekhez ő nem tartozik.”¹²³ Hasonlóan kevésbé precíz módon beszélünk saját- és idegen csoportokról (in-groups, out-groups), azaz olyan személyekről, kikkel az egyén a mi-tudat értelmében azonosul („mi egyetemisták”, „mi férfiak”, „mi európaiak”) és személyekről, akik nem tartoznak oda. A családon kívüli csoportoknak még számtalan konkrét fajtája van: bandák, gengék, klikkek stb.

* * *

Mindezen formákban bizonyos számú személyről van szó, egységük alapjául egymásközötti kapcsolataik, szabályaik, cselekedeteik szolgálnak. A szociológia, a csoporttal csak, mint egyénekből álló társadalmi egységgel foglalkozik: hogy keletkezik egy ilyen egység, mely faktorok és feltételek formálják fajtáit, funkcióit, történetét, milyen törvényszerűségeket és azonosságokat alakít ki a tagok magatartásában a csoporthoz tartozás. — Másként kifejezve: szociológiai szempontból a csoport a társadalmi egység külön típusa (egység, mely nem csak a tagokat jellemző társadalmilag fontos tulajdonságjegyek alapján jött létre, mint a társadalmi kategória, nem is a fizikai közelség alapján, mint a társadalmi-környezeti egység, hanem a tagok interakciói nyomán), melyben sajátos magatartási szabályok (szerepek, struktúrák stb.) keletkeznek és érvényesülnek. A peer-groups különösen érdeklik a szociológusokat, mert ezek a csoportértékek átvételét és a csoportnormák betartását gyakran igen keményen megkövetelik (pl. fiatalok bandái) és igen hatékony állomásai lehetnek a szocializációnak. A vonatkozási csoport kivételessége abban áll, hogy a csoportnormák nem csoporttagokra is érvényesek. A saját-csoport jelensége, e társadalmi egység normáival való tudatos azonosulást jelenti az egyén számára.

* * *

A többé-kevésbé demokratikus rendszerekben a döntések gyakran csoportszituációkban jönnek létre. A különböző testületek ülései nem mindig a tiszta logika, biológia vagy pszichológia szabályai szerint folynak le, és néha valami egészen mást eredményeznek, mint ami szándékukban állt, és nem szükségszerűen jobbat. A döntéseméleti és csoportdinamikai törvényszerűségek, melyeket szociológiai kísérletek, csoportmegfigyelések és interakciós analízis során dolgoztak ki, egy demokratikus struktúrák által formált világban fokozódó jelentőséggel bírnak. De az emberről alkotott képünk is megváltozik és realisabb lesz, amennyiben az egyén csoporthelyzetéből (egy állandó, gyakorlatilag elkerülhetetlen szituációból) származó következményeket valamelyest megismerjük. — Az e fejezet elején vázolt Sherif-féle kísérlet eredményeit P. R. Hofstätter így látja: „A csoportmunka eredménye, hogy a gyakorlati igazolás alól kivont állítást, a norma szintjére emelik. Mint társadalmi lények vetjük meg lábunkat a világban, úgy, hogy ítéleteinket kölcsönösen összehangoljuk. Többször megteszünk még valamit, hogy fogantatott megállapításainkat biztosítsuk, nevezetesen a »magától értetődőség« rangjával is kitüntetjük őket.”¹²⁴

E felfogás segítségével tudatosul az emberben, hogy (kevés kivétellel), amilyen gyakran kijelenti, hogy az „én világom”, tulajdonképpen annyiszor kellene a „mi világunkat” mondania. Nem csak azért, mert az „én világom” a csoport közvetítésével alakult ki,¹²⁵ hanem mert személyes felfogásunk, ismereteink, ítéleteink és viselkedésmódunk is pár- és csoportkapcsolatokban alakulnak ki, és bizonyos fokig szükségszerűen a csoport által jóváhagyottak és konformak.

Nem lényegtelen az a felvilágosító hatás, mely a saját- és az idegen csoport közötti különbségtételből származik. Sok kutatás mutat ki jelentős különbséget az ún. önmagukról és az idegenekről alkotott kép között: a németeknek pl. más a képük önmagukról, mint másoknak örölkük, de hasonló érvényes a többi társadalmi kategóriára is (munkások, fiatalok stb.). Ez azt jelenti tehát, hogy nekünk az éppen aktuális mi-tudatunk alapján, más képünk van önmagunkról, mint másokról, és mint másoknak mirőlunk. Figyelemre méltó, hogy a mindenkori csoporthoz tartozás élménye, részben elfedi önmagunkról való sztereotípiáinkat, s így felvetődik az önismeret viszonylagos objektivitásának összetett kérdése, (a vizsgálandó személy saját ítéleteinek „középpontja”, miközben több

szemszögből képet alkot önmagáról) s „a világ többi része” (a nem munkások, nem fiatalok stb.) mégsem teljesen „idegenek”, mert ugyanezek a mások, egy másik szemszögből a saját csoporthoz tartoznak, és ezért a legátfogóbb mi-tudat: a „mi emberek” különleges jelentőséggel bír, mert ez esetben nincs többé idegen csoport.¹²⁶

5.4. Hatékonyság, céltudatos szerveződés árán (Szervezet, szövetség)

Az ember egyik jellemző tulajdonsága, hogy célokat tűz maga elé és az a vágya, hogy elérje ezeket — akkor is, ha ellenállással találkozik vagy ha kedvezőtlenek a körülmények. A valóságnak azonban olyan a szerkezete, hogy célok csak meghatározott eszközök segítségével érhetők el. A cél-eszköz kapcsolat valójában és rendesen nem egyszerű, hanem összetett és választható. Az ember egy földrajzi célpontot különböző utakon és különböző közlekedési eszközök segítségével érhet el, különböző célokra, pl. egy diploma megszerzésére és arra, hogy megházasodjon, törekedhet az ember egyidejűleg vagy egymás után. Eléggé általános érvényű azonban, hogy az optimális célmegvalósítás a megfelelő eszközök ésszerű hadrendbe állítását előfeltételezi.

A rendezettséggel elért hatékonyság problémája valójában igen összetett, ahogyan ezt F. Tenbruck következő megállapításában jelzi és „A tervező ész kritikája” című művében részletesen tárgyalja: „Az ésszerű cselekvés, a tervezés fölénye, manapság magától értetődőnek tűnik, a nyilvános vitákban az eddiginél is kétségbevonhatóbb és kitüntetett helyet foglal el, számtalan tudós támasztja alá e fölényt olyan érvekkel, melyek az ésszerű cselekvés szabatos elemzésének eredményei. Az elemzések azonban az ésszerű cselekvés fölényének határát és hiányosságait is kimutatják — nem utolsósorban az emberi *boldogság* tervezésére vonatkozóan. Az ésszerű cselekvés, először is csupán egy modell, melynek gyakorlati érvénye túlértékelhető. Az, hogy a cél megvalósítása sikerrel kecsegtet, ha a lehetséges eszközöket és utakat átgondoltan felbecsüljük, még nem jelenti azt, hogy az ember minden célját megvalósítja ily módon, még kevésbé, hogy boldogabb lesz, ha folytonosan eme irányelv szerint cselekszik. Az ésszerű cselekvés és hatékonysága korlátainak érzékelését felmorzsolták az újkor racionalizálási folyamatai. A kísérlet arra, hogy érzékenységünket visszanyerjük, az alapkérdések nehezen járható vidékére vezet.”¹²⁷

A célok legtöbbje csak az emberi összefogás segítségével érhető el. Ebben az esetben nem elegendő az anyagi elemek időbeli és térbeli

rendezettséget létrehozni, a közös munkában résztvevő személyek funkciója és cselekedetei is rendezésre szorulnak. E struktúrálődás folytán az egyénekből különleges egység képződik, ezt nevezzük szervezetnek.

* * *

A szociológiában nem teljesen egységes fogalommeghatározásnak vannak egyes általánosan elfogadott elemei. „A szervezetfogalom egyik jellemzője a társadalom minden területén elsősorban a *rendezettség*. Ez az elrendezés nem akárhogyan, hanem a résztvevők által kitűzött célok figyelembevételével történik, tehát kiegészítő jellemzője a *célszerű törekvés*. A célszerű rend ténye, számtalan szociológiai és közgazdaságtudományi szerző definíciójában fellelhető (pl. Barnard, Böhrs, Briefs, Le Coutre, H. Hax, Kern, Mayntz, Linhardt, Plenge).”¹²⁸

* * *

A szociológiát a szervezet jelensége mindennek előtt azért érdekli, mert itt személyek olyan egységről van szó, mely egység cselekedeteit, a célkitűzés és az e cél elérése érdekében kialakított struktúra szabályozza és egységesíti. A struktúrák elsősorban magatartási szabályokból, magatartási elvárásokkal egybekötött pozíciómeghatározásból, azaz társadalmi szerepekből állnak. Sokrétű a kapcsolat ezen a szinten az intézmények és a szervezetek között: egy társadalom konkrét gazdasági rendszerének jellege megmagyarázza az üzemben belüli pozíciók, szerepek és magatartási szabályok valódi természetét, az adott vallási intézmény jellege (hit elképzelések, egyházjog, vallási szokások) a konkrét egyházi szervezet szerepeiben és viselkedési előírásaiban testesül meg.

* * *

A szervezet nagy jelentősége egyértelmű mindazok számára, akik megpróbálták elméletben vagy a valóságban egy eszmét vagy egy célt, fennálló szervezetek segítségével megvalósítani, szemben egy szervezettel. Magától értetődő, hogy a szerkezeti elemek (különböző rögzített

funkciókkal és utasítási jogkörrel rendelkező személyek; racionális szempontok szerint átgondolt magatartásmód; a tevékenységek rendeltetés-szerű keresztülviteléhez szükséges anyagi segédeszközök) előteremtése, beosztása és optimális elrendezése egy olyan befektetés, mely nehezen behozható előnyt jelent a cél minél hatékonyabb elérése során. Ezen túlmenően szerepet játszik még a már fennálló szervezeti struktúrák viszonylagosan nagy stabilitása. C. N. Parkinson mesélt egyszer egy nagy ipari üzemről, mely a második világháborúban az igazgatási központ kivételével teljesen elpusztult, ezért semmit sem termelt, de az igazgatás a bombatalálat után még néhány hónapig tovább működött... Persze a szervezetek stabilitása nem csak és nem elsősorban a bürokratikus struktúrák tehetetlenségével függ össze, hanem a nagyrészt (szintén jellegzetesen stabil, intézményesített) utasítási kötöttségekkel, melyek fennállnak a szervezeti elemek között, és nem csak a deklarált célok hatékony elérését szolgálják; hanem egyidejűleg egy kapcsolati hálót képeznek, mely háló — önmagában véve — annál erősebb, minél szigorúbban fonja össze és rögzíti az elemeket és a hozzájuk kapcsolódó utasításokat. — A szervezetszociológia viszonylag jól fejlett szakterület, a szervezeti sajátosságok nem csak ilyen és ehhez hasonló alapkérdéseibe vezeti be a „fogyasztót”, hanem részletes használati utasítást nyújt a céloknak és adottságoknak megfelelő szervezeti struktúrák kifejlesztéséhez, s ezáltal elképzeléseink keresztülviteléhez használható eszközt ad a kezünkbe. Az, hogy szervezettséggel, azaz a szóbajóhető elemek célszerű és ésszerű rendezésével nem kevés pénzt takaríthatunk meg, közismert tény. Szociológiai kutatások ezt a hasznos felismerést szabattossá tehetik. Még ha rég túltettük is magunkat F. W. Taylor egyoldalú, mindent egy okra visszavezető felfogásán, melyet *The Principles of Scientific Management* című művében képvisel, a rentabilitásról és ésszerűségről szóló elméletének lényeges elemei, ha jogos helyükre visszaszorítva is, továbbra is érvényesek. Más faktorok („human relations”, értékrendszerek stb.) jelentőségét az újabb szociológiai kutatások megfelelő megvilágításba helyezték és az így kiegészített rendszert, elsősorban a vezetéskutatás területén a gyakorlat számára használhatóvá tették. A szervezet, mint említettük, egy befektetés a célmegvalósítás hatékonysága érdekében. Ebből következően költségeit lehetőleg pontosan ki kell számítani és amennyiben lehetséges csökkenteni kell. A költségeknek központi eleme a rendezettség fogalmából közvetlenül levezethető

igazgatás, parancsuralom, tekintély viszonylagos szükségszerűsége a szervezetben. Általánosságban helyeselhető a felfogás, hogy „minden társadalom, konstrukció a zűrzavar peremén.”¹²⁹

Az állítás helyessége oly esetekben tűnik ki igazán, amikor a fennálló rendet (joggal vagy anélkül) terror, forradalom vagy háború veszélyezteti. Az ilyen mozgalmak, rendesen maguk is jól szervezettek és győzelmük esetén új rendszert építenek ki, melyben ugyanúgy szükség van vezetésre, uralomra és tekintélyre. A rend és tekintélyrendszer általában vett szükségszerűsége nem jelenti azt, hogy szükség van az addig szokásos uralmi formák megtartására. A politikai rendszerek fejlődése az abszolutista monarchiától a pluralista demokráciáig nemcsak az előbb említettekre meggyőző példa, hanem arra is, hogy a mindenkori társadalmi tudat, mást és mást ért ésszerű rend alatt, a társadalom igen nagy rugalmasságról tesz tanubizonyságot, mikor önnön céljainak megvalósításához, korábban alig elképzelhető terheket (pl. összetettség) képes magára venni és elviselni. A szociológiai kutatás képes az osztálytársadalmi fejlődés olyan tendenciáit feltárni, melyek a tekintély új, megfelelő formáit határozzák meg.¹³⁰

Ahogy az eddigi rövid utalásokból is látható, egy első látásra igen ésszerű rendszer (egy abszolutista vagy egy diktatórikus uralmi rendszer) végső soron kevésbé lehet hatékony, mint egy összetettebb, tehát önmagában kevésbé ésszerű, de az adottságoknak (idetartozik az emberek elképzelése és beállítottsága is) jobban megfelelő rendszer (pl. a különböző hivatások kölcsönösségén alapuló, demokratikus forma). Az egész probléma visszavezethető végső soron arra a tényre, hogy a konkrét emberi valóság nem csak különböző értékeket, hanem különböző értékrendszereket is felmutat, melyekben bizonyos elemek csak azért érzékelhetők értékként, mert magasabb szintű alkotóelemek elérésére vagy megvalósítására szolgálnak. Mivel egy szervezet az ésszerű elrendezettség értelmében mindig célra irányuló, különbséget kell tennünk rész- és összracionalitás között. És éppen itt nyújt a szociológia, az emberi együttélés összefüggéseinek sajátos nézőpontjából alapvető ismereteket.

5.5. Törvény és rend — az időben

(Község, közösség, társadalom)

Egy szellemes megfogalmazásban egyszer a szociológiát „az emberi öndomesztikáció társadalmi folyamata egy részének”¹³¹ nevezték. Az embereknek az az általános igyekezete, hogy saját természetes és még inkább saját társadalmi környezetüket és benne saját létüket otthonossá tegyék, nem csak természettudományos ismereteket és technikai lehetőségeket, hanem annak a társadalmi rendszernek az ismeretét is előfeltételezi, melybe az egyén beágyazódik és melyben maga is foglaltatik. A jellegzetes emberek közötti kapcsolatoknak, a gondolkodás mintáinak és a viselkedés normáinak viszonylag önellátó és zárt rendszere volt korábban, de még ma is bizonyos esetekben és bizonyos fokig, a község, nevezetesen amennyiben egy ember társadalmi egzisztenciájának valóságosan döntő kereteit képezi.¹³² Így volt ez pl. a középkori városállamokban, és így van mindenütt, ahol a lakosok községük határait (utazás és kommunikációs eszközök segítségével) soha vagy gyakorlatilag soha nem lépik át. A községnek, ezt a társadalmi lét döntő kereteit képző funkcióját fokozatosan átveszi az osztársadalom — és egyszer talán továbbadja egy a föld minden lakójából álló társadalmi rendszernek. Ahogy mindig is volt a megelőző formákban és ahogy talán a jövőben is lesz, ma a mi szélességi fokunkon társadalom az, ami szociális sorsunkat döntő módon formálja.

Függetlenül attól, hol húzzuk meg a „társadalom” kifejezéssel illetett szociális rendszer határait, az ember számára kikerülhetetlen valóság és szükségszerűség marad — egyidejűleg azonban relativitásának legerősebb mozzanata. Az egyén nem juthat el önnön egészséges kiteljesedéséig anélkül, hogy tagja lenne az emberi kapcsolatok egy mindenkor nagyobb rendszerének, legyen ez a törzsi társadalom, a község vagy a társadalom, ahogy azt ma ismerjük.¹³³ Ha az ember nem Robinson Crusoe-ként él, tökéletesen elszigetelt magányban, hogy ne eméssze fel magát egy, mindenki elleni harcban, „törvényre és rendre” van szüksége: az emberi kapcsolatok szabályozására és a magatartás¹³⁴ normáira, bizonyos mértékű békére és nyugalomra, hogy tulajdonképpen céljait követhesse.

A „község” kifejezés bár egy viszonylag kicsi, szorosan összetartó csoport értelmében használatos (pl. vallásszociológiai kontextusban), mégis gyakorlati használata a szociológiában a következő jellemzőket idézi: bizonyos számú személy, helységhez kötődő fizikai közelségben,¹³⁵ a társadalmi, gazdasági és kulturális kapcsolatok, a kommunikációs rendszer és szerkezet egysége (gyakran a község egy politikai, igazgatási egységet képez), a tagok községgel való azonosulása („in group”).¹³⁶ A község még csaknem olyan direkt módon átélhető, mint a család, de az egyén közvetlen beavatkozási lehetősége szempontjából csaknem olyan távoli, mint az egész társadalom, ebből adódik közvetítő funkciója.¹³⁷ („Társadalom kicsiben” vagy „nagy csoport”). A sajátos szociológiai szempontú jelenségekkel melyek a községet jellemzik, mint szomszédság, anonymitás, előváros, települési forma, központi épületek stb., többek között a községszociológia foglalkozik, a két utóbbival az építészet-szociológia is.

A „társadalom” szociológiai fogalmát T. Parsons, utalva Aristoteles, a világ, mint egész teóriájára, következőképpen határozza meg: „Egy társadalom a társadalmi rendszerek valamely univerzumába tartozó, olyan szociális rendszertípus, mely önnön környezete vonatkozásában eléri, mint rendszer az önmagának megfelelés legmagasabb szintjét.”¹³⁸ G. Simmel a társadalmon belüli kölcsönhatások és kölcsönös kapcsolatok rendszerét hangsúlyozza: „Bizonyos számú ember azáltal, hogy ki-ki önmagában valamely tárgyszerűen meghatározott vagy őt magát személyesen mozgósító élettartalommal rendelkezik, még nem alkot társadalmat; hanem csak akkor, ha ezek az eleven tartalmak elnyerik a kölcsönös befolyás formáját, ha egyik embernek a másikra gyakorolt hatása — közvetlenül vagy egy harmadik közvetítésével — megnyilvánul, akkor válik az emberek pusztán térbeli vagy időbeli egymás mellettségéből társadalom.”¹³⁹ A társadalom tehát a legnagyobb szociális rendszer, melyet még egységnek tekinthetünk, tagjainak térbeli és időbeli együttléte és közös kultúrája miatt. — Mivel a „kultúra” is egy összetett fogalom,¹⁴⁰ melynek alkotó elemei közül hol ez, hol az kaphat nagyobb hangsúlyt, ennek függvényében jelent a társadalom kisebb vagy nagyobb egységet (pl. a svájciak egy társadalmat alkotnak, ha a kultúra fogalma alatt a politikai, jogi és gazdasági intézményeket hangsúlyozzuk, több társadalommá válnak, ha kultúra alatt elsősorban a nyelvet, a tradíciót, a társadalmi szokásokat stb. értjük.)

A társadalom fogalmával összehasonlítva alkotta meg F. Tönnies a „közösség” fogalmát. Bár a mai szociológiában kevesen osztják az ő dichoton felfogását, mégsem pusztán történetileg érdekes összefoglaló fejtegetését idézni: „Ez az elmélet, mint vizsgálatának tárgya, kizárólag a kölcsönös helyeslésen alapuló kapcsolatokra irányul ... Ezen pozitív viszony alapján képződött csoportot, ha egységesen befelé és kifelé ható létezőként vagy dologként fogjuk fel, *egyesülésnek* nevezzük. A viszony maga és így az egyesülés, a valóságos és organikus életet foglalja magában — ez a *társadalom* lényege ... Mindaz, ami meghitt, otthonos, kizárólagos együttlét (úgy véljük), a közösségben élésnek értelmezendő. Társadalom, a nyilvánosság, a világ. Közösségben, az övével van együtt az ember, születésétől fogva, közös kötelékben jóban és rosszban. Az ember a társadalomba idegenként lép be ... Ezért ha újabban tudományos fogalmazásban állam helyett az országot átfogó társadalomról beszélünk, így a fogalom elfogadható, de magyarázatát csak a nép közösségeivel való mélyebb ellentétben leljük. A közösség régi, a társadalom új, mint dolog és név ... A közösség tartós és valódi együttélés, a társadalom csak átmeneti és látszólagos. És ennek megfelelően a közösséget magát, mint egy élő organizmust, a társadalmat, mint egy mechanikus egységet és művi terméket kell felfognunk.”¹⁴¹

* * *

Szociológiai szempontból a társadalom, a legnagyobb felismerhető egység, mely személyekből áll, kiknek tevékenységét ill. magatartásmódját közös kultúra teszi viszonylag egyöntetűvé. Jóllehet a társadalom etnikai, politikai, nyelvi stb. egységet is alkothat, a szociológia közvetlenül és centrálisan nem az etnológiai, politikai, kultúrtörténeti jelenségek, törvényszerűségek és következményeik iránt érdeklődik, hanem elsősorban azt keresi, hogy miben áll az adott társadalom tagjainak egysége és magatartásuk viszonylagos egyöntetűsége. Hasonló módon érvényesek a fentebb említettek a „közsegekre” és a „közösségekre”, mint az emberi együttélés (és az egymás ellenére élés) jellegzetes, sajátos típusaira, melyekben mindig újra megvizsgálandó kulturális normák és norma-rendszerek keletkeznek és érvényesülnek (pl. városi és falusi magatartásminták, szerepek).

* * *

A társadalomról szóló szociológiai elméletek és a társadalom szociológiai szemléletmódjának legfontosabb eredménye, az emberi lét azon faktorának felderítése, mely különösen erősen vagy az itt következő fejtegetések értelmében, a legerősebben formálja azt. A társadalmat joggal felfoghatjuk úgy, mint egy koordinátarendszert, amelyben az ember mozog, s amelyből teljesen kitörni nem tud, így aztán valósága, egy „társadalmilag megalkotott valóság”,¹⁴² szabadsága egy „a helyzettől függő szabadság”.¹⁴³ E súlyos állítások, melyek az emberek számára mind kikerülhetetlen adottságok, kifejezik ebben az értelemben a társadalom abszolút jellegét ugyanúgy, mint viszonylagosságát, tekintettel más társadalmakra, s a „végső értékekre és végső igazságokra”, mindezt röviden kifejtjük a következőkben.

A társadalom az egyén számára az emberi lét koordinátarendszere, abban az értelemben, hogy a cselekedetek mértékéül és iránymeghatározójául tájékozódási elvül és az értékelés alapjául szolgál. (Mindez a szocializáció,¹⁴⁴ a társadalmi ellenőrzés¹⁴⁵ és az intézmények¹⁴⁶ jelenségeinek alapos átgondolása után válik teljesen beláthatóvá, mely jelenségek végső alapja és végső hordozója a társadalom.)

A történelem folyamatosan szállítja a meggyőző illusztrációkat: forradalmárokat, akiket egy adott társadalmi rendszer bűnözőként megsemmisített, a rendszer változása után mártírként becsülnek és tisztelnek. Rendszerkritikusok, kik sok más társadalom megítélése szerint nem tesznek mást, mint bátran küzdenek a magától értetődő emberi jogokért, saját társadalmukban bűnözőként kezeltetnek, mivel a rendszer nehezen elért vívmányait veszélyeztetik. A társadalom nem tagadja meg az egyéntől a szabadságot abban az értelemben, hogy az egyén eldöntheti, elfogadja-e vagy ellenzi saját társadalmának normáit, de pusztán létével, uralkodó meglétével megszabja, hogy ez a szabad mozgás „a kulturális koordinátarendszeren belül felfelé” vagy „lefelé” történik, pozitív vagy negatív értéket kap.

Végső soron a valóságban a társadalom dönt értékről és értéktelenről, az értékek rangjáról és rangsoráról. Elegendő, ha összehasonlítjuk és megvizsgáljuk különböző országok költségvetését, abból a szempontból, hogy milyen célokra irányoztak elő többet ill. kevesebbet, a lehetséges összeget milyen arányban fordítják pl. oktatásra, fegyverkezésre vagy

gazdasági fejlesztésre. Természetesen ezek a döntések összefüggnek a tényleges szükséglettel. Ez nem más, mint a ténylegesen meglévő igények kielégítéséhez szükséges javak, objektíven meghatározható mennyisége — csakhogy a ténylegesen meglévő igényeket messzemenően befolyásolja a társadalmi összituáció.

A társadalom uralkodó jelszavai normaként határozzák meg a gondolkodás és a viselkedés megítélésének irányát és értékelését, így érthető, hogy a társadalom a rendező elv az egyén számára. Ha valaki élni akar egy társadalomban, szemlét kell tartania maga körül és realizálnia kell, hogy hol van. Ugyanazon szavak, gesztusok, szimbólumok a magatartásmód értelme és értékelése a társadalmi környezettől függően változó, sőt ellenkezőjét is jelentheti; lehet ez a meztelenség vagy az öltözködés, a szabadság vagy az egyenlőség fogalma, az élet értelmének vagy az emberi boldogságnak az értelmezése. Az embernek tájékozódnia kell az adottságok között, akkor is (vagy még inkább), ha (és minél inkább) meg tudja és meg akarja ezeket változtatni.

Az itt jelzett értelemben a társadalom a valóság az ember számára, melytől csak részlegesen képes magát elválasztani, s mely számára a koordinátarendszert jelenti, melyben minden cselekedete megmértetik, melyben (de elsősorban csak ebben) viszonylag szabadon dönthet, amennyiben e rendszer megváltoztatásán dolgozik. Ez utóbbi feladatot megkönnyíti, ha valaki azt a rendszert, amiben él össze tudja hasonlítani más rendszerekkel, bizonyos fokig képes „kívülről” szemlélni (a 2. fejezetben képviselt felfogás értelmében is). Ez a szemlélet az, amit totalitárius társadalmak meg akarnak akadályozni „az ignorancia társadalmi kontroll-módszerével”¹⁴⁷ és ugyancsak ez teszi lehetővé a szabad és nyílt párbeszédet a különböző kultúrák között. Éppen ez az utolsó lehetőség vezet gondolatmenetünk végső következtetéséhez. A társadalom nem egyoldalúan sorsa az embernek, nem más — honnan csöppent volna ide? — mint egyes egyedül az ember terméke. Ki akarja használni az ember a lehetőségeit oly módon, hogy megismerkedik a dologgal úgy, szüksége van a szociológia tudományára, hogy a jelzett összefüggéseket, amennyire csak lehetséges tudatosítsa. Csupán egyéni igyekezettel a probléma megoldhatatlan: „Ha egy gazdaság nem tudja elkerülni a depressziót, akkor a munkanélküliség problémája nem oldható meg az egyes munkavállalók szintjén, ha egy különböző mértékben iparosodott

világban a háború hozzátartozik a nemzeti államok rendszeréhez, úgy az egyén saját behatárolt életterén belül képtelen megoldani ezt a problémát, melyet a rendszer ill., éppen minden rendszer hiánya hoz magával, e szempontból közömbös, hogy ő igénybe veszi-e egy pszichiáter segítségét vagy nem. Továbbá, ha a család, mint intézmény a nőt szeretett szolgává és a férfit zsarnoki családfenntartóvá teszi, akkor a boldog házasság nem oldható meg személyes szinten. Végül, ha a túlfejlett nagyváros és a túlfejlett autóipar lényeges tartozékai egy túlfejlett társadalomnak, akkor a nagyvárosi élet problémáit nem lehet személyes ügyességgel és gazdagsággal megoldani... A társadalomstruktúra figyelembevétele azonban segítségünkre van abban, hogy a személyes élettérrel való intim kapcsolódási pontoknak nyomára jussunk. És egyben elismerést nyer a szociológia gondolati vagyona.¹⁴⁸

6. SZOCIOLÓGIAI ALAPFOGALMAK: TÁRSADALMI FOLYAMATOK

6.1. Másodszor is megszületni (Szocializáció)

Utazási lázban szenvedő korunkban megtörténhet valakivel, hogy egy neki gyökeréig idegen társadalomba téved (a legtöbb európai számára ilyen Kína). A nyelv, mely nyelvtani szabályain át, saját társadalmában lehetővé teszi egymás tévedés nélküli megértését, az idegen társadalom tagjaiból semmilyen vagy váratlan reakciót vált ki. Pénzét, mely hazájában nemegyszer csodákat tesz, itt nem fogadják el, mint fizetési eszközt. A közlekedési táblák is mások, s milyen külön rendelkezéseket tartalmaznak a póttáblácskák, kitalálhatatlan — holott adott esetben a közlekedésben résztvevő élete függhet tőle. Az ide-oda bolyongó turista — anélkül, hogy akarná — könnyen megsértheti az ország törvényeit, melyeket nem is ismer, és igen valószínű, hogy viselkedése, mely otthon kifogástalan volt, az idegen ország szokásainak nem megfelelő, sőt könnyen nevetségessé teszi őt. — Ebben az esetben nem arról van szó, hogy turistánk hősie ellenállást tanúsítana egy rendszer szabályai ellen, melyeket, mindegy milyen okból elutasít, hanem egyszerűen arról a prózai tényről, hogy még lehetősége sem volt arról dönteni, alkalmazkodik-e vagy elutasítja az idegen társadalom érvényes játékszabályait, mivel meg sem ismerkedett velük, nemhogy megtanulta és magáévá tette volna őket. Ezek megtanulása azonban, legalábbis hosszú távon szükséges a túléléshez és (belátható), egy emberhez méltó, lelkiileg egészséges élethez elengedhetetlen.

Itt egy mélyreható és összetett jelenségről van szó, az a tény is mutatja, hogy a probléma megoldásához nem elegendő az idegen nyelv egyszerű lefordítása. Minden nyelv hordoz olyan tulajdonságokat, jelentést és értékelést, melyet fordításban nem lehet visszaadni. Ha egy német fizetség ellenében dolgozik, akkor *megszolgálja* a pénzét (Geld

verdienen), a francia *megnyeri* ugyane tevékenységgel (*gagner l'argent*), az angol pénz *csinál* (to make money), a magyar *keresi* a pénzt. Ha Németországban a villamos „tele” van, ez azt jelenti, hogy senki nem fér már fel. Ha Olaszországban a megfelelő kifejezést, „pieno” használják, akkor tudnunk kell, hogy ez még csak a legelső foka egy fokozható állapotnak, a „pieno”-t követi még a „molto pieno” és ha komolyra fordul a dolog, a „pienissimo”.

Különböző társadalmi rétegekben ugyanazon a nyelven belül is érvényben lehetnek különböző jelentésszabályok, ezért előfordulhat, hogy egy alacsonyabb rétegből származó azt mondja valakinek, aki magasabb miliő tagja, bár az anyanyelvük azonos: „Mi nem ugyanazt a nyelvet beszéljük!”

A nyelvet csak mint egyet említettük a társadalmi élet és egyáltalán az élet sok egyéb szabályozó rendszere közül. Az említett szociológiai probléma sokkal átfogóbb, sokkal általánosabb, nem csak a turistákra vonatkozik, kik idegen országokban bolyonganak, hanem minden emberre, születésétől haláláig. Ez a szocializáció problémája.

* * *

A szociológiában azt a folyamatot értjük szocializáció alatt, mely által az egyén a társadalom tagjává válik. Társadalom az a legnagyobb emberi összesség, melyen belül még egységes magatartásszabályok képződnek és lépnek érvénybe, a „társadalom tagjának lenni” a szó szociológiai értelmében, a társadalomban érvényesülő normák megismerését, magunkévá tételét és ugyanezek ki- vagy átalakításában való alkotó együttműködést jelent. — A társadalom tagja lehet az ember a szó tágabb értelmében, pusztán biológiailag (a társadalom tagjainak gyermeke), csupán jogilag (pl. állampolgárság felvétele) vagy pszichikusan (pl. az azonosulás akaratú aktusán át). Mindezen esetben felmerül a szocializáció szükségessége, amennyiben az ember tag akar lenni a szó teljes szociológiai értelmében. E folyamat végeredményeként nemcsak olyan személyekkel találkozunk, akik a társadalomban érvényes renddel maradéktalanul azonosulnak és kivétel nélkül minden cselekedetükben és egész gondolkodásmódjukban a társadalom játékszabályaihoz igazod-

nak. Ahogyan ezt már az előző fejezetekben¹⁴⁹ kifejtettük, az eltérő magatartás is hozzátartozik a társadalmi élet lényegéhez, többek között azért, mert megújulás, ha szigorúan vesszük csak deviáción keresztül lehetséges.¹⁵⁰ Szocializációba, paradox módon azt a folyamatot is beleértjük, amely az egyént az eltérő viselkedés jogával és konkrét lehetőségével felruházza. Alapvető, mindenestre és elsősorban, a szabályok megismerése és a társadalommal való önazonosulás.

Némely szerzők megkülönböztetik a szocializáció két típusát; az egyén integráns része, társadalma kultúrájának, azaz „belenőtt saját kultúrájába”, vagy csak „több-kevesebb kényszer hatására alkalmazkodott egy eddig idegen kultúrához”.¹⁵¹ A szocializációt érzékletes módon „második születésnek”, nevezetesen az ember szocio-kulturális megszületésének is nevezik: valóban analóg az „első megszületéssel”, mikor az ember még kulturális sajátosságok nélkül a világra jön, „másodszorra is megszületik” a szocializáció folyamatában, mint az adott társadalom új tagja, összetéveszthetetlenül és félreérthetetlenül magán hordva mindazon jellemzőket, melyeket e társadalom rendje és érvényes normái formáltak ki benne.

* * *

A szocializációs folyamat csak ott lehetséges, ahol léteznek az adott típusú emberi sokaságra; a csoportra — rétegre — vagy a társadalomra jellemző egységes és közös magatartásszabályok, melyeket egy új tagnak tovább lehet adni. Ennek a folyamatnak az értelme és célja (az újszülött esetében, társadalmilag még kiforratlan) individuum felvétele az illető csoportba, rétegbe vagy társadalomba, a részvételi lehetőség megteremtése, a közösség éppen adott módon szabályozott életében. A szocializáció kiindul egy egységes szabályozórendszerből és ugyanennek kibővítését célozza azáltal, hogy a magatartási szabályokat egy új tagnak megtanítja. Eközben a csoport, a réteg vagy a társadalom magára vállalja a kockázatot, hogy az új tag, akit kooptált, kit sajátos magatartásnormák közvetítésével egy szilárdan megalapozott pozícióhoz segített a társadalomban, később esetleg e szabályozó rendszer különösen alkotó és aktív megváltoztatójának bizonyul. In abstracto a társadalom szempontjából nincs nagy jelentősége: ha érvényre jutnak benne a megreformált

normák, a társadalom egy egység marad, az egyöntetűen érvényes szabályozás értelmében (talán, bizonyos szempontból az átfogó rendszer jobb illeszkedése szempontjából még jobb állapotba kerül, mint azelőtt), ha pedig az új tag új normái elszigetelt elképzelések maradnak, a társadalomban megalapozott helyzete ellenére kontroll alá kerül, végső esetben elszigetelődik.

* * *

A szocializáció kutatás igen érdekes célkitűzése annak a kérdésnek a tisztázása, hogy a különböző magatartásmódok közül melyek veszélyesek és melyek a szocializációs folyamat során tanultak. Hosszú ideig ezt a kérdést egyáltalán fel sem tették, és az adottságokat egyszerűen természettől adottnak tekintették, mely fölött az embernek nincs hatalma és nincs lehetősége, hogy megváltoztassa. Mióta a biológiai (genetikai), pszichológiai és szociológiai kutatások választ keresnek erre a kérdésre, a modern ember tudatában előtérbe került egyes faktorokról egy csapásra kiderült, hogy tisztán társadalmi meghatározottságúak, míg mások még mindig tudományos tisztázásra várnak. Nem szükséges tudományos apparátus, elegendő átgondolni a feltett kérdést, annak megállapításához, hogy a kommunikáció iránti igény, az embernél pl. a beszéd maga veszélyes (legalábbis a korábbi elképzelésekkel szemben a szó dinamikusabb értelmében) „természettől adott” tény, viszont a különböző nyelvek (német, kínai stb.), közlési szabályok és szimbólumértelmezések, tisztán társadalmi konvencióból eredő alakzatok. Ezzel ellentétben sok más kérdés máig is megválaszolatlan marad. Jó példa erre az intelligencia kutatás. Több tudományos bizonyíték annak a hipotézisnek a helyességét látszik alátámasztani, hogy az intelligencia lényegében örökletes, az individuummal veszélyes tulajdonság, melynek kibontakoztatását az egyén társadalmi miliője és ennek az emberi környezetnek a ráhatásai (elsősorban a szocializációs folyamatban) csak elhanyagolható mértékben képesek befolyásolni. De ennek az ellenkezőjére is találunk új bizonyítékokat: ezek szerint úgy tűnik, hogy az intelligencia a társadalmi viszonylatok és erőfeszítések terméke, s az ember eredeti, veszélyes intelligenziára való hajlama alapvetően azonos mértékben adott. (Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy az intelligencia kvóciens — IQ — melynek

fokozataival az intelligenciát mérjük, egy operacionalizált fogalom, mely semmilyen felvilágosítást nem ad a „természetről”, hanem csak arról, hogy az itt és most uralkodó felfogás mit tart az intelligencia legfontosabb jellemzőinek.)

A célirányos és elmélyült szocializáció-kutatást egészen a teológia és a vallásszociológia határterületeiig kellene továbbvezetni, hogy a központi elméleti kérdéssel összefüggő, eddig tisztázatlan problémákat jobban megvilágosíthassuk. Nem véletlen, hogy két modern szociológus, akik fontos vallásszociológiai elméleteket dolgoztak ki, P. Berger és Th. Luckmann, az egyes ember számára relevanciával bíró valóságot, a vallásosítást is, úgy fogják fel, mint a társadalom által formált, és az egyénnek a szocializáció során közvetített valóságot.¹⁵² A különböző kultúrákban uralkodó Isten-képzetek és a különböző vallások alapidokumentumai sok elemének a vallási közösségek szerkezetének az egyes társadalmak különböző korszakaiból és különböző kultúrköréből való származását nincs ok általánosságban kétségbe vonni, de igen sok ténnyel találkozunk e területen, melyek csak azért tűnnek magától értetődőnek és megváltoztathatatlanak, mert a mindenkori szocializáció ilyenként adta tovább őket.

A konkrét valóságban keverednek a különböző — biológiai, lélektani, szociológiai és egyéb — elemek; ám az összjelenség értelmezése közben feltétlenül szükséges, hogy elválasszuk ezeket egymástól, különösen ha az a szándékunk, hogy beavatkozzunk. Mindaddig, míg a szolgálást, mint Isten akaratát, vagy mint természettől adottat értelmezzük, nem is beszélhetünk a viszonyok megváltoztatásáról. Mindaddig míg nem tudjuk pontosan, hogy az ún. nemekre jellemző különbségek mennyiben biológiai, lélektani, szociológiai stb. eredetűek, a nő emancipációjáról csak homályos közhelyeket mondhatunk. — Összefoglalva: a szocializáció-kutatásnak nem lényegtelen eredménye, ha megértjük, *milyen* is az ember konkrétan, szocializációja függvényében, de nem föltétlenül *kötelező*, hogy *ilyen legyen*.

Az emberbe a szocializáció során tanultak mélyen bevésődnek. Nem annyira, hogy később egyik vagy másik norma parancsa alól fel ne szabadítaná magát, egyik vagy másik esetben más véleményt ne alkotna. Ám az egész élet nem elegendő ahhoz, hogy teljesen felcserélje, gyakran

tudatalatti, de annál erősebben ható maradványait az egyszer már elsajátítottak. A bevésődött szokások mindenhová követik az embert.

Ha egy idegen társadalomba kerül, tágíthat viselkedésének kiindulópontjain, a különböző normák ütköztetése megkönnyíti a rákérdezést — de összehasonlítva gyermek- és ifjúkora befolyásával, az előidézett változás viszonylag csekély. Még az egyedüllét helyzeteiben is, mikor a környezet ellenőrzése szünetel, a legtöbb szempontból a társadalmi normák előírásainak és követelményeinek megfelelően viselkedik.¹⁵³ — Ezért nem tűnik jogtalannak R. Dahrendorf feltűnően szigorú megfogalmazása: „A társadalom és a szociológia szempontjából a szocializáció folyamata nem más, mint egy elszemélytelenítési folyamat, melynek során az egyén korlátlan identitása és szabadsága kontroll alá vétetik, és a társadalmi szerep általánosságának szintjére emelkedik.”¹⁵⁴

Összefoglalóan a szocializáció folyamatának szociológiai elemzéséből származó további eredmények így fogalmazhatók meg: sok mindent elmondhatunk az emberről *általában véve* teológiai és filozófiai szempontból, a *konkrét* ember, mint olyan azonban a szocializáció szociológiai analízise nélkül nem érthető meg.

A szocializációról szóló szociológiai tanítás felvilágosít bennünket arról, miért mennek végbe olyan hosszan tartóan a változások a társadalom életében — eltekintve az igencsak *sokba kerülő* erőszakosan kiváltott fordulatoktól. Ez az eredmény nem jelenti azt, hogy csak rezignáció és rebellió között választhat az ember, azt azonban igen, hogy a társadalmi élet törvényszerűségeit kell elsősorban megismernünk, ha a változásokat siettetni akarjuk.

Az a tény, hogy az ember olyan lény, hogy ahhoz, hogy egyáltalán teljes értékű emberré váljon, először be kell illeszkedjen egy rendszerbe, nem jelenti azt, hogy tökéletesen foglya a társadalmi viszonylatoknak. Először is a szocializáció azt eredményezi, hogy az ember szociológiailag teljes jogú tag lesz saját társadalmában, az adott rendbe való beilleszkedésen át lehetősége nyílik e rend megváltoztatásában közreműködni, a szó pozitív értelmében deviánsnak lenni,¹⁵⁵ aki kíváncsiaknak tűnő célokat akkor is képes keresztül vinni, ha ezek az éppen érvényben lévő rendszerbe nem illenek közvetlenül. Mivel beilleszkedettsége folytán számtalan területen partnerként akceptálják, mivel beszéli saját társadal-

ma nyelvét, követi a társadalmi jó modor szabályait, egyébként a társadalomban hasznosnak tekintett funkciót tölt be, így bizonyos játéktér nyílik számára, hogy unortodox, unkonvencionális legyen és hogy reformerként tevékenykedjen. — Másodszor, és itt a szocializáció témája, korunk egyik legsúlyosabb és legparadoxabb problémáját érinti, önmagában véve a sajátos tartalomtól függetlenül, e folyamat elkerülhetetlen szükségszerűség minden ember számára. Ezért egy autoriter rendszerben az egyén többé-kevésbé vakon engedelmeskedővé szocializálódik, egy liberális, pluralista, demokratikus rendszer a nagykorúság értékeit és normáit közvetíti a számára. Itt is beilleszkedésről van szó mindenképpen, még ha ez olyan tartalmakat is magában foglal, mint az önállóság. Nagyon differenciáltak és további megfontolásra serkentők ezzel kapcsolatban Th. W. Adorno gondolatai, midőn felveti azt a kérdést, milyen kellene hogy legyen egyáltalán a nevelés. „Úgynevezett emberformálás nem, mert ehhez nincs jogunk, kívülről embert formálni, de ne legyen pusztán ismeretátadás sem, ennek élettelenisége, szenvtelenisége már éppen elégszer megmutatkozott, hanem *egy helyes öntudat* előállítása. Ennek egyúttal elsőrendű politikai jelentősége lenne, ha úgymond ez az eszme politikailag megköveteltté válna. Ami azt jelenti; ha egy demokrácia, nemcsak működni akar, hanem fogalmának megfelelően dolgozni, meg kell hogy követelje az emberektől a nagykorúságot. A megvalósított demokráciát nem képzelhetjük el másként, mint nagykorú, felelős emberek társadalmaként.”¹⁵⁶ A nagykorúság önmagában azonban paradox fogalom. „Bizonyos mértékű tudatosságot, racionalitást jelent, racionalitás azonban lényegében mindig a realitások figyelembe vétele, és ez rendszerint a beilleszkedés mozzanatát takarja. A nevelés hatástalanná és ideologikussá válna, ha a beilleszkedésről, mint célról nem venne tudomást és nem arra készítené fel az embereket, hogy megtalálják a helyüket a világban. De ugyanúgy kérdésessé válik, ha itt megáll és nem tesz mást, mint »well adjusted people« termel, ami által a fennálló állapotok, mégpedig éppen a legrosszabb oldalukkal és most igazán azzal jutnak érvényre.”¹⁵⁷ A társadalom teljes értékű szocializált, beilleszkedett tagjainak az adottságoktól függő lehetősége (és feladata), hogy a következő generáció szocializációjának során helyes egyensúlyt teremtsenek. „A nevelés és a realitás értékviszonya történelmileg változó. Igaznak bizonyul, amit korábban már említettem, hogy a realitás olyan túlerőre tett szert, hogy az emberre eleve ráerőszakolja magát, így a beilleszkedés

folyamatáról manapság szinte automatikusan gondoskodik. A nevelésnek a szülői ház részéről, amennyiben tudatos, az iskola és az egyetem részéről is, e pillanatban az lenne leginkább a feladata, hogy a mindenütt jelenlevő konformizmussal szemben erősítse az ellenállást, ahelyett, hogy az alkalmazkodást növelné.”¹⁵⁸

6.2. A társadalom megvédi játékszabályait . . .

(Társadalmi ellenőrzés)

Nem ritkán hallott megállapítás: „Nekem semmi sem sikerül az életben”, bizonyos esetekben a naivitás jele, abban az értelemben, hogy az illető szociológiai ismeretek hiányában és mert hiányzik a készsége saját helyzetére szociológiailag reflektálni, észre sem veszi, hogy életében állandóan reménytelen, veszteséggel teli harcot folytat a társadalom normái ellen. Talán önmagában véve igen értékes gondolatokra koncentrál, ám eközben szétszórtságában úgy viselkedik, mint az elefánt a porcelánboltban: oda nem illő magatartásával zavarja és feldúlja környezetét, melyet társai kellemesnek találnak, bántó hangot visz környezetének harmonikusan rendezett világába. — Az is megtörténhet, hogy az említett boldogtalan ember jószándékú, de képtelen „diplomatikusan” eljárni, azaz eszközeinek megválasztásakor figyelembe venni azoknak a megörögzött szokásait, kiket céljairól meg akar győzni. Ellene szól, ha nőkkel szemben olyan stílust használ, ami a férfiak között kitűnően megfelelne, ha szubproletár körökben a magasan képzett réteg szuperintellektuális kifejezéseivel és érveivel száll síkra az igazságosságért, vagy ha egy marxista-szocialista társadalomban egy szabadelvű-liberális-pluralista rendszer gondolatmenetét alkalmazza. Az ilyen emberre azt mondják „a holdon él” és ez szociológiai szempontból igen találó kifejezés: az általunk leírt személy részben valóban e „földi életen” kívül él (úgyis mondhatnánk, hogy e „földhözragadt életen” kívül), konkrétan: társadalmának itt és most érvényes szabályain kívül. Állandóan sarokba szorul, nincs rá remény, hogy kedvezőtlen állapota jobbra forduljon mindaddig míg észre nem veszi, hogy magatartását környezete állandóan ellenőrzi és bizonyos fokú könyörtelenséggel büntet mindent, ami a „normálistól” eltérő, ezzel egyidejűleg olyanokat, akik különböző szempontból jóval gyengébbek, de a társadalom adott rendjébe beilleszkednek, a tetszés számtalan kifejezésével, magas posztal és magas fizetéssel támogat. — Ezekben a magatartást jutalmazóan és büntetően, támogatóan és akadályozóan, társadalmilag kontrolláló megnyilatkozásaiban mutatkozik meg talán a leghatásosabban a társadalom hatalma az ember életében.

A társadalmi ellenőrzés nagyrészt mechanikusan, automatikusan lezajló folyamat, mely a társadalom sajátosságait védi: mint az előző fejezetben már kifejtettük, a társadalomnak érdeke fűződik tagjai szocializációjához, s a társadalmi ellenőrzés, a szocializációs folyamat logikus következménye és természetes folytatása. Amennyire fontos, hogy minden új tag elsajátítsa az egyöntetűen szabályozott magatartásmódot, ugyanúgy fontos annak ellenőrzése, hogy a beilleszkedett tagok a megtanult szabályokat megtartsák és a társadalom, a község, a csoport vagy a réteg fenntartása érdekében, mint magától értetődőt alkalmazzák. A társadalmi ellenőrzés tehát egyfajta „természetes reakciója” a társadalom egészének vagy részeinek mindarra, ami ezt vagy ezeket pozitív vagy negatív értelemben érinti. Így a szabályoktól¹⁵⁹ való negatív eltérést negatív, a szabályszerű magatartást és a pozitív irányú kiemelkedést pozitív szankciókkal illeti. A szankciók konkrét eszközei rendkívül sokrétűek, a társadalom önvédelemből gyakorlatilag bármit felhasznál, ami fájdalmat okozhat: lesújtó pillantás, kinevetés, bojkott, elszigetelés, egy nyelv teljes negatív szókincse, pénzügyi veszteség, szabadságmegvonás, kiközösítés vagy kivégzés az egyik oldalon, és gyakorlatilag minden, ami örömet okoz a másik oldalon. Ezen eszközök különböző fokozatai kerülnek alkalmazásra, attól függően, milyen fontos, vagy fontosnak tartott az a szabály, amiről éppen szó van: ha valaki megsérti az úgynevezett asztali szokásokat, azért még nem akasztják fel, de kinevetik, a lopás nem szidást von maga után, hanem börtönbüntetést.

* * *

A társadalmi kontroll alapja egy tipikus emberi sokaságban a jellegzetes, egységes szabályozórendszer: egy kis forradalmi csoport is társadalmi kontrollt gyakorol — bár az osztálytársadalmitól eltérő — saját tagjai fölött, mivel a csoporton belül egységes magatartásszabályok érvényesülnek. Azt is mondhatnánk, hogy két különböző magatartásmódú személy találkozásakor negatív reakcióival mindkettő kontrollt gyakorol a másik fölött, hogy szociológiai értelemben kinek „van igaza” ill., ki „érvényesíti igazát”, attól függ, hogy kettőjük közül melyik képvisel adott

körben érvényesülő szabályokat. E folyamat alapja és kiindulópontja az egységes norma érvényre jutása. A társadalmi kontroll célja ennek a valóság szociológiai dimenzióját kitévő egységnek a megőrzése és stabilizálása.

* * *

Mivel az emberi társadalom bár per definitionem egy egység, de nem egyszerű, hanem különböző részrendszerekből összetett sokféleség egysége, ezért a társadalmi kontrollt is komplex módon, koncentrikus körök formájában kell felfognunk. Egy család pl. ellenőrzi bizonyos magatartásminták (speciális családi ritusok, kifejezés mód, értékelés stb.) betartását, melyek egy másik családban nem érvényesek, mindkét család ellenőrzi viszont a társadalomban érvényesülő normák szerinti viselkedést, stb.

Egy pluralista társadalomban tovább differenciálódnak a megítélés különbségei: ahol több különböző, legitimként elfogadott alrendszer létezik egymás mellett, egy még mindig jogosan egységnek tekintett társadalomban, a különböző fajta társadalmi ellenőrzés közvetlen harcáról beszélhetünk. Szemléletes példaként rajzolódik ki annak a gyerekeknek a helyzete, akit felsőbb rétegekbe tartozó családja, mint családtagot egészen más értékmérők alapján ellenőriz, mint alacsonyabb rétegekből származó osztálytársai, akik, mint peer group (korosztályi csoport) gyakorolnak felette társadalmi kontrollt, és adott esetben sokkal konzekvensebben, kegyetlenebbül és hatékonyabban, mint saját szülei.

Társadalmi változások természetesen a társadalmi ellenőrzés formáinak változásait is jelentik. A társadalmi dezorganizáció periódusaiban vagy egyszerűen különböző adottságok megváltozása folytán, bizonyos magatartásfajták és következményeik, melyeket korábban a legszigorúbb negatív szankciókkal sújtottak, polgárjogot nyernek és csak enyhén, vagy egyáltalán nem büntetik őket társadalmi szinten: házasságon kívül született gyermek, válás, alkoholizmus stb.¹⁶⁰

A társadalom különlegesen találékony a szociális kontrolleszközök tekintetében. Az eltérő viselkedésűek elleni mindennapi kisebb-nagyobb akciók mellett egy csoport, szervezet vagy a társadalom azáltal is megvédelheti sajátszerűségét, hogy tagjait távol tartja a zavaró befolyásoktól. Az effajta „tudatlanságban való tartás általi társadalmi kontroll” ehhez hasonló elvekkel próbálkozik, mint pl.: „egyszerű embernek minek olvasni” vagy „nőket ne érdekelje a politika”.

Egy figyelemre méltó tanulság, melyet bárki levonhat magának a társadalmi ellenőrzésről szóló szociológiai reflexiókból, az egyes embernek az összességgel szembeni, új megvilágításba kerülő felelőssége. Társadalmi ellenőrzést ugyanis konkrétan nemcsak „a társadalom” gyakorol, hanem a társadalom minden egyes tagja.

Ezáltal a község, szervezet és társadalom minden egyes tagját terhelő felelősség elkerülhetetlen. Maga a hallgatás is felerősítheti igénylő értelemben a társadalmi kontrollt, aszerint az alapelv szerint: aki hallgat úgy tűnik, mintha egyetértene, de ez a passzivitás mindenképpen értelmezhető, mint nem-elutasítás, a költő szavaival: „Gyilkosok közt cinkos, aki néma”.

Az elmondottakból ki kell, hogy tűnjön, hogy a társadalmi kontroll a túléléshez szükséges védekező mechanizmusa minden egyes szociális rendszernek, mindegy, hogy milyen fajta, akár jónak, akár rossznak tartott, és ezt nem csak az alárendelés egyoldalú kényszereként kell érteni, hanem paradox módon a nem-alkalmazkodás szolgálatában álló alkalmazkodás szükségszerűségét is jelentheti.

Hogy a szociológiának, mint tudománynak és az empirikus társadalomkutatásnak nemcsak stabilizáló, hanem kritikus hatása is van, a történelem sok esetben egyértelműen megmutatta, néha a politikai gyakorlatra ható radikális következményekkel is jár („diáknyugtalanság”, Vörös Brigádok stb.). A társadalmi ellenőrzés lényege és természete ismeretében fényében még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a társadalom élete alkalmazkodásból és nem-alkalmazkodásból tevődik össze. Egy tudomány, mely felfedi a permanens szociális nyomás mechanizmusait, a társadalom tagjainak értékrendje szerint, lehetővé teszi a rend és harmónia megerősítését — vagy a sikeres harcot ezek ellen a törvényes kényszerek ellen, hasonlóan más tudományokhoz (pl. atomfizika vagy

pszichológia), melyeknek eredményei egyaránt felhasználhatók üdvös célokra vagy rombolásra. Leginkább K. M. Boltéval érthetünk egyet: „A szemrehányással, hogy forradalmi tendenciákat produkál, az a gyanú áll szemben, hogy a szociológia a fennálló uralmi viszonyokat és egyenlőtlenségeket segít megszilárdítani, e két bíráló értékelés mellett azzal a reménnyel is találkozunk, hogy a szociológia döntően hozzájárul a társadalmi élet sokrétű problémáinak megoldásához. Mindhárom feltételezésnek van igazságmagva.”¹⁶¹

6.3. Az ember közli benyomásait önmagáról és kultúrájáról

(Interakció, kommunikáció)

Ingmar Bergmann filmje, a „Csend” a maga idejében nagy port vert fel. A vita (szintén erősen kultúrától és kortól függő jelenség) a körül a kérdés körül forgott, milyen mértékig engedhető meg, hogy a szexuális intimszféra megjelenítése szolgáljon egy filmben művészi eszközként, az emberi egzisztenciáról való lényeges kijelentések megvilágítására. A dráma középpontjában egy nőnek, ki egy teljesen idegen országban utazik, az idegen ország egy lakójával való testi egyesülése áll. Az erősen vágyott szexuális beteljesülés nem teszi a partnereket boldoggá: egyikük sem érti a másik nyelvét, hallgatásuk az elszigeteltség jele, melyben mindketten bentrekednek; a testi egygyéválás, anélkül, hogy a nyelv segítségével is kapcsolatba kerülnének, nem képes az egyén számára boldogságot jelentő egyesülés érzését kelteni. — A műalkotás szándékolt mondanivalóját maga a szerző olyan irányban értelmezte, hogy a poklot, mint a hallgatásra kényszerült ember elszigeteltségét akarta értelmezni és ábrázolni.

Az ember bizonyosan egy olyan lény, kinek erős szükséglete, hogy önnön benyomását közölje és partnerének közléseit felfogja: a mindennapi helyzetek megfigyelése bizonyítja ezt. Csak szükségből eszik és iszik egyedül az ember, vendégmunkások rendszeresen összegyűlnek a pályaudvarokon egy kis beszélgetésre, szerelmespárok szükségét érzik, a hallgatás rövid pillanatai kivételével, melyben az együvértartozás biztonságát kóstolgatják, hogy a kommunikáció legkülönbözőbb formáinak felhasználásával adják értésére egymásnak érzéseiket és benyomásaikat. Úgy tűnik, hogy azok a személyek, akiknek valamely okból kevés kapcsolata van másokkal, egy tudat alatti kényszert éreznek konfliktusok előidézésére: aki a bíróság előtt pert folytat, azzal tárgyalásba kell bocsátkozni, azzal az embernek foglalkoznia kell.

Első pillanatra úgy tűnik, hogy tisztán pszichikai szükségletről van szó. De vajon e szükséglet előtt és mögött nem az emberi lét sajátos, szociális természete húzódik-e meg? A szocializációról és a társadalmi

ellenőrzésről szóló előző két fejezet fényében fel kell tételeznünk, hogy a benyomások kölcsönös közlésének igényében, az a vágy is szerepet játszik, hogy kölcsönösen biztosítják egymást az alkalmazott magatartás-szabályokról. Ha a társadalmi kontroll valóban mindenütt jelenvaló, minden cselekvésre vagy nem-cselekvésre való gyakorlatilag elkerülhetetlen reagálás értelmében, akkor a másik személyre irányuló cselekvés, egy másnak szánt közlés, mindig egy kihívás: a cselekvő, a társadalmi kontroll pozitív szankcióját, a partner igenlését szeretné megkapni, vagy tudni akarja, miben tér el a másik elvárásaitól. „Az embernek különösen nagy szüksége van a kommunikáció maximumára, mivel, mint biológiai-lag tökéletlen lény, szervezete specializálatlan és nem rendelkezik ösztönös, tehát született, tanulástól független és tévedhetetlen magatartásmóddal.”¹⁶²

* * *

Interakció és kommunikáció a szociológiában alapvető és elemi fogalmak, de éppen azért mert egymással összefüggnek, nehezen foghatók össze egy rövid meghatározásba. Interakció az az emberek közötti vagy egy másik személyre irányuló cselekedet, mely a partner reakcióját kívánja kiváltani. Kommunikáció alatt azt a fajta interakciót értjük, mely szimbólumok közvetítésével információcserét tesz lehetővé. Olyan interakciót alig képzelhetünk el, mely ne tartalmazna egyidejűleg közlést is, és úgy tűnik, hogy egy minimális kommunikáció előfeltétele minden interakciónak, különben nehezen elképzelhető, hogy a más személyre irányuló cselekvés hogyan orientálódhatna a másik magatartása szerint.¹⁶³ Kommunikáció létrejöhet többé-kevésbé közvetetten: a sajátos (sajnos nem minden társadalomban azonosan szabályozott) hangjelzés, mely elhangzik, ha felemeljük a telefon hallókészülékét, a távbeszélőközpontból jelzi a telefonálónak, hogy a készülék üzemképes. — Különböző közvetítő technikák felfedezése lehetővé tette az úgynevezett tömegkommunikáció létrejöttét.

* * *

Interakció és kommunikáció olyan folyamatok, melyek paradox módon szabályozott konvenciókat, külső és belső magatartásmintákat előfeltételeznek, másrészt ugyanezeknek az eredetét képzik. Ez a paradoxon is mutatja, milyen nehéz a szociális rendszerek keletkezését elmagyarázni. Mihelyt létrejött az első megegyezés a cselekedetek és szimbólumok jelentéséről (pl. a jelbeszéd vagy a verbális nyelv), a további interakciókat és közléseket a már megállapított szabályok alapján elvileg könnyű elmagyarázni. Mivel azonban a kommunikáció legegyszerűbb jelei is társadalmilag meghatározottak (R. A. Spitz bizonyította, hogy maga „a fejrázás és bólintás, mint szemantikai jel”, bár „elterjedt, de nem univerzális”¹⁶⁴), fel kell tételezni, hogy az első lépés csak akkor és ott tehető meg, amikor és ahogy egy jel társadalmon kívüli okokból, tehát még mielőtt az emberek bármiben megállapodtak volna, ugyanazzal a jelentéssel bír a partnerek számára. Hiába lengetik a körülfogottak a fehér zászlót, ha a támadók a megadás e szimbólumát nem ismerik. Ha Péntek bennszülött, a magányos szigeten Robinson talpát saját nyakára helyezi, ezt a jelzést Robinson csak akkor fogja helyesen az önmagát-alávetés kifejezéseként értelmezni, ha ő maga is ugyanarra gondol, mely Pénteket erre a gesztusra ösztönözte — pl. arra, amikor az ember, talpát egy bogár vagy hernyó fölött tartja, megölheti az állatot vagy életben hagyhatja, azaz egyszerűen hatalma van fölötte.

Interakció és kommunikáció minden szociális rendszer építőkövei. Egy pár, egy csoport, egy társadalom szociológiai értelemben kizárólag ut sic az emberek egymás számára felállított szabályaiban testesül meg, melyek embereket összekötő cselekedetek és közlések körén kívül se nem keletkezhetnek, se fenn nem tarthatók. A társadalmi, tulajdonképpen először az interakciókban és a kommunikáció során „gyakorlódik be”. Végző soron interakció és kommunikáció jelentik az egyetlen utat a már fennálló szabályzórendszer megváltoztatására. A kommunikáció-kutatás bizonyított eredményeket mutat fel arról, hogyan hatnak a közlések a címzettre. Társadalmi mozgás¹⁶⁵ elképzelhetetlen a társadalmi rendszer tagjai közötti interakciók és kommunikáció nélkül.

Az utóbbi 150 évben a technikai felfedezések segítségével egy olyan fejlődés indult meg, mely megvalósította a kommunikáció eddig nem sejtett lehetőségeit. A könyvnyomtatás, az újságírás, a film, a rádió és televízió társadalmi jelentősége rendkívül nagy. Nem mintha ezek a közvetett fajták helyettesítették vagy háttérbe szorították volna a közvetlen, személyes emberi kommunikációt — ha igen, akkor csak viszonylag csekély mértékben. Cserében viszont a tömegbefolyásolásnak egy új, minőségileg másféle módja teremtődött meg, egy hatalmas lehetőség képzés útján való egységes gondolkodás- és felfogásmód létrehozatalára. A kommunikációs rendszer radikális változásainak következményeit aligha becsülhetjük túl, ez a szociológiai vizsgálatok tekintélyes mennyiségén is tettenérhető és lemérhető.

Némely kollektív magatartásmódot jobban megértünk, ha elemezzük a tömegkommunikáció hatását a magatartásnorma képződésre. A szolidaritás és a radikalizálódás megnyilvánulásaiban pl. a tömegkommunikáció, elsősorban a televízió nagy szerepet játszik. Szemben már elmúlt események írásbeli közlésével, a jelenlét élményével hatnak azok a hírek, melyek képből és hangból közvetlenül a helyszínről adnak tudósítást. (Természetesen más benyomás kelt, és az emberi reakciók más normatív következményeivel jár, ha egyidejűleg látjuk és halljuk — pl. egy háború kegyetlenségeit, mintha olvasunk róla.) — Más oldalról, hasznos feladat lenne, s a társadalom sok rosszat megtakarítana, ha sikerülne feltárni, hogyan hat a fikció az olvasók, hallgatók és nézők agresszív magatartásnormáinak alakulására — különösen ha az emberek azután készek is lennének a kutatási eredményeknek megfelelően viselkedni.

Bármely interakció és kommunikáció a társadalmi valóság egy darabját hozza létre.¹⁶⁶ A szociológia ezt megvilágítja, visszavezeti törvényszerűségeire, ezáltal relativizálja anélkül, hogy jelentőségét megkérdőjeleznél, a társadalomtudomány itt is alapvetően felvilágosító és kijózanító szerepet játszik az emberekre ható mind összetettebbé váló befolyások szövevényében.

Nem szembeállítva, hanem kifejezetten kiegészítésként meg kell említenünk, hogy a szociológiának magának nemcsak lehetősége van a társadalmi történésekbe beavatkozni,¹⁶⁷ hanem ezt akarva-akaratlanul

meg is teszi: kutatásai eredményeinek nyilvánosságra hozatala, a jövőendő fejlődést befolyásoló kommunikációs háló nem lényegtelen részét képezi. Elsősorban az elképzeléseknek nem megfelelő, tényleges külső vagy belső magatartással kapcsolatos információk vezetnek oda, hogy a „hivatalos” magatartásmód legitimitása felülbíráltatik, s felvetődik a régi minta esetleges újjal való fölváltásának konkrét kérdése, s abban az esetben, ha az eredmény a régire nézve negatív és az új feltevés győz, valójában lejátszódott a normaátalakulás.

6.4. Előtör az új

(Mobilitás, társadalmi átalakulások)

Miközben szociológiai szempontból vizsgáljuk az egyént, mint a társadalom alanyát, a különböző szabályzótipusokat, a szocializációs folyamatot és a társadalmi ellenőrzést, az a benyomásunk támadhat, hogy az ember társadalmi valósága nem más, mint a szabályozott külső és belső magatartásmódnak különböző módon bebiztosított szilárd, rögzített, megváltoztathatatlan rendszere. E benyomás végzetes tévedés lenne, mely elmegy a társadalminak lényegesen dinamikusabb jellegzetességei mellett. Sőt, a társadalmi struktúraváltozás gyorsított tempóban megy előre, mindenesetre, ami a megváltozott természeti és technikai viszonyokhoz való alkalmazkodást illeti: „A technika kezdetei messzire nyúlnak vissza; az emberi történelem őskorába. Az emberi történelem beleilleszkedik a föld történetébe. A föld egész fejlődése — az élettelen anyagtól a nukleártechnikáig — a folyamatoknak, az időben való megszakítás nélküli, extrémításig fokozódó felgyorsulása. Az igen nagy mértékű felgyorsulás látható az egymást követő fejlődési szakaszok tartamának konzekvens lerövidülésén: néhány milliárd évvel ezelőtt még nem volt a földön szerves élet. A legalacsonyabbrendű organizmusok kifejlődése az utóbbi pár milliárd évben történt; a gerinces állatoké néhány százmillió évbe került; az emlősállatoké az utóbbi tízmillió évbe. Az ősember fejlődéséhez, mindaddig, míg használni tudta a tüzet, már csak az utóbbi pár százezer évre volt szükség; a kőkorszak, melyben már használtak egyszerű munkaeszközöket, pár tízezer évig tartott; a fémfeldolgozás és építőművészet, az utóbbi évezredekben alakult ki. Az egyszerű gépek és lőfegyverek az utóbbi évszázadokban fejlődtek ki; az erőgépek, az elektrotechnika, a repüléstechnika, a katonai, hadművelleti technika az utóbbi évtizedekben. A nukleáris- és rakétatechnikáknak, a szabályozó- és vezérlőtechnikával együtt, a gondolkodó gépeknek és a kibernetikának a kifejlődéséhez csak néhány évre volt szükség.”¹⁶⁸ Az embernek nem kell szociológusnak lenni, hogy belássa, ez a felgyorsult környezeti átalakulás, a megkövetelt, elvárt és ilyen értelemben normaszerinti magatartás gyors változásával jár kéz a kézben. Ez előtt a háttér előtt nem meglepőek a korunkra jellemző alkalmazkodási krízisek és

konfliktusok. Igen figyelemre méltó ezzel kapcsolatban T. Parsons fejtegetése: „Minden eddig rendelkezésre álló anyag azt támasztja alá, hogy jól integrált személyiségek is csak igen korlátozott mértékben képesek a változásokhoz alkalmazkodni anélkül, hogy személyiségük súrlódásmentes működését veszélyeztetnék; minél nagyobb az egyén neurotikus bizonytalansága, annál erősebb e vonatkozásban a stabilitás iránti kényszeres szükséglet. A megváltozott formákhoz való alkalmazkodás képességét... az emocionális érettség tartja működésben, az eddigi elemzések azt mutatták, hogy a nyugati társadalmakban a legtöbb ember az emocionális érettségnek csak igen korlátozott szintjét képes elérni.”¹⁶⁹

* * *

Két alapvető átalakulási folyamatot jelölünk a szociológiában a mobilitás és a társadalmi átalakulás fogalmával. A „mobilitás” kifejezés, amint az a szociológiai irodalomban meghonosodott, személyek, társadalmi rétegek és társadalmak olyan tulajdonsága, melynek foka e személyekre vagy társadalmi rétegekre igen jellemző lehet (városi értelmiségi rétegek pl. a legtöbb társadalomban sokkal „mobilabbak”, mint a paraszti rétegek). — A szociológiai alapfogalmak rendszeréről szóló fejezetben kifejtettek értelmében mobilitás alatt egy folyamatot értünk, melynek eredményeként részlegesen megváltoznak az egyénnel szemben érvényesülő magatartásnormák, az ezt kiváltó ok, az illető személy földrajzi vagy társadalmi helyzetváltoztatása.

A földrajzi mobilitás esetében (ingázó, vendégmunkás, faluról való menekülés, városiasodás, politikai emigráció stb.), földrajzi székhelyének változása következtében többé-kevésbé gyökeresen megváltozik az egyén teljes társadalmi környezete: az ember egy új szabályozórendszer érvényességi szférájába kerül. Minél gyökeresebb a különbség a mobilitási folyamat előtti és utáni rend között, annál pregnánsabbak társadalmi következményei: a két normarendszer konfrontációja, ill. részbeni keverése (kultúrdiffúzió), egy új szocializációs folyamatot tesz szükségessé. — A társadalmi mobilitás esetében helyzetváltoztatás történik vagy horizontálisan (a kapcsolatrendszer megváltozása ugyanazon a társadalmi szinten, pl. foglalkozásváltozás, ha mindkét foglalkozás ugyanolyan magas presztízst élvez) vagy vertikálisan (ha az illető magasabb vagy alacsony-

nyabb státusba kerül). Lényegében a társadalmi mobilitás is az egyik szabályozórendszerből a másikba való átváltást jelenti, hasonló következményekkel, mint a földrajzi mobilitás.

A „társadalmi átalakulások” fogalma alatt a szociológiában a társadalmon belüli változásokat és magának a társadalmi rendszernek az átalakulását értjük. Ide tartoznak mindenekelőtt az egyénekre, csoportokra, rétegekre vagy a társadalomra vonatkozó szabályozórendszer részleges változásai, anélkül, hogy horizontális, vertikális vagy földrajzi helyzetváltozásról beszélhetnénk. Ilyen fajta változások állandóan végbemennek a társadalomban, különböző mértékben érintve annak részeit és tagjait. Új értéktartalmak és új normák keletkeznek (mint pl. az utóbbi években a „környezetvédelemmel”, az „életminőséggel”, a „tabuktól való megszabadulással”, az „önmegvalósítással” stb.-vel kapcsolatban), mások elvesztik érvényüket. Régi szabályozóelemek átértékelődnek vagy új jelentéselemekkel gazdagodnak (pl. a házasság intézményében a házastársak szerepe, az egyenjogúság értelmében átértékelődött, vagy: a tolerancia, mint belső magatartásminta alatt már nem csak az aktív toleranciát — bizonyos cselekedetek akadálytalan jóváhagyását —, hanem passzív toleranciát is értünk — az olyan cselekedetek megtiltását, melyek más személyeket zavarnak). Megváltozik az értékek és normák rangsora ugyanabban a kultúrában (pl. változott az engedelmességre és a nagykorúságra vonatkozó társadalmi kontrollal kapcsolatos elvárások ereje és szigora, vagy a nacionalista gondolkodásminta leértékelődött, összehasonlítva a második világháborút megelőző és az azt követő időket). Változásnak alávetett a szabályozáshoz való hozzáállás egyáltalán (pl. a jogi-kazuisztikus felfogás abszolúttá emelése helyett, a norma, mintegy felhívásnak, vezérelvnek, útmutatásnak tekintése).

Elgondolkodtató a szociológiai reflexiók fényében egy osztrák erdőbeli felirat: „Természetszerető ember nem csúfítja el az erdőt — másoknak: tönkretenni tilos!” E feliratban megmutatkozik, hogy a nevelés folyamán belsővé tett norma fölöslegessé teszi a kifejezett és szigorú megfogalmazást, és hogy a belátásra való hivatkozás motiválóbbnak tekintendő, mint a tiltás vagy a büntetéssel való fenyegetés. Ugyanebbe az irányba mutatnak a mind gyakoribbá váló megfogalmazások, melyek a „kéretik”-et és a „köszönet”-et is tartalmazzák, ugyanígy az olyan propagandaakciók, mint pl. a piros közlekedési lámpának (rég rendeleti-

leg előírt) figyelembe vétele „a gyerekek miatt”. — E fejlődési irányok is mutatják, milyen egyoldalú a magatartás irányításának tisztán jogi szemlélete, és hogy milyen differenciáltan kell szemügyre vennünk a társadalmi szabályokat, mint az egyöntetű magatartás magyarázó okait, akár szigoruk foka szerint is.

Az össztársadalmi rendszer vagy egyes lényeges elemei időnként (forradalminak tűnő módon) hirtelen megváltoznak, vagy pedig hasonlóan gyökeres változások hosszabb időt vesznek igénybe.

Ha el akarjuk dönteni, hogy a fejlődés folyamán megváltozott-e a társadalom egésze, vagy csak egyes elemei, úgy érveinket a gyakorlat próbájának kell alávetnünk. Hasonlít ez a viszony az egyes magatartásminták és a kultúra között fellelhetőhöz: ha csak egyes magatartásminták különböznek, nem beszélünk két kultúráról; ha sok magatartásminta különbözik nem lehet szó többé egy kultúráról. Ha valaki az alsóbb rétegekből a középrétegbe emelkedik, úgy egy mobilitási folyamat zajlik, ha azonban az alsóbb szint nagyrészt vagy teljesen eltűnik, a társadalom tagjainak többsége más minták szerint gondolkodik, mint azelőtt, akkor ezt, mint társadalmi átalakulást kell jellemeznünk.

* * *

A mobilitás különböző fajtáinak és a társadalmi átalakulásnak sok oka és kihatása lehet biológiai és pszichológiai téren és az emberi lét más területein (pl. az időjárás viszonyok földrajzi mobilitás esetén, a személyes környezet gyökeres struktúraváltozások előtt és után stb.). — Szociológiai szemszögből a mobilitást és az átalakulást az emberek egymás közötti magatartásszabályozásával összefüggésben vizsgáljuk. Földrajzi mobilitás esetén az egyén elhagy egy társadalmi egységet (egy testületet vagy egy társadalmat) és egy másikba kerül. A normák és normarendszerek mindkét társadalmi egységben változatlanok maradnak, de az egyénnel szemben a helyzetváltoztatás miatt új szabályozók lépnek érvénybe. Társadalmi mobilitás esetén változik az illető személy pozíciója ill., státusa ugyanabban a kultúrában: nem a szerepek változnak, hanem az ember vesz fel az előzőtől eltérő szerepet. Társadalmi átalakulások idején ez fordítva van: az egyén nem mozdul el, de a rá

érvényes normák, ill. normarendszerek változnak részlegesen, ill. többé-kevésbé globálisan. — A mobilitás és az átalakulás minden esetben az érintett személyre új magatartásnormák és új szerepek vonatkoznak — bár különböző okok folytán — s ebből egy új szocializáció szükségszerűsége következik.

* * *

Az ember állandóan változó világának jobb megértését és talán jobbá alakítását szolgálja a szociológiai szemléletmód s a belőle származó eredmények, erről kellene néhány gondolati benyomást közölnünk.

Az átalakulások szociológiai vizsgálatának eredményeit alkalmaznunk kell az élet és a szociológia tudománya közötti helyes viszony értelmezésére is. A kutatás, a számítási módszerek technikai lehetőségének ugrásszerű fejlődése, és a többé-kevésbé természettudományos módszerekkel dolgozó humán tudományok (történelem, pszichológia, szociológia stb.) kialakulása elkerülhetetlenül hatott a mai ember mentalitására, mely ennek következtében egyértelműen átalakult, ezt jelzi egy új szükséglet megjelenése. Nem hajlandó többé olyan döntéseket akceptálni vagy csak komolyan is venni, melyek természettudományosan, empirikusan tisztázhatók, megokolhatók és alátámaszthatók lennének, de mégis enélkül hozzák meg őket. A mai értelemben vett emberi méltóság megsértésének tűnne, bizonyítatlan szintű feltételezéseket tudomásul venni, melyekkel bizonyítható szinten is foglalkozhatunk (ezzel kapcsolatban különösen tanulságos a tekintéllyel szembeni beállítottság változásának tanulmányozása). Mindenki logikátlannak találná, sőt felháborodna rajta, ha a gyermeknevelés valamely konkrét kérdésében, melyről egyértelmű tudományos eredmények és empirikusan bebizonyítható adatok állnak rendelkezésre, úgy tennének, mintha ez a tudás és ezek a tények nem léteznének. Más esetekben a gyerek már rég felnőtt volna, ha mielőtt konkrét rendszabályokhoz nyúlnánk, megvárnánk a tudomány válaszát. A szociológiai kutatás is hosszadalmas vállalkozás, és bár az átalakulások egyes mintáit és törvényszerűségeit képes feltárni és ezért a jövőendő fejlődést képes bizonyos valószínűséggel előre jelezni, az ember mivel a legtöbb esetben lépéskényszer előtt áll, nem mindig tudja ezeket az eredményeket kívárni. Ráadásul nem

hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az átalakulások mintái is változnak, úgyhogy egy korábban megszilárdult hipotézis később nem alkalmazható minden további nélkül. A társadalmi átalakulásokkal való foglalkozás fontos funkciót tölt be, már azért is, hogy az átalakulás ténye mind tudatosabb lesz, és ezzel mindazoknak a tragikus felelőssége is, akik kimondják az utolsó halálos ítéletet, mielőtt eltörölnék a halálos ítélet büntetését, az utolsó tűzparancsot, mielőtt fegyverszünetet kötnek, az utolsó kiátkozást, még mielőtt eltörölnének egy egyházi törvényt. Érezhetően enyhítőleg hatna az „emberi tragédiák” e kiélezett eseteiben, ha figyelemmel kísérnénk a szociológiai kutatásokat, melyek rámutatnak a hirdetett célok, a kitartásra buzdító jelszavak és a tényleges fejlődési tendenciák között kialakult szakadéokra.

A társadalom és a kultúra az állandó változás állapotában van, de nem lényegtelen, hogy az átstrukturálódás gyorsan vagy lassan, békésen vagy erőszakosan zajlik-e le. Biztos, hogy a túlságosan vontatottnak talált átalakulások extrém megoldásokat provokálnak — az utolsó húsz év radikalizálódási jelenségeinek sok egymással összefüggő forrása közül megemlíthetjük, hogy mind intenzívebbé válik a rendszer hiányosságainak és azok negatív következményeinek felismerése, az egyén tehetetlenségének tudatos átélése a szilárdan intézményesült rendszerben (különbség a jogilag biztosított szabadság és ennek tényleges társadalmi megvalósítási lehetőségei között) és az ebből következő türelmetlenség és fáradtság.¹⁷⁰

Szociológiai szempontból egyfajta akasztófahumornak tűnik, mikor egyes esetekben pl. konzervatív újságok egy lélegzettel védenek rég túlhaladott struktúrákat és hárítják a felelősséget az extrém ellenzéki jelenségekre, a „túlhajtott liberalizálási tendenciákra”. J. C. Davies több történelmi felkelés elemzése során arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a forradalmak bizonyos típusai akkor törnek ki, ha a tényleges szükséglet-kielégítés és az elvárt szükségletkielégítés alakulása egymáshoz viszonyítva J-görbét ír le, azaz amikor „elviselhetetlen különbség áll elő aközött, amit a lakosság akar, és amit kap”.¹⁷¹

A társadalmi átalakulások minden kérdése különösen súlyos egyéni döntések elé állítja az embert. A szociológia mindazt a segítséget megadja, amire csak egy tudomány képes, de nem helyettesítheti a döntést. M.

Weber megfogalmazásával szólva, a szociológia felülvizsgálhatja, hogy megfelelőek-e az eszközök az adott cél eléréséhez, képes megadni, hogy mekkorák az esélyek arra, hogy a rendelkezésre álló eszközökkel elérjünk egy meghatározott célt, megállapíthatja, milyen mellékhatásokkal kell számolnunk, ha ezeket az eszközöket alkalmazzuk, és ki tudja számítani a cél elérésének költségeit. E döntési elemekkel a szociológia azután magára kell, hogy hagyja az embert. „Dönteni már az ő dolga.”¹⁷²

7. SZOCIOLÓGIAI ALAPFOGALMAK: MAGATARTÁSI TÍPUSOK

Mindazok a környező valóságot szociológia szempontból vizsgáló konkrét példák, melyeket az előző fejezetekben kifejtettünk, visszavezethetők egyetlen szociológiai fogalomra, a „normalitás” fogalmára (mely némi kapcsolatot mutat a normalitás pszichológiai fogalmával, de egyáltalán nem fedi azt): szociológiai szempontból „normális” annyit jelent, mint „normáknak megfelelő”. — Az angol lányok viselkedése szocializációjuk következtében egy mind intenzívebbé váló baráti kapcsolatban rendszerint hasonló — és ezt a magatartást „normálisnak” tartják. Az amerikai katonák más, tanult magatartásminták szerint orientálódnak — számukra a közeledésnek az Amerikában szokásos lépései a „normálisak”. A két normarendszer találkozásakor könnyen előfordulnak konfliktusok: várakozásaikban, melyeket saját magatartásszabályaik alapján táplálnak, kölcsönösen csalódnak: a magától értetődőként átélt játékszabályoktól való eltérés számukra mint „nem normális” jelenik meg.¹⁷³ — Valamikor teljesen „normális” volt, hogy a nő egyedül vezette a háztartást, és gondozta a kisgyerekeket, a férfi rendszerint alig foglalkozott ezekkel a feladatokkal, ellenben kereső foglalkozása révén, egyedüli családfenntartó volt: az egész társadalom, férfiak és nők ezt várták el a nőktől, illetve a férfiaktól. Mivel a társadalom túlnyomó többsége ezen szerepvállalásoknak megfelelően viselkedik, az ettől való eltérést „nem normális”-ként észlelik. Egy „emancipált nő” és egy „régimódi magatartásnormáknak” megfelelően szocializált férfi házassága könnyen vezethet konfliktusokhoz és ahhoz, hogy várakozásaikban csalódnak. — Demokratikus oktatási légkörben a gondolkodás szabadságát nem tiltják, sőt elvárják minden résztvevőtől, hogy kötetlen párbeszédet folytatva, különböző gondolkodási modellek ütköztetésével alkotó módon járuljon hozzá a tudomány fejlődéséhez. Ha azonban valaki egy diktatórikus-dogmatikus rendszerben szabadon gondolkodik, könnyen örültek házában végezheti, mint „abnormális” — és az illető társadalom tagjainak többsége ennek megfelelően viselkedik.

A szociológus érdeklődésének középpontjában az emberi magatartás törvényszerűségei állnak, ezeket azzal magyarázza, hogy egyrészt az emberi együttélés során magatartákszabályok keletkeznek, másrészt bizonyos számú ember e normáknak megfelelően viselkedik (mindenekelőtt az adott szocializáció és társadalmi ellenőrzés következtében). Mivel azonban e konformitás (az egyén és a társadalom szerencséjére) nem tökéletes, ezért a társadalmi törvényszerűségek mindig csak bizonyos valószínűséggel következnek be, és konkrét vizsgálatok szükségesek megállapításukhoz.

Ebből az aspektusból társadalmi alatt az emberi együttélés során teremtett és érvényesülő normák végtelenül bonyolult rendszerét értjük, melyből az alkalmazkodás és ellenállás, a konform és eltérő viselkedés, az előbbinek megfelelő bonyolult jelensége következik. Ezt az összetettséget megragadni rendkívül nehéz feladat. Talán segítséget nyújt ehhez, ha fokozatokat különböztetünk meg a normatív rendszer megvalósulása és meg nem valósulása között, eközben szem előtt kell tartanunk e fokozatok kettős relativitását: a normák rangsorának a társadalom kultúrájától és a cselekvő egyének tudatosságától való függőségét.

Hogy a magatartásnormák, azaz a társadalom magatartási elvárásai milyen bonyolult és szilárdan összefüggő rendszert alkotnak, arra N. Luhmann szolgáltat példát, mikor azt elemzi, hogyan erősítjük meg kölcsönösen egymás feltételezett elvárásait. Magyarázata így szól: „A háziasszony azt feltételezi, hogy férje vacsorára nem vár el tőle meleg ételt, hanem csak hideget. A férfi meg akar felelni az ő feltételezett elvárásaival kapcsolatos várakozásoknak, mert világos számára, hogy meleg étel iránti váratlan kívánsága nem csak kényelmetlenséget okoz, hanem összezavarja felesége elképzeléseit is az ő várakozásaival kapcsolatban... E háromszoros reflexivitás lehetővé teszi a gyors, figyelmes, kommunikációmentes megértést... — természetesen a tévedés kockázata arányosan fokozódik, melyet csak egész kisméretű szociális rendszerek képesek szű határok között tartani.”¹⁷⁴

Ez az „egyszerű” alkalmazkodás vagy nem alkalmazkodás, megfelelés vagy nem megfelelés, csalódáskeltés, vagy a másik megóvása a csalódástól lejártszódhat a mindkét, elvárásokkal rendelkező partner által „fölerendeltként” elfogadott, a magatartás normájaként elismert célok és

nézetek síkján (az alkalmazkodás egy második, magasabb szintje), vagy pedig az elutasító viselkedés, a helyes magatartással kapcsolatos, egymással összeegyeztethetetlen normarendszerek, célkitűzések és nézetek következménye (egy felsőbb fokon való megkülönböztetés és konfliktus).

* * *

Egy kategória, csoport vagy társadalom magatartásnormáinak való nem-megfelelést a szociológiában „deviáns” vagy „eltérő” magatartásnak nevezzük, a megfelelésre a „konform magatartás” kifejezést használjuk. Mindkét válasz lehetséges, az emberek közötti szabályozás minden szintjén, a magatartásminták, a szerepek, az intézmények és a kultúra szintjén, és pedig mindig átfogóan vagy részlegesen. Amennyiben a normával egybevágó magatartásmód valamely, közös célkitűzések és nézetek (főlérendelt norma) körébe tartozó interakció, úgy kooperációról beszélünk. A partnerben várakozása ellenére csalódást keltő interakciókat, akár az egyszerű magatartásminta szintjén, akár a célokról és a helyes emberi magatartás alapismérveiről való nézetek (például értékrend) szintjén bonyolódnak, társadalmi konfliktusoknak nevezzük.

* * *

Ha sajátos szociológiai szemszögből szemléljük, hogyan igazodik a normákhoz az emberek egymás közötti magatartása, úgy logikus módon két típust különböztetünk meg a szociológiában, a konform, kooperatív, azaz az érvényben lévő szabályoknak megfelelő, és az eltérő, konfliktusos, azaz az érvényben lévő szabályoknak ellentmondó magatartástípust. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyének konform vagy normáktól eltérő viselkedésének döntő, közvetlen pszichikai okai és hatásai is vannak, melyeket a pszichológia tár fel és magyaráz meg.¹⁷⁵ A szociológiai kérdésfeltevés az érvényben lévő normarendszerre specializálódik, mely lélektanilag nem levezethető, és sajátos törvényszerűségeket mutat fel, szociális egységek, mindenek előtt társadalmak szerint különböző, társadalmi folyamatok során áll elő, védi magát és alakul át, és mint ilyen az embereket döntés elé állítja, hogy alkalmazkodnak-e hozzá

vagy a várakozástól eltérő viselkedést választanak. — Ezzel kapcsolatban E. Durkheimnek minden bizonnyal igaza van, amikor azt állítja, hogy az emberek először egymás között és egymás számára megteremtik (az alapvető és szükség szerint differenciált) szabályozást, (természetesen nem függetlenül létük különböző — időjárási, biológiai, lélektani stb. — faktoraitól), és csak azután döntenek egyénenként vagy csoportosan lélektanilag jól elmagyarázható okokból a konform vagy a deviáns magatartás mellett (eközben az eltérő csoportmagatartás kialakulásában újra csak döntő szerepet játszanak az e csoportban érvényesülő normák): „Valójában minden társadalomban van a jelenségeknek egy szilárdan körülhatárolható csoportja, ezek jól kivethetően különböznek mindazoktól, melyeket a többi természettudományok kutatnak. Ha én, mint testvér és házastárs vagy honpolgár teljesítem a kötelességeimet, vagy ha vállalt kötelmeimet beváltom, úgy olyan parancsoknak engedelmeskedem, melyek a személyemen és akarati szférámon kívül eső jogban és szokásokban gyökereznek. Akkor is ha személyes érzelmeimmel összhangban állnak és valóságos voltukat bensőségesen átérzem, mégis valami objektívről van szó. Mert e parancsokat nem én alkottam, sokkal inkább neveltetésem során vettem át őket.”¹⁷⁶

* * *

A konformitás és kooperáció jelenségének szociológiai vizsgálatánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ezek a „pozitív” interakciók rendszerstabilizáló hatásúak és a fennálló rendet, melyen belül lejátszódnak, továbbépítik. Ami a normától eltérő magatartást illeti, a szociológia (hasnolón a konfliktus és a forradalom stb. témájához) az egységeshez való viszony szemszögéből vizsgálja, legalábbis az itt röviden jelzett kérdéskomplexum értelmében: a deviáns magatartás a szociológia tárgyát képezi, mint az egyöntetűvel történő szakítás, mint egy egységes rendszeren belüli másféleség jelensége (deviánsnak csak annyiban nevezhetünk valakit, amennyiben ahhoz a társadalomhoz tartozik, melynek magatartásmintáit megszegi), mint negatív, de nem kevésbé reális viszony (mint minden emberi jelenség a deviáns magatartás is társadalmiba ágyazott) és mint negativitásában is egységes magatartás (a

deviáns magatartás is társadalomtól függő és általa kiformált, mint a szubkultúra és ellenkultúra).

E fejtegetések lezárásául még egyszer, és ezúttal még általánosabban le kell szögeznünk, hogy sem a normától eltérő magatartás, sem a konfliktusok más fajtái a fent megfogalmazott definíció ellenére sem foghatók fel egyoldalúan, mint „negatív jelenségek”. Egyértelmű például, hogy társadalmilag „negatívnak” ítélt szabályokkal és célkitűzésekkel szembenálló „negatív” interakciók pozitív értéket hordoznak. Teljesen jogosan jegyzi meg R. Dahrendorf az úgy nevezett konfliktusteória fő képviselője német nyelvterületen az ipar világára vonatkozóan: „Tényszerűen bizonyítható a konfliktusok társadalmi funkciója, — függetlenül informális, elterelt vagy manifesztálódott voltuktól —: a konfliktusok folytonos teremtményként erősítik a társadalmi viszonyokat, képesek a megkövült társadalmi viszonyokat fellazítani és új formákat életre hívni. Ebben az értelemben a konfliktusok léte egy üzemnek vagy gazdasági rendszernek nem a »betegségét«, hanem az életképességét bizonyítja.”¹⁷⁷ A konfliktussal, mint a társadalmi megújulás egyetlen útjával, a társadalmi átalakulásokról szóló 6.4. fejezetben foglalkoztunk. Mindenesetre a konfliktusoknak megvan a maguk „ára”, mely kooperatív viselkedéssel megtakarítható.

Nyitva marad a stratégiai kérdés, hogy vajon — leegyszerűsítve — a társadalmi normákkal szembeni ellenállás, tőlük való eltérés, azokat megújító tevékenység megvalósítható-e alkalmazkodás nélkül vagy a beilleszkedés előtt vagy pedig az után, éppen a beilleszkedetség által fölerősítve. A helyes döntéshez szükséges, szociológiailag fontos ismérvek összefoglalhatók — nevezzük így — a „puskapor-teóriában”: mindenki a maga társadalmi környezetében (csoport, társadalom stb.) egy meghatározott mennyiségű „puskaporral” rendelkezik, azaz potenciája, melyet adott célok érdekében fel tud használni, megtestesül pozíciójában, hivatásának szükségességében, pénzben, hatalomban, tekintélyben, közkedveltségben. Ennek a hatóerőnek a nagysága természetesen változó, végső soron és alapvetően attól függ, hogy milyen mértékben alkalmazkodik az egyén társadalmi egységének játékszabályaihoz. Minden, az érvényes normákkal szembeni erőbevetés, tehát deviáns magatartás felemészt valamennyit az aktuális puskapormennyiségből. A cselekvő személyes mérlegelésén múlik, hogy egy különösen fontosnak tartott cél szolgálatában egyszerre ellövi-e egész puskaporát, vagy pedig meg-

próbál az alkalmazkodással és ellenállással úgy gazdálkodni, hogy megfelelő határfokú puskapor birtokában maradjon, ha még fontosabb erőbevetésre kerül a sor. — Ezzel együtt járhat nagy mennyiségű önámítás vagy ugyanannyi bölcs felelősségérzet — ez a szociológiai elmélet antropológiai-pszichológiai oldala, melynek helyességét csoport-megfigyelések igazolják, de érvényét bizonyosan megtartja minden társadalom kimeríthetetlenül bonyolult rendszerében is.

A beilleszkedéssel, deviáns magatartással, konfliktusokkal, konfliktusmegoldással és válságstábbal kapcsolatos kutatások többsége a lélektan, elsősorban a társadalomlélektan területén zajlik. A szociológia sajátos feladata e területen is a valóságos viszonyok felderítése, a tévedések leleplezése a konfliktusok feltárása és kezelése során, a konfliktusmentes társadalomról való illuzórikus elképzelések kijózanítása, a konfliktusok költségeinek és alternatíváinak a felmutatása. A döntéshez, hogy a konfliktusokat elkerüljük-e, szabályozzuk vagy sikeresen megoldjuk, ismernünk kell a konfliktusok struktúrális okait, a társadalmi elvárások, szabályozórendszerek és alrendszerek közötti ellentmondásokat. A szociológia, mint tudomány, mindazzal, amit tesz, kettős feladatot tölt be: rendszerkritikait és rendszer megerősítőket, példát szállít arra, hogy a szociológiailag helyesen értelmezett kooperáció és konfliktuskeresés, beilleszkedés és ellenállás miként vezet a legkecsegtetőbb eredményhez, azt a kockázatot természetesen nem lehet kizárni, hogy eredményeivel a gyakorlati felhasználás során visszaélnek, illetve helytelen döntés születik arról, hogy „hol segít a kritika és hol a stabilizálás”. Ez a veszély kétségkívül fennáll. Egy zárt rendszer, legyen ez pl. egy ipari üzem vagy egy egyesület, a viszonyairól kiderítetteket arra használhatja és (normális esetben) arra is fogja használni, hogy belső struktúráját a rendszer fenntartása érdekében megjavítsa, függetlenül attól, hogy e terület a gazdasági szerkezetben, vagy ez az egyesület az össztársadalomban pozitív funkciót tölt-e be, vagy csak teher az egész számára. Vagy ugyanez a probléma más szinten kifejezve: ha egy rendszerben a hatékonyság érvényesül, mint legfőbb kritérium és a kutatási megbízásban az emberi méltóság szempontjai egyáltalán nem szerepelnek, úgy a kutatás eredményei a rendszer egyoldalúságait csak felerősítik és azt fogják igazolni, hogy az adott szempontból fenntartásra érdemes. Ez a veszély nem áll fenn, ha egy olyan rendszeren belül kerül sor szociológiai módszerek alkalmazására,

mely legalábbis az adott időpontban, egy felérendelt (érték- vagy norma-) rendszer szerint helyeslésre, elfogadásra és támogatásra méltónak tekintett. Ez az eset a már jelzett többszörös különbségtétellel, gyakran előfordul, természetesen akkor is, ha egy rendszert pl. forradalmi módon egy alapvetően új rendszer vált fel, mely a társadalom tagjai számára jobbnak bizonyul, és ezért, mint új, érvényes normarendszer megszilárdulni képes.

Mindezek a jelenségek felvetik azt a kérdést, hogy milyen a társadalmi rendszerek identitásának a szabadsághoz való viszonya. Az identitás szociológiai fogalma egy adott társadalmi egységen belül az értékekkel és normákkal kapcsolatos viszonylag egyöntetű felfogást jelenti. Ezt az egyöntetűséget veszélyezteti a tagok szabad érték- és normaválasztása. A rendszer önmagával való azonossága azonban fenntartható, amennyiben e nézetek szabad teret engednek a legfontosabb létkövetelmények pluralista módon való megvalósítására. Mint ahogy vitathatatlan a tény, hogy minden magyar egységes és azonos magyar nyelven beszél, ugyanúgy tény, hogy különbözik egymástól a szegediek és a budapestiek, a felsőfokon képzettek és a kevésbé képzett magyarok nyelve.

A szabályozás pluralitásának természetesen megvannak a határai: pl. ha ugyanannak a nyelvnek két dialektusa a két kommunikációs partner számára kölcsönösen érthetatlenné válik. Maguk a határok nem egyszer és mindenkorra rögzítettek, hanem viszonylag rugalmasak: a „természetes” határ a másik tájszólás megismerésével eltolódik.

A demokratikus ipari társadalmakban gyakran találkozunk egyes személyek, nagy szervezetekből való kilépésének ill. kizárásának látványos eseteivel. Ezek az esetek lényegében arra vezethetők vissza, hogy vagy az egyén nem képes tovább azonosulni a szervezettel, vagy a szervezet érzi úgy, hogy tagjának eltérő véleménye és magatartása fenyegeti identitását. Miben áll egy szervezet identitása (pl. egy párté vagy egyházé)? Ezt a kérdést több (pl. lélektani vagy jogi) szempontból szemlélhetjük vagy vizsgálhatjuk. Szociológiai szempontból, egy szervezet identitása a szervezetben érvényesülő meghatározott társadalmi rend alakjában ölt testet. Az adott szervezetben normatív megállapítások uralkodnak arról, hogy mi a „helyes” gondolkodás (ideológiai alapelvek,

hittételek stb.) és magatartás (cselekvési előírások, rítusok stb.). (Ezeket nem ritkán a hatalmat bíró csoport taktikai okokból vagy önértékből részrehajló módon definiálja). Nos valaki elkezd másként gondolkodni és cselekedni, mint az érvényben levő normarendszer hordozói (a hatalmon lévők vagy a többség stb.). Elkövetkezik az a pont, amikor vagy az egyén vagy a normarendszer hordozói meggyőződnek arról, hogy az azonosulás nem lehetséges többé, ill. az identitás már nem áll fenn: kilépésre vagy kizárásra kerül a sor. E jelenség szociológiai magyarázata abban áll, hogy meghatározzuk az adott társadalmi rend jellegzetességeit és ezzel szoros összefüggésben azoknak a normatív döntéseknek az érvényét és keletkezését, melyeket a szervezet, mint önazonosságának tartalmát (a „helyes” gondolkodást és magatartást), mint identitásának határait (hogyan előbbieket mennyire toleráns és pluralista módon fogja fel), mint önazonosságának lehetséges változatait (pl. szükségszerű alkalmazkodás) és mint identitása védelmének fajtáit (pl. párbeszéd, meggyőzés vagy adminisztratív intézkedések) helyeslendőnek és megóvandónak tart.

8. A SZOCIOLÓGIA, MINT MESTERSÉG

Minden tudomány jellegzetes szemléletmódja szerint, alapfogalmainak segítségével rendezi és szervezi rendszerbe a valóságot. A szociológia is teljesíti ezt a tudományos feladatot, amint azt a megelőző fejezetekben kifejtettük, t.i. feltárja, leírja és tipizálja az emberi kapcsolatokat irányító szabályokat és szabályozórendszereket, mint olyanokat és a különböző emberi sokaságokat, társadalmi egységeket, melyekben a társadalmi normák létrejönnek és érvényesülnek, s a különböző társadalmi folyamatokat is, melyek ezekben az egységekben saját szabályrendszereik szerint lejátszódnak. Másként megfogalmazva: a szociológiai szemléletmód lehetővé teszi, hogy pl. a házasságot vagy a gazdaságot, mint intézményt mutassuk be, s megkérdőjelezzük eddig tabunak tekintett látszólagos dologi voltukat, magátólértetődőségüket, kikezdehetlenségüket, s mint az adott társadalomban fellelhető intézményi tartalmakat elemezzük őket, s ebből az első következtetéseket¹⁷⁸ levonva, típusaikat ugyane jelenségek minden más dimenziójától megkülönböztetve, mint az emberi viszonylatokat szabályozó rendszerfajtaikat határozzuk meg.

A tudomány egy másik, még fontosabb feladata, hogy saját kutatási érdeklődése alapján rendezett valóságelemek közötti törvényszerű összefüggéseket feltárva, elméleteket dolgozzon ki.

Elméletet itt úgy kell értenünk, mint kijelentést a különböző változók közötti törvényszerű összefüggésekről, melyet, mint hipotézist (feltételezést) állítunk fel és ellenőrizzük, és ahol az egyik változó megadható rendszerességgel a magyarázata („oka”) ill., feltétele a másinak. Ha a hipotézisek az ellenőrzés során időlegesen helytállónak bizonyulnak, (s amennyiben a szóban forgó tudomány sajátos szemléletmódja, alapfogalmainak rendszerében kifejezésre jut, és ha feltételezzük, hogy a valóság logikus összefüggésekben megragadható), úgy ebből a rendszeren logikája szerint az következik, hogy a hipotézisekre alapozott elméleteknek is egymással indokolt, logikus összefüggésben kell állniuk.¹⁷⁹

A szociológiai kutatás és elméletképzés viszonylag rövid története folyamán számtalan fontos, gyümölcsöző és értékes eredményt hozott. A következő oldalakon megemlítünk közülük néhányat példaként. De tovább mutató lehetőségekre is szeretnénk utalni. Egy optimális feladatmegoldásra vonatkozó javaslatról van szó mindössze, melyre lehetőség adódik, ha egyrészt egy lépéssel tovább akarunk menni, mint a csak leíró vizsgálatok, melyek adatokat vesznek fel és megállapítják a változók közötti összefüggéseket, s a törvényszerűségeket vissza akarjuk vezetni a szociológiailag ténylegesen releváns, tehát a *szociológiailag* magyarázó változóra, és ha másrészt a lehetőségekhez mérten világosan külön akarjuk választani a vizsgálat során a sajátosan szociológiai és a nem-szociológiai (biológiai, lélektani, demográfiai, gazdasági stb.) magyarázatokat.

Az első szempontból optimális megoldásra példaként szolgálhat az az érdekes felmérés, mely gyakorlati összefüggést állapít meg egy adott társadalomban a nemhez való tartozás és a leggyakoribb beszédtemák között. Néhány adat rá, hogy mely témákat részesítenek előnyben csevegésük során a nők, melyeket a férfiak:

A férfiak a legszívesebben a sportról (46%), viccekről (39%), politikáról (37%), autókról (36%), az üzletről (36%), nőkről (28%), jövedelemről (28%), a tv műsorról (26%), a gazdasági helyzetről (25%), és az árakról (24%) beszélgetnek, ezzel szemben a nők gyermekeikről és a gyermeknevelésről (45%), családjukról (42%), divatkérdésekről (39%), betegségekről (38%), a háztartásról (37%), az árakról (37%), a tv műsorról (33%), előnyös bevásárlási lehetőségekről (32%), a férfiakról (31%), szerencsétlenségekről és halálesetekről (31%), más nőkről (27%), és a „karcsú vonalakról” (27%).¹⁸⁰

Érdekes és informatív eredmények ezek. Még izgalmasabb lenne tovább lépni a tudományos alapismeretek irányába, mert így magyarázattal szolgálhatnánk arra, hogy a kétféle preferencia sorrendet, mennyiben indokolják tegyük fel, biológiai, pszichológiai vagy társadalmi tényezők, még akkor is, vagy éppen azért, mert ezek a változók egymással szoros kapcsolatban állnak. Ha e preferenciasorrend megváltozását kíváncsiaknak ítélnénk, akkor föltétlenül meg kell tudnunk, melyik az a változó, mely a feltárt törvényszerűségeket magyarázza, vajon a nemhez

való tartozás meghatározta pszichikai struktúra, vagy pedig a jellegzetes nemi szerepek és szocializáció. Erre a kérdésre összehasonlító vizsgálatok segítségével adhatunk választ, úgy, hogy a vizsgálat során kiválasztunk egy állandó tényezőt, s hagyjuk, hogy a többi tényező különböző típusba rendezhetően váltakozzon.

Ezzel rá is mutattunk a javasolt optimális feladatmegoldás másik faktorára. Az egyes tudományokra jellemző összefüggéseket, magyarázatokat gazdagítja és továbbfejleszti, ha a kutató tudományos munkássága során, tudományok központi, legsajátosabb vonatkozásaira koncentrálnak, és ezeket más tudományok, nem kevésbé fontos és sajátos szempontjaitól megkülönbözteti. Eközben nem szabad, hogy zavarja, ha ugyanaz a jelenség a megfigyelt valóságdimenzióban jellegzetes törvényszerűségeket mutat, máskor, más dimenzióban „felmerülve” az előbbtől különbözőt — ellenkezőleg: éppen ez a tény igazolja és motiválja az egyes tudományágak szakosodását, mely a jellegzetes egyéni dimenzióknak megfelelő szemléletmódban testesül meg. — Ha egy személy vagy csoport számára, egy másik személy vagy csoport magatartásmódja példaképpé válik, ez a jelenség mindenek előtt pszichikai szinten játszódik le (identifikáció, lelki megfelelés, önkiegészítés igénye stb.). Abban a pillanatban azonban, amikor a példakép magatartása az egyén vagy csoport magatartásnormájává válik, ahol is a példakép norma-rendszere az utánzás folyamán, az egyénre vagy csoportra vonatkozó normák forrásává válik, a jelenség már társadalmi szférában „merül fel”, s megmagyaráz egyébként érthetetlennek tűnő eseményeket (pl. alacsonyabb rétegekből származó nők szerepkonfliktusait, melyek abból adódnak, hogy a vonatkozási csoportként választott „Hollywood-sztárok” magatartásnormáihoz igazodnak). — Vagy ha a tömegkommunikációs eszközök agresszivitást ébresztenek, az közvetlenül pszichikai jelenség. Abban a pillanatban azonban, amikor megállapíthatóvá válik, hogy a tömegkommunikációs eszközök által propagált agresszivitás „divattá”, bizonyos körök magatartásának „valódi” normájává lett, már egy társadalmi jelenséggel állunk szemben: az ezekben a körökben eddig érvényesülő „illemszabályok” megváltozásával és mindazon következményekkel, melyeket az érintett társadalmi egységen belüli magatartásminták, szerepek megváltozása hív életre, melyek a kultúra és a meglévő struktúra konfliktusaiban fognak megnyilvánulni, stb. — Az olajkészletek

szűkössé válása felmerülhet a lélektani (pl. félelem) vagy a gazdasági (pl. áremelés), vagy pedig a szociális szféra jelenségeként is, akkor ugyanis, ha az olaj szűkös voltának ténye kialakítja a takarékosság normáját („aki ezután 100 km/h sebességgel hajt, nem talpraesett autóvezető többé, hanem felelőtlen egoista”). — A társadalmi dimenzió, lehet egyfajta „közbülső tartomány” („közvetítő faktor”) is, mindenestre saját törvényszerűségekkel: bizonyos lelki tényezők (nem kell föltétlenül a lánc kiindulópontját alkotniuk) a szexuális erkölcs egy meghatározott fajtájához vezetnek (mely részét képezi a kulturális normarendszer számtalan, egymással törvényszerű kapcsolatban álló intézményének, szerepének, magatartásmintájának), ez a társadalmi faktor a maga részéről újfent jellegzetes pszichikai jelenségeket hívhat életre (szégyenérzet, félelem stb.). Megfordítva is igaz: Gyakran a fennálló konstellációk vagy társadalmi struktúrák képeznek egyfajta közbülső fokot (mint pl. a hatalom, a vagyon, a befolyás, a tudás stb. megoszlása). Szociológiai lényegük abban áll, hogy az érvényben lévő normák hozzák létre őket, ám meglétükkel egyben a magatartásminták alapjául is szolgálnak. Pl. a bizonyos társadalmakban érvényesülő női szerep („nőknek nem kell továbbtanulni”) a tudás megoszlásának tipikus társadalmi struktúrájához vezet, melyből aztán jellegzetes magatartásnormák következnek (pl. a női munkavállalásra vonatkozóan). — Csak akkor várhatjuk el a különböző tényezők közötti törvényszerű összefüggésekkel kapcsolatos ismereteink gazdagodását, ha minden egyes tudományág, saját jellegzetes érdeklődési szférájára koncentrálnak, melynek összefüggéseire már tartalmas magyarázatokat dolgozott ki.

A 70-es évek végén, 80-as évek elején több kísérlet történt a szociológiai irodalomban a különböző elméleti tételek összeegyeztetésére, az egységesítés a szociológiai kutatás és elméletképzés hatékonyságát és átütő erejét volt hivatva növelni s azon kívül elősegíteni a tudományág gyakorlati alkalmazását.¹⁸¹ E szándék megvalósulási esélyeit növeli, ha megvilágítjuk mely területeken alkalmazhatjuk hatékonyan és gyümölcsözően a szociológiát,¹⁸² azaz mindazok számára, akik egy szociológus szakembert hasznosan tudnának alkalmazni, világossá válik, hogy mire való ez a szakma. A szociológia és a szociológusok tényleges helyzete messze elmarad a lehetőségektől.

Ezzel szemben fennáll egy hihetetlenül nagy elvi, társadalmi igény. A

„természeti erők” megismeréséért, magyarázásáért és birtokbavételéért a tudományos alap kutatás és a megfelelő gyakorlati alkalmazás eszközeivel régóta folyik a harc (gondoljunk pl. az orvostudományra, az atomfizikára vagy a pszichológiára). Ezzel egyidőben, mint egy megigézett áll a modern ember még mindig a magateremtette struktúrák súlyos következményei előtt, és tűri a fatális megrázkódtatásokat, kríziseket, kellemetlen fejleményeket, mintha fegyvertelenül ki lenne szolgáltatva és nem lenne abban a helyzetben, hogy ezek mechanizmusait és törvényszerűségeit megismerje és kormányozza. — Hogy az alapvető igény fennáll és hogy a szociológia igenis abban a helyzetben van, hogy feltárva a társadalmi rend milyenségét, leleplezve a magunk gyártotta társadalmi szerkezetet, a normák által szabályozott gondolkodási- és cselekvési rendszert, képes hozzájárulni az ember emancipációjához és társadalmi létének optimálisabbá tételéhez, erre az előző fejezetekben már sok példát szolgáltatunk. — Ami itt következik, már csak összefoglalás és konkretizálás, az eddig elmondottak néhány példával alátámasztott vázlata. Nem helyettesíti annak alapos kidolgozását, hogy mi a szociológia és a szociológus szükségszerű és hasznos tevékenységi területe, de ösztönzéssel akar szolgálni hozzá.

Három szinten kell, hogy a szociológia, mint tudomány, a már kifejtett értelemben, és a szociológus, mint szakember bevetésre kerüljön, a társadalmi szabályozórendszer törvényszerűségeinek feltárására.

Az első szinten ösztársadalmi funkciók betöltéséről van szó.

A szociológiának megalkuvást nem tűrő, szükségszerű feladata, hogy felvilágosítsa az embereket, az emberi társadalom állapotairól, azaz mindazokról a sajátosságokról, melyeket a szociológiai szemszögből való tudományos absztrakció feltárni és felmutatni képes: az embert, mint csoportok, rétegek, társadalmak tagját, konkrét létezésében, mint a ráható szocializációs folyamatok és társadalmi kontrollmechanizmusok „termékét”, mint társadalmi szerepek hordozóját, intézmények birtokosát, mint saját kultúrájának foglyát és teremtőjét. Feladata továbbá, hogy felvilágosítson az emberi észlelés, a normákhoz alkalmazkodás és a részben kiszámítható cselekvés társadalmi meghatározottságáról, de a „liberté située”-ről is, mely lehetőséget nyújt arra, hogy társadalmi helyzetét megváltoztassa és az érvényben lévő társadalmi normarend-

szerek átalakításában kreatív módon közreműködjön. — E szociológusok által betöltendő hivatási posztokat létre kell hozni a közoktatás minden területén: oktatói állásokat (a pedagógiai lehetőségek és követelmények figyelembevételével) az iskolákban (Ausztriában már léteznek ilyen, ha nem is e funkció jelentőségéhez mért kezdeményezések), és e speciális érdekek képviselőjét lehetővé tevő állásokat, a tömegkommunikáció terén.

Az általános társadalmi jelenségek és problémák kutatása az össztársadalmi igényeket kell, hogy szolgálja, mint pl. a nagyobb ideológiai áramlatoknak és érdekhelyzeteknek, a nyelv szociális aspektusainak, a társadalmi egyenlőtlenségnek, az extremizmusnak, az ifjúsági zavargásoknak, az alternatív mozgalmaknak, a bűnözésnek, a házassági krízisnek, a béke társadalmi vonatkozásainak stb. kutatása. — Az ilyen és ehhez hasonló kérdésekkel szakszerűen foglalkozó kutatóintézeteket nem megspórolni kellene, hanem jelentős mértékben kiépíteni: ez az investíció a felbomlás jelenségein való sirázkodás, és a „törvény és rend” utáni vak kiáltozás helyett, minden szempontból „megtérülne” a társadalomnak és minden egyes tagjának.

Középszinten a nagyobb társadalmi intézmények, szervezetek és mozgalmak (mint pl. ügykörök, pártok, kamarák, egyesületek, egyházak, nőmozgalom, alternatív életstílus mozgalmak stb.) kell, hogy szakmai teret biztosítsanak a szociológusoknak, hogy az állandóan változó viszonyok közepette szociológiai szempontú diagnózist állítsanak fel az illető részterület helyzetéről, az egész társadalmon belül és a részterület belső struktúrájáról, s megfelelő terápiát javasoljanak.

Ragadjunk ki egyetlen példát, mint modellt, hogy megvilágíthassuk rajta a szó precíz értelmében a szociológia és a szociológus funkcióját (nem mint kevésbé becsült, szétszórt mindenhez értőt, hanem), mint szakemberét. — A családügyi minisztérium szociológiai részlegének pl. (támaszkodva az elméleti és empirikus családszociológiai felmérésekre, magyarázatokra és az illető össztársadalmi problémákkal foglalkozó kutatóintézetek idevonatkozó kutatási eredményeire) a következő feladatokat kellene ellátnia:

A házastársak, szülők, gyerekek, mint ilyenek tipikus magatartási azonosságainak megállapítása és leírása, mégpedig hic et nunc összeha-

sonlítva ugyane társadalomban korábban szokásos magatartásmódokkal és más társadalombeliekkel, pl. foglalkoztatás, a szabadidő eltöltésének módjai, nevelési stílus, gondolkodásminták a házasság értelméről és funkciójáról és a kíváncsú gyerekszámáról, alternatív formák, mint pl. életközösség, a homoszexualitással, a házastársi hűséggel, a házasság előtti szexualitással kapcsolatos gondolkodás- és magatartásmódok, stb. — Kísérlet, a megállapított szabályszerűségek, különbségek és következményeik értékelésére (pl. a társadalom lelki egészségére, a gyermekek jövőjére, a gazdaságra stb. vonatkozóan).

A feltárt magatartási azonosságokat, mint a *hic et nunc* érvényben levő tradíciók, szokások, szerepelvárások, törvényesen és a törvénytől függetlenül intézményesült (pl. a házasságra való felkészítésre, a házastársak, a szülők és a gyerekek hivatalos és nem hivatalos jogaira és kötelességeire vonatkozó) normák, kulturális érték- és normaképzetek (pl. demokráciafelfogás, tolerancia), stb. által vezérelt magatartásminták *következményeként* kell elmagyaráznia. — Ezeknek a magyarázatoknak differenciáltaknak kell lenniük, aszerint, hogy az érintettek milyen tényleges társadalmi egységekhez (életkori kategóriákhoz, városhoz-faluhoz, kis- vagy nagycsaládhoz, milyen létszámú kiscsaládhoz stb.) tartoznak és megállapításait el kell mélyítenie, figyelembe véve a következő tényezők hatását: a szocializáció által közvetített családi szerepek és családminták (ezen belül pl. az előző generáció, a tömegkommunikáció, a reklám szerepe), a társadalmi ellenőrzés módja (pl. a szankció-mechanizmusok új formái), a családtagok mobilitási lehetőségei (pl. a házasság előrelépési esélyei vagy a fiataloknak a közös lakásból való kiköltözési lehetőségei), társadalmi struktúraváltozások, stb. — Mindezekből a megállapításokból és elemzésekből le kell vonni a gyakorlati konzekvenciákat (újra átgondolni az iskolai képzést, a törvényhozói intézkedésektől a tanácsadóhelyekkel való kielégítő ellátásig).

Nem kevés fantáziára és koncentrációra van szükség, hogy az előző fejezetekben kifejtett szigorú szociológiai szempontokat alkalmazva, e rövid vázlatot helyesen értelmezzük. Ám ha ez sikerül, vitathatatlanul válik, hogy e feladatok folyamatos ellátása, az örökké változó viszonyok közepette, társadalmi szükségszerűség, a társadalom számára jövedelmező beruházás s a szociológia és a szociológus jellegzetes szakterülete.

Különbféle egyedi területek tartoznak a *harmadik szinthez*, ahol a szociológia és a szociológus közvetlenül hasznos szolgálatot teljesít, ezt igazolják a különböző esetek, a német nyelvű társadalmakban szerényebb mértékben, más társadalmakban (pl. USA, Hollandia, Lengyelország) gyakrabban (szociológusok az üzemekben, városi tervezőintézetekben stb.). De ezeken a helyeken állandóan alkalmazott szociológusok is gyakran inkább szétszórt és nem a szigorúan definiált szociológia központi kérdésfeltevéseire koncentrálnak munkát végeznek, ami a képzés és szakma gyakorlati használhatóságáról (ha egyáltalán létező) kép hiányosságaira utal.

Az előbb említettekre példaként, a teljesség igénye nélkül, felvázoljuk egy üzemszociológus feladatkörének egyik részterületét. Egy üzemszociológusnak ismernie kell és fel kell használnia az általános üzemszociológiai elméleteket és az empirikus vizsgálatokból származó magyarázatokat, ezen kívül a megfelelő kutatóintézetek kutatási eredményeit, melyek annak a társadalomnak, melybe az illető üzem is tartozik gazdaságával és vállalati működésével, össztársadalmi szinten foglalkoznak, mégpedig olyan módon, ahogyan ez a szigorúan értelmezett szociológiai szemléletmódból adódik, koncentrálni előbb az üzem életének fontos jelenségeit tárgyaló központi és azután az összes többi mellékkérdésre. Példaként ragadjunk ki egyet a vizsgálati témák sorából, az üzemen belüli vezetés problémáját.

Az üzemszociológus első feladata, hogy megállapítsa és leírja az üzemben, a vezetés problémájával kapcsolatban előforduló legfontosabb magatartásformákat, a jelenlegi állapotokat összehasonlítva az üzemben tapasztalt korábbi magatartásmóddal és más összehasonlításra alkalmas vállalatoknál fellelhetőekkel, pl. vezetési stílus, az utasítások teljesítésének módja, interakciós minták a dolgozók és a különböző szintű vezetők között, üzemen kívüli kapcsolatok, a dolgozók és a vezetők önmagukról és mások róluk kialakított képe (beleértve az egyes vezetési feladatokról való felfogást), az üzem céljairól és e célok megvalósításának eszközeiről való vélekedések, a döntésben való részvétellel kapcsolatos elképzelések, — kívánságok és ezek megvalósulása, adatok a deviáns magatartástípusokról stb. — Kísérlet a megállapított szabályszerűségek, különbségek és következményeik értékelésére (pl. a pszichikai megterhelésre, az üzemi klímára, a gazdaságosságra stb. tett hatásuk szempontjából).

Ezt kell, hogy kövesse annak magyarázata, hogy a feltárt magatartástípusok, milyen, az üzemben érvényesülő tradíciók, szokások, csoportcélok és normák, szerepvállalások, kollektív szerződésbeli szabályok és az üzemre is érvényes osztársadalmi érték- és normaképzetek (pl. munkajog, demokráciafelfogás, a különböző rétegek és csoportok partneri viszonyával kapcsolatos beállítottság, az önkiteljesítés igénye, státusszimbólumokra és presztízsre vonatkozó értékítéletek stb.) *következtében* alakultak ki. — A vezetői magatartást mindenek előtt a vezetői szerepből kell elmagyarázni. Ez a szerep (ellentétben pl. a biológiai megalapozottságú anyaszereppel) tisztán társadalmi eredetű. A releváns csoportok, nevezetesen a felettesek, az egyenrangúak, a beosztottak és az üzemen kívüli társadalmi egységek (a szakmai egyesületektől az osztársadalomig) elvárásaiból áll össze. Hatékonyság, a vezető szerep viszonylatában az adott elvárásoknak való megfelelést jelenti, mégpedig abban a minőségben, amint azt az egyes csoportok hatalmi súlya megköveteli, ahol is ezen elvárások homogenitásának vagy heterogenitásának foka, a társadalmi szerepkonfliktusok elmélete szerint, a végeredményt jelentősen befolyásolja.¹⁸³

A magyarázatoknak differenciálnak kell lenniük, a főnök és a beosztott, tényleges társadalmi egységhez tartozása szerint (életkor-, nem-, nemzetiségi kategóriák, helyben lakó és ingázó, üzemen belüli formális és informális csoportok, szervezeti típus stb.) és a továbbiakban el kell mélyíteni őket, annak megállapításával, hogy milyen hatást gyakorolt a sajátos szocializáció az illető főnöki ill. beosztotti szerepfelfogásra (pl. a következő tényezőkön át: a vállalatalapítók példája, a vezetői feladatra való előkészítés, hogy a dolgozók szülei ugyanolyan vagy más foglalkozásúak-e, hogyan vezették be a dolgozót az üzemi normarendszerbe, politikai propaganda, stb.), milyen a hatékonyan működő társadalmi ellenőrzés módja (a munkaerőkölccsel, engedelmességgel, vezetési stílussal kapcsolatban, üzemen belül és üzemen kívül), mik a főnökök és beosztottak mobilitási lehetőségei (pl. előrejutási esélyek, a sikerben való részesedés, az üzemi döntésekben való partneri részvétel esélyei stb.), milyen hatással járnak a társadalmi struktúraváltozások (pl. a társadalmi rétegek mennyiségi megoszlása és befolyása stb.) — Mindezekből a megállapításokból és elemzésekből le kell vonni a gyakorlati konzekvenciákat (pl. a dolgozók összetételének megváltoztatása, a fizikai munkafel-

tételek javítása, új kommunikációs struktúrák megteremtése, a szervezet szerkezeti reformja, a vezetői magatartás stílusának megváltoztatása, hatékony erkölcsi- és anyagi ösztönzőrendszer kidolgozása stb.).

A fentebb mondottak itt is érvényesek: a töredékes címszavakat sok fantáziával és pontos kidolgozással kell kiegészíteni, mindig a lehető legfontosabb szociológiai kérdésfeltevésre visszavezetve interpretálni, ezáltal felfedni a szociológiai hozzájárulás rentábilis és hasznos voltát, igazolni és motiválni a szakmailag képzett szociológusok tartós foglalkoztatását.

E látomás megvalósulásának döntő tényezője a szociológus képzés és a szakmáról kialakult kép jövőbeni fejlődése.

9. A LELKÉSZ KÉRDÉSEI A SZOCIOLÓGUSHOZ

(Példa az alkalmazott szociológiára)

A sok „kötőjeles szociológia” (üzem-, család-, stb.) között szerepel a vallásszociológia, az egyházzsociológia és a lelkipásztorkodás szociológiája is. Mi a különbség köztük?

Azon a területen, ahol a teológia és a szociológia találkoznak, legalábbis három fogalmat kell megkülönböztetnünk. Az első, és az ember örök és végső hivatására nézve döntő fogalom a *hit*. Ezen egy lényegileg kegyelmi és személyi aktust értünk, amely önmagában a tapasztalati tudományok számára hozzáférhetetlen. A szociológia csak a hit előfeltételével (pl. a szocializáció szerepe a hit kialakulásában) vagy hatásával (pl. a hívő ember jellegzetes magatartása) képes eredményesen foglalkozni. — A második fogalom a *vallás*, vagyis azok az emberi igények, élmények, gondolatrendszerek és cselekmények, amelyek a hitre vonatkoznak és a hitet kifejezik. A hit és a vallás nyilvánvaló összefüggése ellenére sem szabad a kettőt azonosítani. A neves teológus, Romano Guardini (és mások) szerint például Jézus nem volt nagyon vallásos ember. A hitnek mindenképpen igénye a vallási forma, de ez utóbbi teljes egészében személyi és társas összetevők eredménye. Ezen a téren tehát a szociológia lényegi illetékessége kétségtelen, és ténylegesen alig volt számottevő szociológus, aki ne foglalkozott volna behatóan vallásszociológiával. — A harmadik fogalom az *egyház*. Hívő ember és a teológia számára két természetű valóságról van itt szó. Az egyház, egyrészt Jézus alapítása és mindig változó megjelenítése a történelemben, és ennyiben a szociológia számára kifürkészhetetlen, másrészt emberi intézmény és emberi szervezet, és ennyiben szociológiai módszerekkel kutatható és kutatandó, ha kettős valóságában helyesen akarjuk érteni. A kettős lényeggel rendelkező egyház, céljai elérésére akciókat hajt végre és módszereket alkalmaz, amelyeknek társas és társadalmi viszonyaival a *lelkipásztorkodás szociológiája* foglalkozik, akár a papoknak a hívek felé irányuló tevékenységéről, akár (régebben és újabban) a keresztény közösség saját életpezsdítő erőfeszítéseiről van szó. — Még egy utolsó

megjegyzés: a „lelkipásztorkodás” szociológiailag nem problémátlan kifejezés, mert a pásztor és a nyáj fogalmát idézi fel, ami a mai érett ember gondolkodásmódjában első hallásra negatív gondolatársításokat foglalhat magában. Lehet, hogy szerencsésebb pl. a megfelelő német kifejezés, amelyik „lelki gondozásról” beszél.

Akármilyen kifejezést használunk is, a feladat emberekre irányul, éspedig nyilvánvalóan más és más törvényszerűségek keretei között, aszerint, hogy pl. ezek az emberek falun vagy városban élnek. Mit szól ehhez a szociológia?

A lakhely települési formájával, magatartási minták (vö. 4.1. fej.) függnek össze, melyek az ott élők gondolkodásmódjára és viselkedésére rányomják bélyegüket. A különbség a falusi és a városi életmód között ugyan világszerte csökken (az átmenet kifejezésére Amerikában használják a „rural” és az „urban” összetételét: „rurban”), mégsem lehet azonos stílussal számolni. Ezt a lelki gondozás munkájában is figyelembe kell venni. Minél kisebb a község, annál áttekinthetőbbek és szorosabbak általában az emberi kapcsolatok (pl. szomszédság) és hathatósabb a társadalmi ellenőrzés (vö. 6.2. fej.), a nagyvárost inkább „névtelen tömegek” népesítik be. A vallásgyakorlat, számokkal mérve, faluhelyen szinte mindig magasabb, mint városban. Egy francia szociológus megfigyelése és képletes megfogalmazása szerint a Bretagne-ból Párizsba költöző munkások a Montparnasse pályaudvaron a csomagmegőrzőbe lerakják a vallásosságukat, s amikor hétvégére visszatérnek, újra kiveszik a csomagmegőrzőből és magukkal viszik. Úgy látszik, hogy a falu több szempontból is alkalmasabb talaj a vallásos élet számára, mint a város. Ha igaz az, hogy ebben többek között szerepet játszik a városi ember átlagban magasabb képzettségi foka és informáltsága is, akkor nagyon komolyan el kell gondolkodni az ígehirdetés olyan formájáról, mely átlagosan kevésbé képzett néprétegeknél talál inkább befogadásra. — Tekintetbe kell venni azt a tényt is, hogy az egyház hivatalos köztségviselői vagy faluhelyen vagy városban nevelkedtek és szocializálódtak, képzettségük szerint viszont a legtöbb esetben a diplomások kategóriájához (vö. 5.1. fej.) tartoznak. Falusi vagy városi munkahelyük ezekkel az adottságokkal különböző kombinációkat hoz létre, az egyik inkább megkönnyíti, a másik inkább megnehezíti az optimális hang eltalálását. A siker előfeltétele mindenestre a saját stílusnak és az adott hívek

stílusának tudatos elemzése, a települési forma előnyeinek és esélyeinek realizálása, valamint hiányainak és hátrányainak tudatos kiegyensúlyozása.

Az egyházközségi munkának nem jelentéktelen része az öregekkel és a betegekkel való foglalkozás. Öregség és betegség nyilván nem szociológiai, hanem biológiai jelenségek.

De nem kevés közük van a társadalmi adottságokhoz. Vegyünk néhány példát. Tudjuk pl. hogy nem egy társadalomban a várható élettartam szabályosan függ attól, ki melyik társadalmi réteghez (vö. 5.1. fej.) tartozik. Az is közismert, hogy bizonyos foglalkozások, bizonyos betegségekkel szoros korrelációban vannak. Az öregség, mint társadalmi szerep (vö. 4.2. fej.) lényeges változásokon ment keresztül, amennyiben a korral együttjáró tapasztalatok funkcionális értékét, bizonyos mértékig a mindig újat tanulni képes rugalmasság funkcionális értéke váltotta fel. — Mind a három példával kapcsolatban világos, hogy nem sorsszerű tényekről, hanem a társadalmi gondolkodásmód, berendezkedés és szerkezet jelenségeiről van szó, melyeknek kezelése, ill. változtatása az emberek kezében van. Természetes, hogy az egyén rövid távon másra alig képes, mint az adottságokkal számolni és személyes döntéseket hozni. De hosszú távon szinte korlátlanok a társadalom és egyes csoportok lehetőségei, elsősorban a betegekkel és öregekkel szembeni beállítottság tekintetében. (Ivan Illich könyvei sok jó szempontra hívják fel a figyelmet.) — Az sem véletlen vagy sorsszerű, hogy az öngyilkosságok száma bizonyos társadalmakban, bizonyos rétegekben, bizonyos kategóriákban hosszabb időn keresztül magasabb, mint másutt. A szociológia történetében, az egyik első, híressé vált empirikus kutatás éppen az öngyilkossággal foglalkozik (E. Durkheim: *Le suicide* 1897). Egyik alaptétele, hogy ti. az öngyilkossági arányszám negatív korrelációban van a társadalmi kategória integrációs fokával, ma is megcsízlelendő és lelkiismeretes emberek felfogásában nyilvánvalóan utal a szeretet, az emberi kapcsolatok ápolásának a felelősségére.

Integrációra, bizalomra és kölcsönös támogatásra a családon belül van a legtöbb esély. Az utóbbi évtizedek változásainak iránya azonban, nem sok reményre jogosít fel.

A statisztikai adatok eléggé világosan mutatnak rá a család intézményének (vö. 4.3. fejj.) krízisére: a legtöbb ipari társadalomban csökken a házasságkötések száma és növekszik az életközösségek és válások aránya. Bizonyos mértékig ide tartozik az egy gyermekes és a gyerektelen családok viszonylagos elszaporodása is. Sok demográfiai és szociológiai kutatás keres választ az így felmerült kérdésekre. Noha mind a házasság, mind pedig a szexualitás történelmi változatairól jelentős mennyiségű adat áll rendelkezésünkre, mégsem lehet világosan lemérni, hogyan viszonyul a mai krízis, előző korok a társadalmi nyomás (vö. 6.2. fejj.) következtében (szinte) felbonthatatlan házasságainak, belső problémáihoz. Az összehasonlítás azért is bonyolult feladat, mert a családra, mint a társas rendszerre is érvényes a rendszerelméleti megállapítás, mely szerint a rendszer tagjainak megelégedettsége és boldogsága nem csak objektív tényezőktől függ, hanem döntően, a rendszernek megfelelő, konform (vö. 7 fejj.) személyi beállítottságtól is, mely messzemenően a szocializáció eredménye.

A család mai problémáinak nyilván okai vannak. Ezek közül viszonylag evidens, és talán a legfontosabb a következő három. Mindenekelőtt mélyremenő változásokon megy át a nő társadalmi szerepe (vö. 4.2. fejj.): az egyenjogúság és emancipáció tudata, szoros összefüggésben az önállóságot elősegítő saját keresettel, szükségszerűen nehézségekhez vezet ott és addig, ahol és amíg a házastárs gondolkodásmódja és magatartása patriarkális vonásokkal rendelkezik. — Másodszor könnyebbé válik a házasság funkcióinak szétválasztása. A születésszabályozás és a magzatelhajtás technikai lehetőségei egyszerűbbé teszik a házasságon belül a szexualitás, ill. az anyaság-apaság funkciója közötti különbségtételt, a szexualitás tabuktól és mítoszoktól való részbeni megszabadítása, nyíltabb kezelése és egy bizonyos elhétköznapiasodása a bensőséges, intim házastársi viszonnal való összefüggésének bizonyos mértékű fellazulásához vezet. — Végül, de nem utolsó sorban feltűnik, hogy a mai ember összehasonlíthatatlanul magasabb igényeket táplál a házassággal kapcsolatban, mint előző korok emberei: biztonságot, védeltséget, érzelmi kielégülést, személyi kiteljesülést, maximális megértést és harmóniát vár el, a régen is érvényben volt elvárásokon kívül, vagyis amennyiben a személyi előfeltételek hiányoznak, túl sokat követel az intézménytől, túlterheli a rendszert.

A modern társadalmakban a családi közösség tartósságát biztosító hagyományok és szabályrendszerek messzemenően lemorzsolódtak, helyükbe azonban gyakorlatilag semmiféle egyenértékű funkció nem lépett. Hasonló a helyzet ahhoz, mintha a nagyvárosi közlekedésben eltörölnének minden sebességhatározást, akkor vagy sikerülne roppantul felelősségtudó és képzett autóvezetőket kinevelni, vagy balesetek tömegével kellene számolnunk. Az autóvezetői jogosítvány előfeltételét képző kíváncsi lista is igen hiányos — hol szerepel pl. az agresszivitás okainak és következményeinek élményszerű elemzése a képzési programban? Méginkább így van ez a családi életre való tudatos felkészüléssel, pedig az emberek közötti kommunikáció (vö. 6.3. fej.) törvényeinek ismerete (pl. P. Watzlawick írásai alapján), néhány csoportdinamikai tapasztalat, a házasság élet valóságának tudatosítása és a nevelés alapproblémáinak a tisztán látása, igen sok családi krízist tudna megelőzni vagy legalábbis enyhíteni.

Erre akkor van a házastársaknak a legtöbb esélye, ha képesek kommunikációs stílusukat átgondolni, tartós alapokra helyezni és egyenrangú felekként dialógust folytatva, a társadalmi-felfogásbeli változásoknak megfelelően újraprendezni családon belüli szerepüket, mely a jogok, köteleességek, feladatok új megosztását jelenti.

A helyes belső magatartás kialakításán kell mindazoknak fáradozniuk, akik gyerekekért és felnőtt embertársaikért felelősséget éreznek. Az egyének és a családok sorsa alapvetően függ a nehezen elemezhető, de végső fokon egyszerű értékrendi döntéstől, hogy ti. mit tartok fontosabbnak, mi okoz nekem több örömet: partnerem megelégedettsége, gyermekeim egészséges fejlődése, vagy pedig szívesebben koncentrálnék egyéni: technikai, anyagi vagy szellemi lehetőségeim kihasználására.

A jövő generáció ilyen nevelésében nyilvánvalóan komoly szerepe van az iskolának, ahol a fiatalok életük egyik fontos korszakában, idejük jelentékeny részét töltik el. Milyen szempontból vizsgálja a szociológia az iskolarendszert?

Az iskola a szociológia számára elsősorban társadalmi intézmény (vö. 4.3. fej.), melynek szabályrendszere a tanulás részleteire vonatkozó rengeteg döntést vesz le vállunkról és tanulmányaink eredményeinek

(érettségi, diploma stb.) érvényességét hosszú távon garantálja. Erre két funkcióját annál tökéletesebben tudja betölteni, minél ritkábban változtatja saját szabályait (tanmenetek, tankönyvek stb.). Ezért minden kapkodás ezen a téren feleltlen. Ugyanakkor világos, hogy az iskola-rendszernek a megváltozott előfeltételekhez, igényekhez és körülményekhez való meggondolt hozzáidomítása nem csak hogy jobb, mint a ragaszkodás elavult szabályokhoz, hanem időnként egyenesen szükséges.

Az iskola intézményének két feladatát emelhetnénk itt ki röviden. Az egyik az ismeretközlés és ismeretelsajátítás. A tudás és a szellemi képességek kifejlesztése nyilvánvalóan növeli az emberi személy szabadságát, hiszen több választási lehetőséget nyit meg és több esélyt nyújt a választott lehetőség megvalósítására. Nem kevésbé világosak persze a modern társadalmak iskolarendszerének hátrányai sem. A diplomás, életének mintegy egynegyedét az iskolai követelmények nyomása alatt tölti el, mely a társadalom teljesítményre irányuló kényszerének továbbítása. Ebből a hajszából rövid távon kijutni lehetetlen, a társadalmak közötti konkurrencia, valamint a társadalmakon belül uralkodó gondolkodásmód és értékrend következtében. — Az iskola másik feladata az adott társadalomban érvényben levő belső és külső magatartási minták közvetítése a fiatal generáció felé, vagyis a szocializáció (vö. 6.1. fej.). Nagyon összetett, szövevényes folyamat ez, hiszen a gyerekek ill., a fiatalok magukkal hozzák az iskolába a saját családjukban uralkodó felfogásokat, melyek részben vagy egészben megegyeznek a társadalom egészének játékszabályaival, de kialakítják és egymás számára kötelezővé teszik a gyerekek ill., fiatalok korosztályi csoportjának (vö. 5.1. fej.) specifikus magatartási mintáit is. Nem kell különösebben bizonyítani, hogy a tanítók és tanárok ebben az egyén és a közösség sorsát döntően érintő folyamatban lényeges szerepet töltenek be. Hogy mennyiben feladatuk az ismeretközlésen és a szocializáláson túl a nevelés is, arra nézve különböző társadalmakban, különböző nézetek uralkodnak. Annyi azonban bizonyos, hogy ezt a feladatot az iskola intézménye semmiképpen sem képes egyedül ill. elégségesen betölteni.

Érdekes és érdemes elgondolkodni a nevelés és a szocializáció összefüggéseiről. Szakkönyvek a nevelés fogalmát különbözőképpen határozzák meg. De mindegyik definícióban szerepel az emberkép vagy

annak megfelelő fogalom, vagyis az a cél, amelyre a nevelés irányul. Azokban az esetekben, amelyekben a nevelő személyes meggyőződése egybeesik a társadalomban uralkodó felfogással, a nevelés azonos a szocializációval. Az ellenkező esetekben kettős feladat hárul a nevelőre: a meggyőződése szerinti jót közvetíteni, de a neveltet arra is felkészíteni, hogy számolni tudjon a társadalmi normákkal. (Ha pl. az óvodában csacsiságot beszélnek be a kisgyerekeknek, a szülőnek fel kell világosítania, de azt is el kell érnie, hogy a kicsi ne nevesse ki a legközelebbi alkalommal az óvónőt.) A nevelőnek azt is érdemes átgondolni, hogy emberképe milyen mértékben saját szocializációja folyamán átvett felfogás és milyen mértékben személyes meggyőződésévé vált ideál. A nevelő pontosan annyiban, amennyiben nem szocializál, hanem nevel, függetleníti magát érvényben lévő társadalmi normáktól. Mire támaszkodnak tehát nevelési elvei? Nem marad más válasz, mint vagy az önkény és véletlen, vagy a szilárd meggyőződés: a hit. — Mindezekből a nagyon röviden vázolt összefüggésekből legalábbis néhány következtetést le lehet vonni. Mind a nevelésben, mind a szocializációban tudatosítani kell a nevelőnek a relatív elemek relativitását, a kortól és társadalomtól függő formák és tartalmak változandóságát. Ennek a ténynek toleráns, párbeszédre kész és tanulékony magatartás felel meg. Ugyanakkor a nevelő képtelen betölteni a feladatát, ha nem rendelkezik szilárd meggyőződéssel és neveltjének nem szilárd elveket közvetít, vagyis ha nem segíti őt igazi érettségre, mely az alkalmazkodás és ellenállás képességének szintézise.

Ezen a téren az egyháznak komoly lehetőségei vannak a templomban a szentségek kiszolgáltatásán, a liturgián és az igehirdetésen keresztül. Mit tud segíteni a szociológia ennek a feladatnak a betöltésében?

Mindenekelőtt hasznosan kutathatja és elemezheti a templomban jelen levő közönség mivoltát és összetételét. Lényeges különbség mutatható fel pl. a következő két eset között: az egyik esetben a misén résztvevők csupán egy környezeti egységet (vö. 5.2. fejelet) alkotnak, összetevődve a legkülönbözőbb néprétegekből, más és más műveltséggel, igénnyel és elvárással, bár együttlétük oka azonos, t. i. a vasárnapi misekötelezettség betöltése, a másik esetben közösségről (vö. 5.5. fejelet) van szó, vagyis olyan egyénekről, akik egymás örömeit, gondjait és szükségleteit ismerik, akik egymással szoros emberi kapcsolatban vannak, és akik a templomi együttesben ezeknek az emberi szempontoknak transzcen-

dens elmélyítését igénylik. A liturgikus eseményeknek tekintetbe kellene venniük ezeket a különbségeket, és arra kellene törekedniük, hogy minél inkább a közösséghez szóljanak, ha ez nem lehetséges, akkor a többé-kevésbé homogén kategóriákhoz (vö. 5.1. fejj.), és csak szükségből a vegyes elvárású sokasághoz.

A másik szociológiailag tisztázható kérdés, hogy a templomi közösség milyen motivációval jön össze. Egyértelműen világos, hogy az „évközi 24. vasárnap” nem jelent ugyanolyan értékű indítékot, mint két fiatal házassága, egy gyermek születése, valakinek vagy valaminek a jubileuma stb.

Végül azt is fel tudja mérni a szociológia, hogy milyen tárgyi következmények származnak a templomi cselekményekből a templom közössége számára a kegyelmi síkon túl. Nyilvánvaló, hogy elsősorban itt történik a hívők szocializálása (vö. 6.1. fejj.) a keresztény kultúrába (vö. 4.4. fejj.). Az e téren megvalósítandó kommunikációs (vö. 6.3. fejj.) problémák közül itt csak néhányat érinthetünk. A tágabb értelemben vett „nyelv” kérdésére már mintegy fél évszázaddal ezelőtt felhívta a figyelmet egy neves teológus, következő hasonlatával: amint nem fejezi ki a virágszirmon csillogó hajnali harmat szépségét a H₂O megfogalmazás, úgy nem lehet az emberek szívét azzal megnyerni, érdeklődésüket azzal felkelteni, hogy az isteni kegyelmet „accidens physicum”-nak nevezzük. Minden közösségnek lehet büntelenül, sőt hasznosan ezoterikus, csak a tagok számára érthető nyelve, gondolkodás- és kifejezőmódja, ha nem esik abba a tévedésbe, hogy ami a (jól képzett, intenzív közösségi életet élő) tagok számára az átélte, megértett és begyakorolt hagyományok élményszerű megjelenítése, az minden további nélkül, ugyanabban a formában vonzó mások számára is. — Régebben (talán) szükséges és helyes volt a hívő tömeget oktatni, sőt kioktatni is. Ma, a szellemileg és tudatilag mindinkább nagykorúvá váló keresztények inkább önálló döntéseik elvi ismeretekkel, szempontokkal, kritériumokkal és motivációval való támogatását várják. — A mai átlagember nem él tömény keresztény miliőben, és ezért perdöntően fontos a vele való (ritka) kommunikációt a kereszténység lényegére összpontosítani, és nem jámbor emberek esetleges vesszőparipáit, mint legfontosabbakat közvetíteni. Hozzá kell fűzni ehhez, hogy különböző korok különböző gondolkodói más és más elméletekkel és magyarázatokkal hozták emberközelségbe a hit igazságait: az egyik

megfogalmazás az egyik embernek, a másik a másinak tűnik plauzibilisnek, elfogadhatónak vagy „megvilágosító erővel” hatónak. Ezért fontos, hogy a lényegét kiemelve, minél gazdagabb, sokszínűbb formában közvetítsük. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, amelyet K. Rahner Tirollal kapcsolatban így fejezett ki: Tirol mai templomi közönsége a 19., 20. és 21. század gondolatvilágában élő, ugyanolyan fajta bőrnadrágban jött emberekből áll, és ebből a tényből, bármennyire nehéz is, az eredményes munka érdekében következtetéseket kell levonni. — Ugyanakkor a gyorsuló ütemű társadalmi változások (vö. 6.4. fej.) során, változik ugyanazon társadalmi rétegek igénye és stílusa is. Mégis megszívlelendő marad Antoine de Saint Exupéry tartós értékű meglátása „A kis herceg” című könyvében:

„Másnap visszajött a kis herceg.

— Jobb lett volna, ha ugyanabban az időben jössz — mondta a róka.
— Ha például délután négykor érkezel majd, én már háromkor elkezdek örülni. Minél előrébb halad az idő, annál boldogabb leszek. Négykor már tele leszek izgalommal és aggodalommal; fölfedezem, milyen drága kincs a boldogság. De ha csak úgy, akármikor jössz, sosem fogom tudni, hány órára öltöztessem díszbe a szívemet... Szükség van bizonyos szertartásokra is.

— Mi az, hogy szertartás? — kérdezte a kis herceg.

— Az is olyasvalami, amit alaposan elfelejtettek — mondta a róka. — Attól lesz az egyik nap más, mint a másik, az egyik óra különböző a másiktól.” (Móra könyvkiadó, Budapest, 79-80 old.)

Ezen antropológiai törvényszerűség és a változás ténye alapján a szociológia arra a következtetésre jut, hogy az intézményes (vö. 4.3. fej.), vagyis megbízható és kiszámítható szabályosságokat, a megváltozott körülmények között sem helyes pótlék nélkül törölni, hanem megfelelő új szertartásokkal kell helyettesíteni.

Az egyház élete persze nem csak a templomban, hanem nem utolsósorban az egyházközség keretén belül is folyik. Nyilván itt is szociológiai-lag hasznosan elemezhető társadalmi egységről (vö. 5. fej.) van szó.

Az egyházközség mindenképpen szervezet (vö. 5.4. fej.), és ezért a szervezetek törvényszerűségei szerint működik. (vagy nem működik). Az egyháznak főleg a 2. Vatikáni Zsinat tanításában megfogalmazott felfogása szerint azonban az egyházközség, közösségnek (vö. 5.5. fej.),

mégpedig jellegzetes közösségtípusnak tekintendő. Az egyházközség újabb és újabb szerkezeti reformja, az egyház világos válasza a társadalom megváltozott összetételére, a hívők nagykorúság és demokrácia iránti igényeire. — Mint minden közösségben, itt is számolni kell igazi közvéleménnyel, melynek tiszteletben tartása és tekintetbe vétele alapfeltétele az egész vállalkozás hitelességének és szavahihetőségének. A demokratikus játékszabályok persze nem csak a többség véleményének az elfogadását, hanem a kisebbségi felfogás védelmét és szóhoz jutását is magukba foglalják. Téves volna tovább ignorálni a „hallgató többség” gyakori tényét, és nem gondoskodni arról, hogy az általa képviselt beállítottság, amennyiben ezt megbízhatóan fel tudjuk mérni, érvényre jusson. A legbiztosabb megoldás ezen a téren a „hallgatás”, a passzivitás legyőzése, ami azonban csak az érintettek igazi bevonásával, nyílt, állandó és lényegi informálásával érhető el. Megszívlelendő volna ezzel kapcsolatban az amerikai püspöki kar 1986 évi híressé vált pásztorlevele, mely az igazságosságot a participációval, a hívek részesedésének és részvételének mértékével méri. Az efezusi levél pedig a biblia nyelvén figyelmeztet minket a jól működő, emberi közösségre épülő szervezet alapfeltételére: a jogok és kötelességek, a funkciók és illetékességek világos megfogalmazására és helyes megosztására. Az egyházközségre, mint az egyház rendszerének részrendszerére mindazt alkalmazni kellene, amit a teológusok, többek között Nyíri Tamás a Katolikus Szemle 1984. 3. számában megjelent figyelemreméltó tanulmányában, az egyházzal kapcsolatban, a Lélek és az intézmény összefüggéseiről és megkülönböztetéséről kidolgoztak.

Az üzemszociológia főleg három szervezési-vezetési típust különböztet meg, melyek alkalmazhatók az egyházközségre, mint szervezetre is. Az első a funkcionális organizáció, melyben nem fölé- és alárendeltség uralkodik, hanem a feladatok, a cél eléréséhez szükséges cselekmények koordinált megvalósítása. Ilyen az üzemekben pl. a piackutatás, a termelés, a szállítás és az eladás összjátéka, vagy az egy futószalag mellett dolgozók összmunája. Kisebb közösségekben lehetséges egy ilyen, az ember személyi méltóságának legmegfelelőbb, kizárólagos szervezeti forma, amennyiben a funkciók időnkénti átgondolása és újrafelosztása biztosítva van. — A második típus a hierarchikus, lépcsőzetes organizáció. Ez világosan megtervezett, meghatározott utasítási és döntési jogkörrel

ellátott, egymásnak alá- és fölérendelt pozíciók rendszere, pl. az igazgató joga és kötelessége, hogy utasítsa a két aligazgatót, mindkét aligazgató jogosult rá, hogy utasítást adjon három-három csoportvezetőnek, stb. Ez a szervezeti forma, nagyobb, bonyolultabb szervezetek esetében ma még gyakorlatilag pótolhatatlannak látszik, természetesen egyidejűleg létezik sok esetben a funkcionális organizációval. — Mindkettővel összeegyeztethető a harmadik típus, ahol a hierarchia bizonyos lépcsőfokaihoz szakemberek csoportjai kapcsolódnak, mint amikor pl. egy gyógyszer-gyár vezetősége magas képzettségű kémiai kutatókat alkalmaz. Az utóbbiaknak a vezetőség csak nagy vonalakban tud irányelveket adni (különben nem volna szüksége specializált szakemberekre), és a szakemberek munkájuk eredményét nem tudják közvetlen rendelkezések segítségével megvalósíttatni, mert a végrehajtás, a végrehajtás módosítása vagy leállítása a hierarchikus vezetés hatáskörébe tartozik, a szakmain túl sok más szempont figyelembevételével. Főleg az utóbbi típus alkalmazását köti a 2. Vatikáni Zsinat az egyház hivatalos vezetőinek a lelkére, amikor a laikusok illetékességét hangsúlyozza a profán szakismeretek terén. Ami persze semmiképpen sem jelenti azt, hogy a laikusoknak nem lehet döntő szerepe az egyházközség vezetésében. Ahol az emberi élet végső értelmének megtalálása a tét, ott nem múlhat a cél elérése azon, hogy papok vagy laikusok alkotják-e a vezetési hierarchiát.

Ettől eltekintve is fontos, hogy foglalkozzunk a vezetési stílusok különbségeivel és kiválasszuk a legmegfelelőbbet. Gazdag szakirodalom foglalkozik ezzel a kérdéssel, melynek egyik világosan levonható tanulsága, hogy nem csak a vezető személy egyénisége és képességei játszanak szerepet a siker elérésében, hanem döntően fontos az is, hogy a vezetési stílus mennyire felel meg az adott körülményeknek és igényeknek. A naiv amatőr eljárásmódja nem csak sok jó megoldás kerékkötője lehet, hanem kifejezetten károkat is okozhat. Ha valahol, akkor itt van helye az óvatosságnak, a más vélemények felé való őszinte nyitottságnak, a revideálás iránti mindenkori készségnek, a változó emberi igények iránti rendkívüli érzékenységnek. A szociológia szemszögéből nézve ugyanis világos, hogy (leegyszerűsítve) bizonyos régebbi társadalmakban a párbeszédre, meggyőző érvelésre épülő partneri stílus ugyanúgy csődbe vezetett volna, mint ma egy diktatórikus, vak engedelmisséget megkövetelő vagy patriarkális irányítási típus.

A vezetésnek ma nem csak az igények, de a kapacitás miatt is félrebeszélés nélküli komolysággal alkalmaznia kell a szubszidiaritás régi keresztény elvét: a vezetés felsőbb szintje csak azokat a feladatokat vegye kezébe, amelyeket az alsóbb szint saját erejéből nem képes megvalósítani. A szociológia terminológiája szerint a „fölérendelt” pozíció nem jelent mást, mint a cél optimális elérése érdekében rábízott utasítási illetékesek összességét.

Bármilyen formában valósul is meg a vezetés, felelős a szervezet állandóságának és szüntelen alkalmazkodásának biztosításáért. A túlságosan gyakori, meggondolatlan változtatások veszélyeztetik a szervezet sajátos értelmét: kiszámíthatóságát, az időben való korszerűsítés elhanyagolása pedig nem csak a tervek és célok megvalósítását akadályozza, hanem éppenséggel a szervezet öngyilkosságát jelenti.

A mai teológiai felfogás alapján és az egyház jelenlegi szerkezeti adottságai között az egyházközségben és az egyházi élet minden területén a pap tölti be a legtöbb funkciót a hívők közvetlen szolgálatában. Így kell ennek lenni szociológiai szempontból is?

A papi hivatás és hivatal a szociológia szemszögéből nézve társadalmi szerep (vö. 4.2. fej.), vagyis elvárások kötege, melyek két csoportba oszthatók. A formális, hivatalos elvárásokat a mindenkor teológiai felfogás és egyházjogi meghatározás fogalmazza meg. Ezekhez csatlakozik az informális elvárások tömege az adott társadalom különböző csoportjai és kategóriái részéről, melyek a „helyes”, a megkívánt belső és külső magatartási mintákból (vö. 4.1. fej.) állnak. Fontos itt hangsúlyozni, hogy a pap társadalmi szerepe kizárólag az említett elvárásokból tevődik össze, teljesen függetlenül attól, hogy miben látja és hogyan értelmezi a papi hivatalt betöltő egyén saját funkcióját és feladatát. A papnak csak közvetve van lehetősége szerepének megváltoztatására, amennyiben ugyanis dolgozik a társadalmi felfogások és a hivatalos elvárások megváltoztatásán, ami, ha nem is rövid távon, de teljes mértékben reális lehetőség: végső fokon ezen az úton történik minden társadalmi szerep átalakulása. Nem kis felelősségről van itt szó, hiszen a társadalmi szerepek, a társadalmi intézményekkel együtt olyan szociális faktumok, melyeknek

pozitív vagy negatív hozzájárulásán múlik, hogy „hogyan működik” az egész rendszer (itt: az egyház).

A szerepkonfliktusok kérdése már említésre került, a falu-város témával kapcsolatban. Világos azonban, hogy számos más konfliktus is felmerülhet: ellentmondások az egyén papi és egyéb társadalmi szerepeit képző elvárások között, össze nem egyeztethető elvárások a különböző társadalmi csoportok (pl. felettesek, évfolyamtársak, hívők) részéről, stb. Ilyen nehézségekkel a papnak is számolnia és élnie kell, minél átgondoltabb stratégia segítségével. Adott esetben hasznos lehet Kurt Lewin elméletének (1963) alkalmazása a saját konkrét helyzetre. A különböző társadalmi csoportok normatív elvárásait ugyanis fel lehet fogni, mint a személyre irányuló mágneses erővonalakat, melyeknek erősebb vagy gyengébb vonzása meghatározza a szerepet betöltő egyén „tartózkodási helyét” a társadalmi erőterben. Amiből természetesen egyáltalán nem következik, hogy az egyén tehetetlen bábként volna kiszolgáltatva a társadalmi csoportok erőhatásainak: ha az adott normatív elvárások tényén közvetlenül nem is képes változtatni, ezek ismeretében mégis ura saját gondolatainak és tetteinek.

Érdemes tanulmányozni a pap szerepének állandó változásait is, esetleg összehasonlítva a mai adott szerepet, valamely előző kor pappal szemben támasztott elvárásaival. Viszonylag könnyen megállapítható a hivatalos papi szerep változása a 2. Vatikáni Zsinat és az új egyházjog következtében. De nem kevésbé fontos ismerni a hívők, és köztük a jövőt hordozó fiatalok elvárásainak változó tendenciáit is. A papi funkció patriárkális stílusú betöltése mind ritkább igény lesz, privilégiumok mind több ellenszenvet váltanak ki, üres frázisokra egyre érzékenyebben reagál a mai ember, a hitelt érdemlő szavahihetőség értéke állandóan emelkedik. Ilyen és hasonló tendenciákat a legbiztosabban tudományos felmérésekkel lehet megállapítani, de a szellemileg nyílt és tanulni kész emberek a szerepváltozás irányvonalával kapcsolatos tárgyilagos megfigyelései sok felismeréshez vezethetnek.

Még egy utolsó szót az említett hitelt érdemlő, szavahihető magatartásra vonatkozó elvárásokkal kapcsolatban. A pap teológiailag meghatározott értelemben, speciális formában képviseli az egyházat a hívők felé. Ezért szembe kell néznie egy, az összes társadalmi rendszerre érvényes problémával is. Vállalnia kell egyházát, egész történelmével, régi és mai

bűneivel és visszásságával együtt, anélkül, hogy jóváhagyná, szépítgetné vagy elhallgatná ezeket, de őszinte, kritikai magatartása nem szabad, hogy kétségessé tegye a hívők szemében az egyház intézménye iránti, mély meggyőződésből fakadó ragaszkodását.

Mit szól a szociológia a sokat hánytorgatott kérdéshez: mennyiben lehetséges párbeszéd keresztények és ateisták között?

Szociológiai értelemben két kultúra vagy szubkultúra (vö. 4.4. fej.) találkozásának és egymással való érintkezésének a kérdéséről van szó. A válasznak figyelembe kell vennie a fejezet elején felsorolt megkülönböztetéseket a hit, a vallás és az egyház fogalmai között. Ezek a fogalom meghatározási különbségek már utalnak arra, hogy nem csak etimológiailag hamis az „ateista” fogalmát azonosítani a „hitetlen” vagy a „nem hívő” fogalmával. Számos megbízható tudományos felmérés kimutatja, hogy a magukat ateistáknak valló személyek szinte kivétel nélkül kifejezést adnak szilárd meggyőződésüknek, hogy léteznek igazságok, értékek és normák, melyek abszolútak, feltétlenek, végsők, korlátlanok, tökéletesek és biztosak, amelyek tehát az idő és tér kereteit transzcendálják, társadalmi felfogástól és szerkezettől függetlenek. Így hisz, szinte minden ateista a szónak nem teológiai, de szoros értelmében abban, hogy a szeretet jobb, mint a gyűlölet, hogy az igazságosság magasabb érték, mint az igazságtalanság, hogy érdemes értelmes célokat kitűzni és azok megvalósításán dolgozni stb., és nem tudja elgondolni, hogy ezen a meggyőződésén változtatni tudna — még akkor sem, ha valamikor, valamilyen társadalom összes többi tagja az ellenkező meggyőződést vallaná. Kétségtelen, hogy ez a szilárd meggyőződés az ateistánál nem a vallási kultúra fogalmaiban fejeződik ki, ennek a ténynek minden következményével együtt. Mégis hamis azt mondani, hogy az egyik hisz, a másik pedig nem. A helyes megfogalmazás az, hogy az egyik másképpen, más kultúra szövegösszefüggésében más módon hisz, mint a másik. És ez egy nagyon szilárd, jó alap a párbeszédre.

A különböző gondolkodási és szerkezeti rendszerek közti dialógus és együttműködés feltétele, hogy a résztvevők saját kultúrájukat vagy szubkultúrájukat se ne abszolutizálják, se ne relativizálják helytelen értelemben. A társas és társadalmi önazonosságot először is koncentrikus körökben kell elképzelni az in-groups - out-groups-elmélet (vö. 5.3. fej.)

értelmében: az ember képes az egyik pillanatról a másikra tudatosan azonosítani magát hol az egyik, hol a másik körrel („budapesti vagyok”, „magyar vagyok”, stb.), noha már ezekben a szubkultúrákban is fel-lephetnek ellentétes értékek és magatartási normák. A koncentrikus körök utolsó álmása (ha szoros értelemben szociológiailag nem is, de antropológiailag igen) az „ember vagyok” tudata — keresztény megfogalmazásban, az a cselekedetekben megnyilvánuló hit, hogy minden ember Isten képmása. — Másodszor realizálnunk kell, hogy minden személy sok társadalmi kategóriához (vö. 5.1. fej.) tartozik, melynek mindegyike sajátos magatartási mintákkal rendelkezik. Ugyanaz a valaki lehet egyszerre pl. nő, értelmiségi, katolikus, magyar állampolgár, stb. Elkerülhetetlen, hogy ne reagáljon hol, mint (tipikus) nő, hol mint (tipikus) értelmiségi, stb., noha ezekben az esetekben a tipikus gondolkodásmód és magatartás mintái között még gyakrabban szerepelnek ellentétes értékek és normák. — A keresztény embernek persze törekednie kell a dolgok keresztény módon való értelmezésére és megoldására. De ez nem jelenti azt, hogy a szó legmélyebb értelmében vett „családi” kultúráját, még ha azt tántoríthatatlan hittel, a legtökéletesebbnek tartja is, azonosítsa a kultúrával, mint olyannal, és képtelen legyen más kultúrákkal párbeszédet folytatni és együttműködni. Az önazonosság feladása ugyanúgy pótolhatatlan veszteség volna, mint annak helytelenül értelmezett abszolutizálása. Nagy mértékben tehermentesíti a kultúrák közötti termékeny kapcsolatot, ha sikerül a „családi” kultúrán belül, a fontossági különbségeket világossá tenni és az energiákat következetesen azoknak megfelelően beosztani, vagyis pl. kevesebbet foglalkozni azzal, hogy csak fiúk ministrálhatnak és lányok nem, mint az ember személyi méltóságára vagy az igazságosságra vonatkozó keresztény tanítással. Így lehetőség nyílik arra, hogy a keresztény hívők, a minden embert egyaránt érintő feladaton, a Teremtés eredeti tervének megvalósításán másokkal együtt munkálkodva dolgozzanak. — Ebben a tevékenységben a szociológia nem több és nem kevesebb, mint hasznos eszköz a felelős döntések alapjainak és kereteinek a tisztázásában.

JEGYZETEK

1. A. Comte: Cours de Philosophie Positive, 4. kötet, Paris 1839. 245. és 252. old.
2. E. Durkheim: Les Règles de la méthode sociologique, Paris 1895
3. D. Silvermann: Die Analyse der traditionellen Soziologie. In: P. Filmer et. al.: Neue Richtungen in der soziologischen Theorie. Wien 1975, 11. old.
4. „...eine Soziologie ... die nichts als Soziologie ist” R. König (Hg.): Soziologie, Frankfurt 1958, 8. old.
5. Vö. P. Berger: Einleitung zur Soziologie. München 1971
6. Paul Watzlawick et. al. (Hg.): Menschliche Kommunikation, Bern 1971 (2. Aufl.) 20. old.
7. Zürich 1959, 68-69. old.
8. Paris 1897
9. Vö. A. Gehlen: Urmensch und Spätkultur. Bonn 1956
10. K. M. Bolte, Der achte Sinn. Gesellschaftsprobleme der Gegenwart. Bad Harzburg 1971. 13. old.
11. P. Berger, Th. Luckmann: Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Frankfurt am Main, 1969
12. Vö. a nyilvánosságra hozott kutatási eredmények hatásáról, 6.3. fejezet
13. M. Weber: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen 1968, 149. old.
14. Vö. J. Morel: Grudkurs der Soziologie. Innsbruck 1986
15. Vö. J. Morel: Ordnung und Freiheit. Innsbruck 1986. 150-155. old.

16. K. Mannheim, *Ideologie und Utopie*. Frankfurt am Main, 1965, 263. old.

17. W. Eichhorn I. et al. (Hg.): *Wörterbuch der marxistisch—leninistischen Soziologie*. Oplanden 1971, 436. old.

18. K. H. Pfeffer, bespr. von Hans Schuster: *Die Judenfrage in Rumänien*. In: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*. 1940, 559. old Zitiert in: R. König: *Studien zur Soziologie*. Frankfurt am Main 1971, 56. old.

19. W. Schöllgen: *Die soziologischen Grundlagen der katholischen Sittenlehre*. In: F. Tillmann (Hg.): *Handbuch der katholischen Sittenlehre*. Band V. Düsseldorf 1953, 402. old.

20. Vö. E. Köckeis-Stangl: *Methoden der Sozialisationsforschung*. In: K. Hurrelmann und D. Ulrich (Hg.): *Handbuch der Sozialisationsforschung*, Weinheim 1980

21. R. Klima: *Theorienpluralismus inder Soziologie*. In: A. Diemer (Hg.): *Der Methoden- und Theorienpluralismus in den Wissenschaften*, Meisenheim Glan 1971, 206. old.

22. M. Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1968, 184. old.

23. K. R. Popper: *Die Logik der Sozialwissenschaften*. In: Th. W. Adorno et. al. (Hg.): *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. Darmstadt, Neuwied, 1975, 114. old.

24. R. König: *Studien zur Soziologie*, Frankfurt am Main 1971, 49. old.

25. A kifejezés egész mást jelent itt, mint pl. J. Friedrichs: *Methoden empirischer Sozialforschung*, Reinbek b. Hamburg 1973, 50. old.

26. R. Wohlgenannt: *Was ist Wissenschaft?* Braunschweig 1969, 28. old.

27. R. Lay: *Grundzüge einer komplexen Wissenschaftstheorie*, Frankfurt am Main 1971, 92. old.

28. T. S. Kuhn: Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen, Frankfurt am Main 1973, 22. old.

29. R. Stichweh: Differenzierung der Wissenschaft. In: Zeitschrift für Soziologie, 8 (1979), 83. old.

30. Vgl. M. Weber: Wirtschaft und Gesellschaft, 4. kiadás, 1. Halbband, Tübingen 1956, 11. old.

31. Vgl. W. Brugger: Philosophisches Wörterbuch, Wien 1948, 4. old.

32. R. Lay: Grundzüge einer komplexen Wissenschaftstheorie, 1. kötet, Frankfurt am Main 1971, 98. old. V.ö. C. Frick: Logica, Freiburg 1925, 93. old.

33. R. Wohlgenannt: Was ist Wissenschaft? Braunschweig 1969, 55. old.

34. H. J. Giegel: Gesellschaftliche Bedingungen des Theorienpluralismus in der Gesellschaftswissenschaft. In: Ch. Hubig, W. v. Rahden (Hg.): Konsequenzen kritischer Wissenschaftstheorie, Berlin, New York, 1978, 217. old.

35. R. Klima: Theorienpluralismus in der Soziologie. In: A. Diemer: Der Methoden- und Theorienpluralismus in den Wissenschaften, Meisenheim Glan 1971, 202. old.

36. J. Fijalkowski: Methodologische Grundorientierungen soziologischer Forschung. In: M. Thiel (Hg.): Enzyklopädie der geisteswissenschaftlichen Arbeitsmethoden. 8. Lieferung: Methoden der Sozialwissenschaften, München 1967, 131. old.

37. R. Boudon: Die Logik des gesellschaftlichen Handelns. Eine Einführung in die soziologische Denk- und Arbeitsweise. Neuwied und Darmstadt 1980, 13. old.

38. A. V. Cicourel, Methode und Messung in der Soziologie. Baden-Baden, 1970, 282. old.

39. P. S. Cohen, Moderne soziologische Theorie. Erklärungsmodelle zwischenmenschlichen Verhaltens. Wien, Köln, Graz 1972, 71. old.

40. Vgl. M. Weber, Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie. 1. Halbband, Tübingen 1956, 1. old.

41. N. Luhmann: Normen in soziologischer Perspektive. In: Soziale Welt 20 (1969) 36. old.

42. R. Dahrendorf: Über den Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen. Tübingen 1966 (2. Aufl.) 23, 25, 29. old.

43. Itt zárójelbe kell tennünk többek között azt a problémát, hogy a szociológiai *magatartáselmélet* visszavezethető -e és mennyiben a pszichológiai tanulás-elméletre.

44. Vesd össze ugyane kötet más tanulmányaival, mindenekelőtt „Die Bedeutung der Psychologie für die Erklärung sozialer Phänome” és a „Bringing Men Back In” c. cikkkel, megjelent az American Sociological Review, 29 1964, 809. old. német fordításban a következő cím alatt: „Funktionalismus, Verhaltenstheorie und sozialer Wandel” In: W. Zapf (Hg.): Theorien des sozialen Wandels. Köln-Berlin 1969, 95. old.

45. G. C. Homans: Soziologie und psychologische Verhaltenstheorie. In: G. C. Homans: Grundfragen soziologischer Theorie. Aufsätze. Opladen 1972, 120. old.

46. H. J. Hummell, K. D. Opp: Die Reduzierbarkeit von Soziologie auf Psychologie. Eine These, ihr Test und ihre theoretische Bedeutung. Braunschweig 1971, 7. old.

47. Uo. 3. old.

48. „Reduktionsverlust” H. J. Hummell und K. D. Opp, u.o. 83. old.

49. G. C. Homans: Soziologie und psychologische Verhaltenstheorie. In: G. C. Homans: Grundfragen soziologischer Theorie. Aufsätze. Opladen 1972, 106. old.

50. G. C. Homans: Soziologie und psychologische Verhaltenstheorie. In: G. C. Homans, Grundfragen soziologischer Theorie. Aufsätze. Opladen 1972, 113. old.

51. G. C. Homans: Soziologie und psychologische Verhaltenstheorie. In: G. C. Homans, Grundfragen soziologischer Theorie. Aufsätze. Opladen 1972, 115. old.

52. P. S. Cohen, Moderne soziologische Theorie. Erklärungsmodelle zwischenmenschlichen Verhaltens. Wien 1972, 96. old.

53. T. Parsons: Beiträge zur soziologischen Theorie. Neuwied 1964, 61. old.

54. G. C. Homans: Soziologie und psychologische Verhaltenstheorie. In: G. C. Homans, Grundfragen soziologischer Theorie. Aufsätze. Opladen 1972, 116. old.

55. A. V. Cicourel: Methode und Messung in der Soziologie. Frankfurt am Main 1970, 276. old.

56. Vö. P. S. Cohen, Moderne soziologische Theorie. Erklärungsmodelle zwischenmenschlichen Verhaltens. Wien-Köln-Graz 1972, 92. old.

57. H. J. Hummell, K. D. Opp: Die Reduzierbarkeit von Soziologie auf Psychologie. Eine These, ihr Test und ihre theoretische Bedeutung. Braunschweig 1971, 37. old.

58. G. C. Homans: Soziologie und psychologische Verhaltenstheorie. In: G. C. Homans, Grundfragen soziologischer Theorie. Aufsätze. Opladen 1972, 117. old.

59. H. J. Hummell, K. D. Opp: Die Reduzierbarkeit von Soziologie auf Psychologie. Eine These, ihr Test und ihre theoretische Bedeutung. Braunschweig 1971, 5. és 7. old.

60. A mai napig a szociológiának mintegy 33 fontos területét külfönbőztetjük meg, E. K. Scheuch, Th. Kutsch: Grundbegriffe der Soziologie, 1. kötet: Grundlegung und elementare Phänomene, Stuttgart 1972, 34. old.

61. H. Popitz: Der Begriff der sozialen Rolle als Element der Soziologischen Theorie, Thübingen 1968, 18. old.

62. W. Siebel: Einführung in die systematische Soziologie, München 1974, 73. old.

63. J. Wössner: Soziologie. Einführung und Grundlegung, Wien Köln Graz 1970, 180. old.

64. E. M. Wallner: Soziologie. Einführung in Grundbegriffe und Probleme. Heidelberg 1970, 86. old.

65. J. H. Fichter: Grundbegriffe der Soziologie, Wien-New York 1970, 96, 103. old.

66. M. Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie, 1. Halbband, Tübingen 1956, 1. old.

67. P. S. Cohen: Moderne soziologische Theorie. Erklärungsmodelle zwischenmenschlichen Verhaltens, Wien 1972, 96. old.

68. M. Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie, 1. Halbband, Tübingen 1956, 191. old.

69. P. Berger, Th. Luckmann: Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit, Stuttgart 1969, 94. old.

70. K. M. Bolte: Der achte Sinn. Gesellschaftsprobleme der Gegenwart, Bad Harzburg 1971, 49. old.

71. H. Cox: Stadt ohne Gott? Stuttgart 1967 (3. kiadás), 20. old.

72. Vö. Ph. Lersch: Der Mensch als soziales Wesen. München 1965, 132. old.

73. R. Dahrendorf: Homo sociologicus. Köln 1961 (3. kiadás), 20. old.

74. Vö. a társadalmi kategóriákról szóló 5.1. fejezettel

75. Vö. T. Parsons: Beiträge zur soziologischen Theorie. Neuwied. 1964, 189. old.

76. R. Dahrendorf: Homo sociologicus. Köln 1961 (3. kiadás), 22. old.

77. A legfontosabb szerepelméleti koncepciók közötti különbségről jól áttekinthető ismertetést közöl H. Joas: Die gegenwärtige Lage der soziologischen Rollentheorie. Frankfurt am Main 1973

78. Vö. a társadalmi kategóriáról szóló 5.1. fejezettel.

79. Vö. a magatartásmintáról szóló 4.1. fejezettel
80. Vö. az intézményről szóló 4.3. fejezettel
81. Vö. a magatartástípusokról szóló 7. fejezetben, a deviáns magatartás problémáikájával.
82. Vö. a szocializációról szóló 6.1. fejezettel
83. Vö. a társadalmi ellenőrzésről szóló 6.2. fejezettel.
84. W. Schmidbauer: Sensitivity Training, In: W. Arnold et al. (Hg.): Lexikon der Psychologie. Band III-1. Freiburg im Breisgau 1976, 308. old.
85. Vö. A. Gehlen: Urmensch und Spätkultur. Bonn 1956
86. Vö. N. Luhmann: Soziologie als Theorie sozialer Systeme. In: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 19 (1967) 625. old.
87. T. Parsons: Beiträge zur soziologischen Theorie. Neuwied 1964, 56. old.
88. Vö. A. Gehlen: Urmensch und Spätkultur Bonn 1965; R. König: Person. In: R. König (Hg.): Soziologie. Das Fischer Lexikon, Frankfurt am Main 1967, Berger lendületes fogalommagyarázatával: P. L. Berger: Einleitung zur Soziologie, München 1971, és W. Lepenies: Soziologische Anthropologie. Materialien, München 1971, 15. old.
89. P. S. Cohen: Moderne Soziologische Theorie. Erklärungsmodelle zwischenmenschlichen Verhaltens, Wien 1972, 103. old.
90. E. Durkheim: Regeln der soziologischen Methode, Neuwied 1961, 100. old.
91. Vö. J. Morel: Sozio-kultureller Kontext des Dialoges. In: Zeitschrift für Kathologische Theologie, 96 (1974), 102. old.
92. Például H. Schelsky: Auf der Suche nach Wirklichkeit, Düsseldorf 1965, 250. old.
93. O. Habsburg: Politik für das Jahr 2000, Wien 1968, 77. old.

94. Vö. J. Morel: Wandel im Wertsystem. In: Th. Hanf et al. (Hg.): Sozialer Wandel, Frankfurt am Main 1975, 204. old.

95. R. Lautmann: Wert und Norm. Begriffsanalyse für die Soziologie, Köln 1969, 108. old. Vö. H. Schoeck: Kleines soziologisches Wörterbuch, Freiburg i. Br. 1969, 249. old.

96. W. Fuchs: Subkultur. In: W. Fuchs et al. (Hg.): Lexikon zur Soziologie, Opladen 1972, 665. old.

97. Vö. a társadalomról szóló 5.5. fejezettel.

98. R. Dahrendorf: Über den Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen. Tübingen 1966 (2. Aufl) S. 25.

99. K. D. OPP: Entstehung sozialer Normen. Tübingen 1982, 118. old.

100. Vö. J. Morel: Wandel im Wertsystem. In: Th. Hanf et al. (Hg.): Sozialer Wandel, Frankfurt am Main 1975, 221. old.

101. Vö. a társadalmak szerepéről szóló 4.2. fejezettel

102. Vö. a társadalmi ellenőrzésről szóló 4.2. fejezettel, de a szociológiáról szóló 6.1 és a társadalmi átalakulásokról szóló 6.4 fejezetben a deviáns magatartás innovatórius aspektusaival is.

103. Vö. 5.3. fejezettel a csoportról.

104. Vö. J. Morel: Soziologische Aspekte des Normativen. In: J. Wössner, (Hg.): Religion im Umbruch. Stuttgart 1972, 129. old.

105. G. Orwell: Farm der Tiere. Eine Fabel. Fischer Bücherei 216. 137. old.

106. Vgl. T. Parsons: Beiträge zur soziologischen Theorie. Neuwied-Berlin 1964, 187. old.

107. Beiträge zur soziologischen Theorie. Neuwied-Berlin 1964, 180. old.

108. Gondolatok a „réteg és osztály” kérdésiről többek között R. Dahrendorf: Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft. Stuttgart 1957; R. Dahrendorf: Gibt es noch Klassen? In: B.

Seidel, S. Jenker (Hg.): Klassenbildung und Sozialschichtung. Darmstadt 1968; H. Schelsky: Die Bedeutung des Klassenbegriffes für die Analyse unserer Gesellschaft. In: H. Schelsky: Auf der Suche nach Wirklichkeit. Düsseldorf-Köln 1965

109. A kétféle településforma közötti különbségek fokozatosan csökkentek (város-falu-kontinuum).

110. J. S. Brunner, C. Goodman: Value and Need as Organising Factors in Perception. In: Journal of Abnormal and Social Psychology 42. (1947)

111. Social Psychology. New York 1952, 473. old.

112. E. Hirsch, M. Rehbinder (Hg.): Studien und Materialien zur Rechtssoziologie. Sonderheft 11 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie Köln-Opladen 1967, 365. old.

113. Vö. a magatartásmintákról szóló 4.1. fejezettel.

114. Nyitott kérdés, mennyiben lesz a fizikai távolság a jövőben más eszközökkel is áthidalható, amint ez ma az ipari társadalmakban a közlekedési eszközök, televízió, computerközpontok, telefon és egyébek segítségével részben történik is.

115. Vö. J. Morel: „Masse” és „Umwelt”. In: Praktisches Wörterbuch der Pastoral-Anthropologie. Wien-Basel-Göttingen 1975. 689. és 1121. old.

116. Vö. J. Morel: Atheismus und Industriegesellschaft. In: E. Coreth, J. B. Lotz: Atheismus kritisch betrachtet. München-Freiburg i. Br. 1971, 190. old.

117. A környezeti egység, tömeg és csoport fogalmainak további tisztázása érdekében vö. G. LeBon: Psychologie des foules. Paris 1895; P.R. Hofstätter: Gruppendynamik. Kritik der Massenpsychologie. Hamburg 1957; S. Milgram, H. Toch: Collective Behavior: Crowds and Social Movements. In: G. Lindzey, E. Aronson (Ed.): The Handbook of Social Psychology. 4. kötet, Reading Mass. 1969. (2. kiadás) 507. old.

118. A szemtengelyek állandó mozgása miatt (nystagmus).

119. P. R. Hofstätter: Gruppendynamik. Kritik der Massenpsychologie. Hamburg 1965 (7. aufl) 55. old.

120. M. Irle (Hg.): Texte aus der experimentellen Sozialpsychologie. Berlin 1969, 57. old., P. Watzlawick: Wie wirklich ist die Wirklichkeit? München 1876, 92. old.

121. Vö. P. Sbandi: Gruppenpsychologie, Einführung in die Wirklichkeit der Gruppendynamik aus sozialpsychologischer Sicht. München 1973, 21. old. Th. Scharmann: Leistungsorientierte Gruppen In: C. F. Grauman (Hg.): Sozialpsychologie. 7. kötet 2. Halbband. Göttingen 1972 1790. old. — H. Geser: Kleine Sozialsysteme, Strukturmerkmale und Leistungskapazitäten. In: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 32 (1980) 205-239. old.

122. G. C. Homans: Theorie der sozialen Gruppe. Köln-Opladen 1969 (4. kiadás) 29. old.

123. R. Dahrendorf: Homo sociologicus. Köln 1961 (3. kiadás) 56. old.

124. Gruppendynamik Kritik der Massenpsychologie. Hamburg 1965 (7. kiadás) 56. old.

125. Vö. a szocializációról szóló 6.1. fejezettel.

126. Vö. R. Bergler, B. Six: Stereotype und Vorurteile. In: C. F. Graumann (Hg.): Handbuch der Psychologie. 7. kötet, 2. Halbband. Göttingen 1972, 1371-1432. old.

127. F. Tenbruck: Zur kritik der planenden Vernunft. Freiburg-München 1972, 15. old.

128. W. Risse: Organisation, Begriff der. In: E. Grochla (Hg.): Handwörterbuch der Organisation. Stuttgart. 1969, 1093. old.

129. P. Berger, Th. Luckmann: Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Frankfurt am Main 1969, 111. old.

130. Vö. J. Morel: Die Idee der Partnerschaft in der pluralistischen Gesellschaft. In: Die neue Ordnung, 24 (1970), 55. old.

-
131. R. König: Soziologie heute. Zürich 1949, 121. old.
132. Vö. J. Morel: Das Gesicht der Gemeinde. Innsbruck 1968
133. Közelebbit erről, a szocializációt tárgyaló 6.1. fejezetben.
134. Közelebbit erről az intézményeket tárgyaló 4.3. fejezetben.
135. Vö. a társadalmi területi egységről szóló 5.2. fejezettel.
136. Vö. a csoportról szóló 5.3. fejezettel.
137. Pl. a szocializációs folyamatban v.ö. a 6.1. fejezettel.
138. T. Parsons: Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives. Übersetzung nach: K. H. Tjaden (Hg.): Soziale Systeme. Neuwied 1971 336. old.
139. G. Simmel: Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Berlin 1958 (4. kiadás). (Gesammelte Werke, 2. kötet) 5. old.
140. Vö. a kultúráról szóló 4.4. fejezettel.
141. F. Tönnies: Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie. Berlin 1926 (6. és 7. kiadás) 3-5. old.
142. P. Berger, Th. Luckmann: Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Stuttgart 1969
143. „Liberté située”, G. Gurvitch: Déterminismes sociaux et liberté humaine. Paris 1955, 81. old.
144. 6.1. fejezet
145. 6.2. fejezet
146. 4.3. fejezet
147. Vö. a társadalmi ellenőrzésről szóló 6.2. fejezettel
148. C. W. Mills: Kritik der soziologischen Denkweise. Neuwied 1963, 47. old.

149. 4.2. fejezet a társadalmi szerepről, 7. a deviáns magatartásról
150. Vö. E. Goffmann: Primäre und sekundäre Anpassungen. In: H. Steinert (Hg.): Symbolische Interaktion. Arbeiten zu einer reflexiven Soziologie. Stuttgart 1973, 101. old.
151. Vö. R. König (Hg.): Soziologie. Frankfurt am Main 1969, 244, 296. old.
152. Vö. P. Berger: Auf den Spuren der Engel. Frankfurt am Main 1970; Th. Luckmann: Religion in der modernen Gesellschaft. In: J. Wössner (Hg.): Religion in Umbruch. Stuttgart 1972, 3. old. — P. Berger, Th. Luckmann: Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Stuttgart 1969; Darin vor allem: Gesellschaft als subjektive Wirklichkeit. 139. old.
153. Vö. Ph. Lersch: Der Mensch als soziales Wesen. München 1965, 132. old.
154. Homo sociologicus. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der sozialen Rolle. Köln Opladen. 1964 (4. kiadás) 45. old.
155. 4.2. fejezet a társadalmi szerepről, 5.5. a társadalomról.
156. Erziehung zur Mündigkeit. Frankfurt am Main 1973, 107. old.
157. Uo. 109. old.
158. Th. W. Adorno: Erziehung zur Mündigkeit. Frankfurt am Main 1973, 110. old.
159. Vö. a deviáns magatartásról szóló 7. fejezettel.
160. W. J. Goode: Soziologie der Familie. München 1967, 51. old.
161. K. M. Bolte: Der Achte Sinn. Gesellschaftsprobleme der Gegenwart, Bad Harzburg 1971, 67. old.
162. O. W. Haseloff: Kommunikation, Transformation und Interaktion. In: H. G. Gadamer, P. Vogler (Hg.): Neue Anthropologie, 5. kötet, Stuttgart 1973, 96. old.
163. O. W. Haseloff: Kommunikation, Transformation und Interaktion. In: H. G. Gadamer, P. Vogler (Hg.): Neue Anthropologie, 5. kötet, Stuttgart 1973, 98. old.

164. R. A. Spitz: Nein und Ja. Die Ursprünge der menschlichen Kommunikation, Stuttgart 1960, 127. old.

165. A 6.4. fejezetben lesz róla szó.

166. Vö. P. Watzlawick: Wie wirklich ist die Wirklichkeit? München 1976 című könyvével, melynek kiindulópontja, „hogyan az úgynevezett valóság nem más, mint kommunikációs termék” (7. old)

167. E lehetőségek összefoglalását közli K. M. Bolte: Der Achte Sinn. Gesellschaftsprobleme der Gegenwart, Bad Harzburg 1971, 49. old.

168. B. Philberth: Christliche Prophetie und Nuklearenergie, Wuppertal 1967 (5. kiadás), 35. old.

169. Beiträge zur soziologischen Theorie, Neuwied-Berlin 1964, 346. old.

170. J. Morel: Radikalisierung. In: H. Gastager et al. (Hg.): Praktisches Wörterbuch der Pastoralanthropologie, Wien-Göttingen 1975, 891. old.

171. J. C. Davies: Eine Theorie der Revolution. In: W. Zapf (Hg.): Theorie des sozialen Wandels, Köln-Berlin 1969, 399. old.

172. M. Weber: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen 1968, 150. old.

173. Vö. az 1.2. fejezettel.

174. N. Luhmann: Normen in soziologischer Perspektive. In: Soziale Welt 20 (1969) 33. old.

175. Vö. többek között a 3.1. fejezetben a redukcionizmussal kapcsolatban röviden kifejtett, szerep-viselkedés magatartásméleti magyarázatával.

176. Regeln der soziologischen Methode. Neuwied-Berlin 1965 (2. kiadás) 105. old.

177. Industrie- und Betriebssoziologie. Berlin 1967 (4. kiadás) 98. old.

178. Ahogyan ezt P. Berger és B. Berger „Individuum and Co.” című könyvükben teszik, elemzésük szerint, a jelenlegi házassági krízis eme intézménnyel szembeni megnövekedett elvárásnak tulajdonítható (60. old.)

179. Vgl. R. Mayntz et al: Einführung in die Methode der empirischen Soziologie (5. kiadás) Opladen 1978, 23. old. — R. Prim, H. Tilmann: Grundlagen einer kritisch-rationalen Sozialwissenschaft. Studienbuch zur Wissenschaftstheorie. (3. kiadás) Heidelberg 1977, 82. old.

180. Idézi E. K. Scheuch, Soziologie der Freizeit, In: R. König (Hg.), Handbuch der empirischen Sozialforschung, II. kötet, Stuttgart 1969, 785. old.

181. H. J. Giegel: Gesellschaftliche Bedingungen des Theorienpluralismus in der Gesellschaftswissenschaft. In: Ch. Hubig, W. v. Rahden (Hg.): Konsequenzen kritischer Wissenschaftstheorie, 216. old., R. Klima: Theorienpluralismus in den Wissenschaften. Meisenheim. Glan 1971; G. Ritzer: Sociology a multiple paradigm science Boston 1975; Ch. Oehler: Soziologen ohne Beruf? In: Soziologie 2/1975, 4. — 17. old.; Ch. Rammert-Faber: Zur beruflichen Situation praxisorientiert ausgebildeter Soziologen. In: Soziologie, 1/1976, 39-70. old.; H. v. Alemann: berufsfeld und Berufsperspektiven der Soziologen im ausseruniversitären Bereich. In: Soziologie 2/1978, 45-63. old.; Gemeinsamer Ausschuss für Professionalisierungsfragen. In: Soziologie, 1/ 1980, 65. old.; L. Vaskovics: Reform der soziologischen Studiengänge. In: Soziologie. Mitteilungsblatt der Deutschen Gesellschaft für Soziologie. Heft 1/1986. 5-28. old.

182. „Uses of Sociology”, J. D. Halloran, J. Brothers (Ed.) London 1966.

183. Vgl. J. Morel: Führungsrolle und Wertsystem. Ein Beitrag zur Führungsforschung. In: J. Morel et al.: Führungsforschung. Kritische Beiträge. Göttingen, Toronto, Zürich 1980, 53-73. old.

TÁRGYMUTATÓ

Alapfogalmak 59
Alkalmazkodás 144, 147
Analitikus felfogás 31, 34, 39
Betegség 163
Család 163
Cselekvés 44, 70
Csoport 62, 102
Deviáns l. Eltérő magatartás
Dologivá tétel 72
Egyén 52, 95
Egyház 161
Egyházközség 169
Eltérő magatartás 12, 63, 68, 70, 119, 122, 147
Elvárás 12, 61, 74, 76, 144
Emberek közötti jelenségek 43, 53
Empirikus-nomológikus iskola 26
Erkölc 61
Érték 27, 48, 84, 85, 86, 110, 114, 137, 149, 165
Értéktétel tudományokban 23, 27
Érvény 12, 52
Falu 162
Filozófiai-kritikai iskola 27
Folyamat 45
Formai szemszög 33, 34, 39
Hagyomány 61, 71
Hallgató többség 170
Hit 161
Idegen csoport 104, 105, 175
Identitás 149
Individuum l. Egyén
In-group l. Saját csoport
Intelligencia 120

- Interakció 63, 103, 130
Interdiszciplináris tudományos munka 20, 29, 32
Intézmény 10, 12, 13, 61, 77, 79, 108, 114, 145, 163, 165
Iskola 165
Jog 61
Keresztény szociológia 24
Kognitív beállítottság 47
Kommunikáció 12, 63, 78, 130, 165, 168
Konform magatartás 63, 144
Közösség 62, 111, 167, 170
Község 62, 111
Kultúra 10, 11, 12, 13, 61, 84, 112, 113, 138, 145
Lelkipásztorkodás 161
Magatartás 44
Magatartásminta 10, 11, 49, 60, 77, 113, 132, 138, 145
Magatartástípusok 63, 143
Magatartásszabályok 14, 60, 88, 108, 119, 133, 136, 139, 144
Marxista szociológia 24
Megegyezés 61
Megszokás 61
Mobilitás 63, 135
Nagykorúság 73, 123, 167
Nemzetiszocialista szociológia 24
Nomináldefiníció 28
Norma 85, 86, 105, 118, 137, 143, 149
Normatív beállítottság 47
Osztály 94
Out-group l. Idegen csoport
Ősi- ill. népszokás 61
Pap 172
Pár 62, 102
Párbeszéd ateistákkal 174
Peer group 104, 127
Primér csoport 103
Produktív normák 47, 50, 88
Puskapor-teória 147
Öregség 163

- Racionalitás 107, 110
Redukcionizmus 53
Reference group I. Vonatkozási csoport
Rendelet 61
Rendszerbírálat 25
Rendszerstabilizálás 25
Saját csoport 104, 105, 112, 175
Sikerhipotézis 56
Specializálódás I, Szakosodás
Státus 76, 138
Szabadság 13, 49, 68, 72, 80, 83, 86, 89, 98, 114, 115, 121, 140, 143, 149
Szabályozás 43
Szakosodás 20, 33, 54, 153
Szelektív normák 46, 49, 50, 88
Szenzitív training 78
Szervezet 62, 107, 169
Szerződés 61
Szintetikus felfogás 31, 34
Szocializáció 12, 63, 114, 117, 126, 130, 139, 166
Szociális 43
Szociológia definíciója 19, 39, 41, 42, 60
Szociológiai gondolkodásmód 9, 18
Szokás 67
Szövetség 107
Szubkultúra 85, 127, 147, 174
Tárgyanyag 33, 34, 35, 39
Tárgyi definíció 28
Társadalmi átalakulás 63, 70, 135
Társadalmi egységek 62, 91
Társadalmi ellenőrzés 12, 63, 114, 115, 125, 131
Társadalmi folyamatok 62, 117
Társadalmi kategória 62, 75, 77, 91
Társadalmi környezeti egység 62, 98, 167
Társadalmi pozíció 74, 108, 138
Társadalmi réteg 12, 62, 91
Társadalmi szabályzók 67
Társadalmi szerep 10, 11, 56, 61, 74, 108, 113, 145, 163, 172

Társadalmi szerepkonfliktus 76, 77, 83, 173

Társadalom 12, 62, 85, 108, 111, 118

Társadalomtudományok 16, 19

Tekintély 110, 139

Templom 167

Természettudományok 16, 19

Tipizálás 61

Tömeg 101

Tradíció l. Hagyomány

Tudomány 15, 25, 28

Tudományelmélet 23

Vallás 121, 161

Város 162

Vonatkozási csoport 104

Zűrzavar 110

